

Nijolė Aukštuolytė

FILOSOFIJA

MYKOLO ROMERIO
UNIVERSITETAS

FILOSOFIJA

Nijolė Aukštuolytė

FILOSOFIJA

Vadovėlis

VALSTYBES ĮMONĖ
REGISTRŲ CENTRAS

Vilnius, 2016

UDK 1(075.8)

Au56

Recenzavo:

Doc. dr. **POVILAS ALEKSANDRAVIČIUS**,

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto
Filosofijos ir humanistikos institutas

Doc. dr. **ARŪNAS MICKEVIČIUS**,

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Filosofijos katedra

Rekomendavo spausdinti:

Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto
Humanitarinių mokslų katedra 2016 m. birželio 10 d.
(susirinkimo protokolo Nr. 1HMK-8)

Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto taryba
2016 m. birželio 22 d. (posėdžio protokolo Nr. 10-278)

Mykolo Romerio universiteto mokslinių ir mokomųjų leidinių
aprobavimo leidybai komisija 2016 m. liepos 11 d.
(posėdžio protokolo Nr. 2L-11)

© Nijolė Aukštuolytė, 2016

© Mykolo Romerio universitetas, 2016

© Jūratė Juozėnienė, viršelio dailininkė, 2016

© VĮ Registrų centras, 2016

TURINYS

Pratarmė	7
Filosofijos esmė ir kilmė	9
Filosofijos samprata	10
Filosofijos prigimties problema.....	13
Filosofijos ir mokslo santykis	18
Filosofijos reikšmė šiuolaikiniam žmogui.....	22
Filosofija ir pasaulėžiūra	24
Filosofijos objekto problema.....	25
Filosofijos vertės klausimas	31
Filosofijos kilmė.....	32
Pasaulio prigimties klausimas	43
Pasaulio pradų paieška	44
Būties samprata ir jos raida antikoje.....	53
Krikščioniškosios filosofijos susiformavimas.....	67
Dievas – pasaulio esmė ir kūrėjas	70
Renesanso ontologinės pažiūros.....	74
Universaliosios gamtos sistemos.....	77
Pažinimo klausimas	85
Žinojimo prigimties problema.....	86
Tikėjimo ir žinojimo santykis	97
Empirizmo ir racionalizmo ginčas	103
Subjektyvistinė pažinimo samprata	110
I. Kanto pažinimo teorija.....	114
Kalba ir pažinimas	118
Tiesos reikšmė pažinimo procesui.....	125

Žmogaus esmės klausimas	131
Humanistinis filosofijos posūkis.....	132
Žmogaus samprata viduramžiais	148
Žmogus naujųjų amžių filosofijoje.....	152
Moralumo problemos sprendimas I. Kanto filosofijoje	157
Laisvės turinys ir raiškos būdai.....	163
Žmogaus egzistencijos samprata.....	172
Gyvenimo prasmės paieška	178
Žmogaus būties istoriškumas ir jo pavidalai	190
Žmogaus socialinės būties analizė.....	198
Žmogaus vertybinės nuostatos ir vartotojiška visuomenė	201
 Baigiamosios pastabos	211
Vardų rodyklė	213
Summary	215
Rekomenduojama literatūra.....	216

Pratarmė

Šis filosofijos vadovėlis skirtas nehumanitarinio profilio studentams, kuriems filosofijos disciplina yra vienas iš bendrųjų universitete studijuojamų ne specialybės dalykų.

Knygos tikslas – supažindinti su filosofinės refleksijos, kaip savitos teorinio mąstymo formos, ypatumais, filosofinių idėjų raida ir sklaida, išryškinti filosofijos turinio įvairovę ir padėti suprasti jos specifiką. Tačiau filosofija – pernelyg plati, sudėtinga ir įvairi, kad ją būtų galima visapusiškai ir išsamiai pristatyti vienu kuklios apimties vadovėliu. Ši knyga tėra pradmenys, skirti idėjoms atskleisti, bendriesiems filosofinės minties pagrindams suvokti. Tai nėra išsamus ir visapusiškas filosofinių problemų ir jų sprendimų studija. Joje apsiribojama esminių Vakarų filosofijos tradicijai problemų ir įvairių jų sprendimo būdų analize, išryškinama loginė idėjų seka, sąsajos ir prieštaros. Autoriui rūpi ne tiek konkrečių asmenybių filosofinių pažiūrų visuma, kiek jų išvalgų naujumas ir įtaka, lemianti filosofinės minties pokyčius. Skaitytojas neapkraunamas sudėtingais filosofiniais terminais, o tie, kurie neišvengiami, trumpai paaiškinami tekste. Svarbiausias siekis – parodyti jaunam žmogui, kaip rutuliojosi filosofinė mintis, padėti rasti atspirties tašką ir autentiško mąstymo paskatą. Joks vadovėlis neatstos autentiškų filosofinių tekstų, tačiau jis atliks savo funkciją, jeigu taps pažinties su filosofinių idėjų lobynu ir kūrybiškų asmens filosofinių apmąstymų pradžia.

Autorė

Filosofijos esmė ir kilmė

9–42 puslapiai

Filosofijos samprata

Pažintis su filosofija prasideda nuo klausimo, kas yra filosofija, kaip ją galima suprasti. Akademiniu lygmeniu ieškoti atsakymo skatina universitetinės studijos, kasdien – įvairios nuomonės apie filosofiją. Buitinis filosofijos supratimas dažnai formuoja išankstinę nuostatą dėl filosofijos studijų. Turbūt nėra kito teorinio dalyko, dėl kurio būtų tiek daug ginčijamasi, pasireikštų tokia požiūrių įvairovė. Vieni filosofiją pripažįsta vos ne mokslų mokslu, apibendrinančiu sukaupą žmonijos patirtį ir rodančiu, kokie specialieji tyrimai turi būti atliekami. Tai vienas kraštutinis. Kiti kiekvieną postringavimą apie „bites ir gyvenimą“ jau vadina filosofija, tarsi filosofavimui užtektų to, kad esi žmogus, turintis savitą požiūrį į pasaulį, mokantis dėstyti savo nuomonę ir ją ginti. Nereikalingos tampa studijos, fundamentaliosios žinios, o gebėjimą kritiškai analizuoti žinojimo patirtį keičia liežuvio lankstumas. Tokį požiūrį geriausiai atspindi posakis „nefilosofuok“, skirtas bet ką plepančiam žmogui. Filosofija ir aukštinama, ir niekinama. Ji laikoma labai sudėtingu dalyku, kurio imtis jaunam žmogui – beviltiška, arba supaprastinama tiek, kad praranda savo esmę ir paskirtį. Tokie skirtingi filosofijos „įvaizdžiai“ kelia klausimą, kas ji yra iš tikrųjų ir kodėl nuomonės apie ją tokios įvairios. Ar kiekvienas žmogus gali būti filosofu? O gal tai tėra išrinktųjų užsiėmimas? Galbūt filosofavimas reiškia tam tikrą gyvenimo būdą, kurį pasirenka kažkokie keistuoliai? Filosofo etalonu dažnai laikomas vienas iš žymiausių antikos mąstytojų – Sokratas. Jis niekada nesėdėjo mokytojo krėslė. Vaikštinėdamas su mokiniais Atėnų gatvėmis jis kėlė ir sprendė filosofinius klausimus, savo pavyzdžiu rodė, kad filosofuoti galima bet kurioje vietoje ir bet kuriuo laiku, nesvarbu, ką veikiame ir su kuo bendraujame.

Kodėl žmonėms nuo seniausių laikų kyla noras filosofuoti? Norint atsakyti į šiuos klausimus, reikėtų aptarti filosofijos esmę ir specifiką, bet prieš tai vertėtų palyginti žymių filosofų mintis apie filosofiją:

- **Platonas:** „Filosofai sugeba analizuoti tai, kas visuomet yra tapatu sau. Jie aistringai siekia žinių, kurios bent kiek atskleistų jiems esmę, amžiną ir nepatiriančią nei atsiradimo, nei išnykimo. Jie nesustoja prie daugybės daiktų, kurie tik atrodo esą, bet nenuilsdami eina pirmyn, ir jų aistra nenurimsta tol, kol jie nepaliečia kiekvieno daikto esmės <...>“;
- **Aristotelis:** „Žinojimas ir supratimas dėl jų pačių labiausiai dera mokslui apie tai, kas labiausiai vertas pažinimo. Nes tas, kuris pasirenka žinojimą dėl paties žinojimo, greičiausiai pasirinks ir tobuliausią mokslą, o tai yra mokslas apie dalykus, labiausiai vertus pažinimo. Bet labiausiai verti pažinimo yra pradai ir priežastys, nes per juos ir jais remdamiesi pažįstame ir visa kita <...>“;
- **René Descartes’as:** „Pirmiausia norėčiau išaiškinti, kas yra filosofija, pradėdamas nuo labiausiai įprastų dalykų, pavyzdžiui, nuo to, kad žodis „filosofija“ reiškia išminties tyrinėjimą ir kad išmintimi vadiname ne buitišką apdairumą, bet tobulą visų daiktų žinojimą, kai žmogus stengiasi pažinti daiktus, norėdamas atrasti patikimus gyvenimo kelrodžius, taip pat išsaugoti sveikatą bei puoselėti įvairius menus <...>. Tokį žinojimą galime pasiekti tik aptikę pirmąsias priežastis. Tad kas stengiasi tokį žinojimą pasiekti (o tai ir yra tikrasis filosofavimas), privalo pradėti nuo pirmųjų priežasčių ar pradų tyrimo. Šie pradai turi tenkinti dvi sąlygas: pirma, jie turi būti tokie aiškūs ir ryškūs, kad, atidžiai juos stebėdamas, žmogaus protas negalėtų abejoti jų tikrumu; antra, kad kitų daiktų pažinimas taip priklausytų nuo pradų, jog pradus galėtume pažinti, kitų daiktų nepažinę, tuo tarpu daiktų pažinti, nepažinę pradų, negalėtume. Po to reiktų pamėginti išvesti daiktų pažinimą iš jų pradų taip, kad visoje išvadų sekoje nebūtų nieko, kas nebūtų visiškai aišku“;
- **Johannas Fichtė:** „Kokią filosofiją pasirinkome, priklauso nuo to, kokie žmonės esame; nes filosofijos sistema nėra koks negyvas namų apyvokos daiktas, kurį galima numesti

ar paimti kaip mums patinka; ją sudvasina žmogaus, kuris ją turi, siela. Iš prigimties nerangus ar dėl dvasios vergiškumo, mokytos prabangos bei tuštybės nerangiu pasidaręs ir iškreiptas charakteris niekad nepakils iki idealizmo. Filosofu (jei idealizmas turėtų įrodyti, jog būtent jis yra vienintelė teisinga filosofija) reikia gimti, būti tam išauklėtu ir pačiam save tam išauklėti: bet joks žmonių menas negali padaryti filosofu. Todėl šis mokslas ir nesitiki rasti daug sekėjų tarp jau subrendusių vyrų; jei jis apskritai gali ko nors tikėtis, tai tik iš jaunimo, kurio įgimtos galios dar nėra pražudęs laikmečio surambėjimas“;

- **Ludwigas Wittgensteinas:** „Filosofijos tikslas yra minčių loginis nuskaidrinimas. Filosofija yra ne mokymas, o veikla. Filosofinį veikalą iš esmės sudaro paaiškinimai. Filosofijos rezultatas yra ne „filosofiniai teiginiai“, o teiginių tapimas aiškiais. Filosofija privalo mintis, kurios šiaip yra tam tikra prasme miglotos ir susiliejusios, padaryti aiškias ir ryškias.“
<...> Teisingas filosofijos metodas iš tikrųjų būtų toks: nesakyti nieko, išskyrus tai, ką galima pasakyti, taigi apsiriboti gamtos mokslų teiginiais (t. y. tuo, kas su filosofija neturi nieko bendro), o jei kas mėgins pasakyti ką nors metafiziška, visuomet jam parodyti, kad savo sakiniuose kai kuriems ženklams jis nesuteikė prasmės“;
- **Karlas Jaspersas:** „Šiandien filosofiją galbūt galima apibūdinti tokiomis formuluotėmis:
 - tikrovėje įžvelgti jos ištakas;
 - tikrovę mąstyti taip, kaip aš mąstydamas esu susijęs su vidinius veiksmus atliekančia savastimi;
 - atsiverti Aprėpties erdvei;
 - užmegzti ryšį su žmogumi, pasiryžus mylinčiai kovai visų tiesos prasmių stichijoje;
 - kantriai ir ištvermingai išsaugoti budrų protą pačioje tamsiausioje ir beviltiškiausioje situacijoje.

Filosofija yra tai, kas sutelkia, kas žmogui padeda tapti pačiu savimi, nebėgant nuo tikrovės;¹

- **Juozas Girnius:** „Filosofija <...> – mąstymas, kuriuo žmogus ieško atsakymo į būties klausimą rūpindamasis savosios egzistencijos įprasminimu mirties akivaizdoje. Kaip būties klausimas, filosofija esmiškai yra metafizinis mąstymas. Kaip prasmės klausimas, filosofinis mąstymas yra esmiškai moralinio charakterio. Būtis ir žmogus yra pagrindinė filosofijos tema;“²
- **Arvydas Šliogeris:** „<...> filosofija yra būdas mąstyti ir būti pasaulyje jame nepasiliekant, bet kartu ir jo neapleidžiant, arba žmogaus sugebėjimas peržengti pasaulį jame įsišaknijant. Tradicija ši filosofijos esmę išreiškiantį požymį nusako šitaip: filosofinis mąstymas yra pastanga atsiverti transcendencijai pasaulyje, arba siekis kasdienybės pasaulyje, kurį pavadino lauku, išvysti tai, kas yra nekasdieniška ir nepragmatiška.“³

Filosofijos prigimties problema

Klausimas, kas yra filosofija, – organiška pačios filosofijos buvimo sąlyga. Aptardami šį klausimą, mes jau pradedame filosofuoti. Nesvarbu, kokie filosofijos aspektai aptariami. Ir klausimas, ir įvairūs jo aiškinimai įmanomi tik todėl, kad filosofija jau yra realizavusi save pačiu savo atsiradimo faktu. Šis klausimas negali būti išspręstas peržengus filosofijos ribas, išorinėmis priemonėmis ar argumentais. Norint į jį atsakyti, tenka įsigilinti, kas gi būdinga filosofijai, t. y. aptarti jos išskirtinumo, esmės ir specifikos klausimą.

¹ Pasirinkti autoriai cituojami pagal: ANZENBACHER, A. Filosofijos įvadas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992, p. 39–42.

² GIRNIUS, J. Raštai, t. 1. Vilnius: Mintis, 1991, p. 480.

³ ŠLIOGERIS, A. Transcendencijos tyla: pamatiniai filosofijos klausimai. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 15.

Kuo gi užsiima filosofija? Bendriausiaja prasme galima atsakyti taip: ji ieško pasaulio esmės, sprendžia jo pažinimo, žmogaus vietos pasaulyje klausimus, kurie sudaro tarsi sudedamąsias filosofijos dalis:

- ontologiją, arba būties teoriją, aiškinančią pasaulio esmę ir pobūdį, ieškančią jo egzistavimo pagrindų ir pan.;
- gnoseologiją, arba pažinimo teoriją, sprendžiančią pasaulio pažinimo galimybių, būdų, žinojimo rezultatų vertės ir kitus klausimus;
- filosofinę antropologiją, arba žmogaus teoriją, analizuojančią žmogaus buvimo pasaulyje prasmės, jo paskirties, išskirtinumo problemas.

Tai trys didžiausios filosofinių problemų grupės, kurias skirtingos filosofinės mokyklos ir atskiri filosofai sprendžia nevienodai. Pavyzdžiui, ontologijoje pasaulis ir jo pagrindai aiškinami skirtingai. Vieni juos suvokia kaip materialaus pobūdžio dalyką ir kuria materialistines tikrovės sampratas, kiti pripažįsta pasaulį esant idealaus, dvasinio pobūdžio ir tuo grindžia savo ontologines teorijas. Gnoseologijoje susiformuoja itin įvairių žmogaus pažintinių galių interpretacijų. Viskas priklauso nuo to, kas pabrėžiama: ar jutiminės patirties reikšmė, ar proto savarankiškumas. Antropologijoje pažiūrų ir teorijų įvairovė dar didesnė.

Nevienodi tų pačių filosofinių problemų sprendimai suformuoja didelę filosofinių teorijų ir pažiūrų įvairovę. Todėl visai natūraliai kyla klausimas, kodėl tokios skirtingos pažiūros turi vieną pavadinimą – filosofija. Kas jas sieja? Bendras pavadinimas reikalauja kokio nors bendro, siejančio dėmens. Tas dėmuo yra refleksija. Kas tai? Terminas perimtas iš fizikos ir suprantant paraidžiui reiškia veidrodinį atspindį. Filosofijoje jis vartojamas norint nusakyti gebėjimą autentiškai apmąstyti pasaulį, žmogų, jų santykį, visa tai naujai įsisąmoninti ir įprasminti. Refleksijos terminas filosofiją apibūdina kaip teorinę veiklą, kuri orientuota ne tiek į patirtimi grįstą tikrovę (nors jos neignoruoja), kiek į jos apmąstymą. Todėl filosofijai reikalingas tam tikras atstumas,

atsitraukimas nuo kasdienių įvykių, faktų ir daiktų, tarsi žvilgsnis iš šalies. Atsitraukdamas nuo analizuojamojo objekto, „išlaikydamas atstumą“ žmogus pradeda mąstyti apie vykstančius procesus. Būtent žmogaus gebėjimas reflektuoti vienija įvairias filosofijos kryptis, mokyklas, skirtingus filosofus. Tai viena. Antra, refleksija, kaip filosofinio mąstymo požymis, skiria filosofiją nuo specialaus mokslo, bet tai aptariama vėliau.

Klausimai „Kas yra filosofija? Ką reiškia filosofuoti?“ yra tarsi filosofijos šerdis, t. y. pamatiniai klausimai, be kurių būtų neįmanoma pati filosofija. Kadangi tai filosofiniai klausimai, į juos nėra vienintelio atsakymo, kurio nebūtų galima toliau svarstyti, kuris nepaliktų abejonių. Anot Josefo Pieperio (1904–1997 m.), atsakymas negali būti išsprastas žmogui į saują tarsi nurašytas obuolys. Pabandykime pasvarstyti – kodėl.

Filosofavimas prasideda, kai žmogus peržengia galimo patirti, arba veiklos, pasaulio ribas. Ką tai reiškia? Veiklos pasaulis – tai darbo, vartojimo, reikmių tenkinimo, tikslų siekimo pasaulis. Visi žmonės jame gyvena. Jame kuriami ir užtikrinami fizinės žmogaus egzistencijos pagrindai. Tai kasdienybė: darbai, rūpesčiai, lūkesčiai, džiaugsmas. Reikia užsitikrinti maistą ir būstą, pasirūpinti savo ir savo artimųjų saugumu, patirti meilę ir šilumą. Filosofija išreiškia žmogaus gebėjimą peržengti kasdienės patirties nubrėžtas ribas, protu bandant įžvelgti tai, kas yra už jo, t. y. transcenduoti (lot. *transcendere* – peržengti, išeiti už). Transcendencija – tai mąstymo veiksmas, kai pakylama nuo jusliškai suvokiamo pasaulio, peržengiama jo riba į anapusinę (būties, Dievo) tikrovę, apmąstoma ir ji, ir patirties pasaulis. Lietuvių filosofas Juozas Girnius (1915–1994 m.) emigracijoje parengtame kurse „Filosofijos pagrindai“ taip apibūdino šį filosofinį veiksmą:

„<...> kiekviena patirtis implikuoja būtį, tačiau būtis gali būti prieinama tiktai išėjimu už patirties, visos patirtinės tikrovės peržengimu. Filosofavimas ir yra ne kas kita kaip šitas išėjimas už patirtinės tikrovės pačios jos pagrindo ieškojimo prasme. Jei atskirųjų mokslų kelias yra patirtis, ir šita prasme atskirųjų mokslų metodus galima charakterizuoti plačiau

prasmė empiriniais (patirtiniais) metodais, tai filosofijos kelias – patirties peržengimas, ir šita prasmė filosofijos metodas yra transcendentinis <...>.”⁴

Ši žmogiškąjį gebėjimą galima palyginti su poezija, meile, egzistenciniu sukrėtimu, pavyzdžiui, mirtimi. Pastarasis pavyzdys labai akivaizdus. Mirtis – tiesioginė transcendencija. Žmogus patiria kasdienio pasaulio negalutinumą, jis peržengia jo ribas (transcenduoja). Filosofija yra netiesioginis būdas peržengti patirtimi grįsto pasaulio ribą ir nuo jos pažvelgti ir į šį fizinį pasaulį, ir už jo ribų: įžvelgti būtį. Tai visada susiję su tam tikromis pastangomis, intelektine įtampa, vienokiu ar kitokiu sukrėtimu. Gal todėl neįmanoma nuolat filosofuoti.

Filosofinė mintis, transcenduodama už patirties ribų, kartu stengiasi paaiškinti, sutvarkyti žmogiškosios patirties chaosą, rasti jo pagrindus, kad patirtis įgytų tam tikrą struktūrą, tvarką ir prasmę. Jeigu neperžengiamos patirtimi grįsto pasaulio ribos, tai jau pseudofilosofija. Pavyzdys galėtų būti sofistų veikla antikinėje Graikijoje mokant žmones sumanumo tvarkant praktinius dalykus ir oratorystės meno dėl asmeninės naudos. Kitas pavyzdys galėtų būti šiandien madingos ir populiarios tendencijos „sufilosofinti“ bet kokią žmogiškosios veiklos sritį: „rinkimų filosofija“, „šou filosofija“ ir pan.

Filosofija nėra skirta taikyti tiesiogiai arba naudingai. Tai nereikia, kad ji apskritai negali būti „naudojama“ ar naudinga, kad filosofinių idėjų negalima praktiškai taikyti. Anaipol. Filosofinių idėjų raida puikiai rodo jų vertę žmonijos istorijai. Svarbu suprasti ką kita: tai nerūpi pačiai filosofijai. Ji yra „laisvasis“ žinojimas. Tai reiškia, kad ji nepajungta jokiems kitiems tikslams ir yra tikslas pati sau. Filosofija yra grynoji teorija, turinti savaiminę vertę. Tai rodo jos spekuliatyvumą.

Kita vertus, nereikėtų suprasti, kad filosofija yra visiškai atsieta nuo pasaulio, kurį žmogus patiria, nukreipta vien į už jų ribų esančius dalykus. Filosofija gali būti glaudžiai susieta su

⁴ GIRNIUS, J. Raštai, t. 1, p. 269.

kasdienybėje mus supančiais dalykais, bet neapsiriboja jais. Aiškindamas filosofijos specifiką, Platonas pabrėžia, kad jai svarbu ne tai, ar teisingai vienas su kitu pasielgėme; jai svarbu, kas apskritai yra teisingumas arba neteisingumas. Filosofijai rūpi ne klausimas, ar Jonas yra doras, o kas apskritai yra dora, laimė, žinojimas ir pan. Dar vienas palyginimas: kiekvienas žmogus ko nors turi: draugų, pinigų, daiktų, rūpesčių ar džiaugsmų. Filosofijai rūpi suprasti, ką reiškia turėti, kas yra turėjimas.

Filosofuodamas žmogus nenusigręžia nuo jį supančių daiktų ar reiškinių. Jis tik atsitraukia nuo kasdienių, įprastų jų reikšmių, įsitvirtinusių vertinimų ir geba juos pamatyti naujai. Kartais seniai pažįstamas žmogus netikėtomis aplinkybėmis išvystamas visai naujai, nors iš tiesų tai tas pats, o ne kitas žmogus. Tiesiog įžvelgiama tai, ko anksčiau nepavyko pamatyti. Naujai pamatęs pasaulį, save ar kitus, žmogus nustemba, ir ši būsena jau yra filosofavimo pradžia. Ją sukelia ne kokie nors keisti, sensacingi ar nenormalūs kasdieniam gyvenimui būdingi dalykai, o žmogaus gebėjimas kasdienybėje įžvelgti ką nors neįprasta ir taip transcenduoti, t. y. peržengti kasdienybės ribas. Tarsi sušukti „Aš matau!“ Nuostaba verčia pažinti. Stebėdamasis žmogus suvokia savo nežinojimą ir pradeda siekti žinojimo, bet ne dėl naudos, o dėl paties žinojimo. Tai reiškia nešališką požiūrį į pasaulį ir žmones, klausimų, kas tai, iš kur ir kodėl, kėlimą.

Nuostaba sukelia kitą filosofuojančio žmogaus būseną – abejonę. Abejoti galima viskuo: potyriais, žiniomis, vertinimais ir t. t. Abejonės verčia žmogų mąstyti savarankiškai. Abejonė savaime yra savarankiškumo aktas. Žmogus suabejoja. Tai skatina jį ieškoti atsakymo, vadinasi – mąstyti, o savarankiškas mąstymas yra neatsiejamas filosofijos požymis.

Filosofuodamas žmogus geriau suvokia save. Senovės graikų mąstytojas Epiktetas (50–138 m. po Kr.) skelbė: filosofijos šaltinis yra savojo silpnumo ir bejėgiškumo suvokimas. Kodėl tai svarbu? Šis suvokimas skatina atskirti, kas yra neišvengiama ir pranoksta žmogaus jėgas, nuo to, kas yra jo galioje. Sugebėjimas atskirti

leidžia sutelkti jėgas į tai, ką galima pakeisti, nuskaidrina ir išlaisvina mąstymą.

Filosofijos esmė – tiesos ieškojimas, o ne tiesos žinojimas. Filosofijoje nėra vienos bendros, absoliučios tiesos. Netgi istoriškai filosofija formuojasi kaip meilė išminčiai, o ne žinioms. *Phileo+sophia* (gr. išminties meilė) nelygu *sophia* (gr. žinios, išmintis). Dar nuo antikos laikų filosofija suprantama kaip kažkas daugiau nei tik žinios. Tai yra žinių siekimas, savarankiškos pastangos jų įgyti, kitaip tariant, svarbiau procesas, bet ne rezultatas. Filosofija – tai žmogaus pastangos vadovautis savo protu, kritinis savo ir apskritai žinojimo vertinimas.

Filosofijos ir mokslo santykis

Dėl savo praktinės reikšmės mokslas dažnai pripažįstamas neginčijama vertybe. Ar galima tais pačiais kriterijais vertinti ir filosofiją? Norint atsakyti į šį klausimą pirmiausia reikia aptarti šių dviejų sričių skirtumus ir jų priežastis. Kokie jie? Mokslas siekia reikšmingų, praktiniam gyvenimui naudingų rezultatų, konstatuoja ir aiškina įvairius reiškinius, procesus, ryšius, yra objektyvus. Jame taikomi tiesos ir pažangos kriterijai. Mokslas siekia žinių, t. y. rezultatų, pateikia konkrečius atsakymus, kurie istoriškai kinta, o senus atradimus pakeičia kiti, naujesni.

Filosofija nesiekia tokių rezultatų, kuriuos būtų galima žinoti ir turėti. Jai svarbiau iškelti problemą, ją suvokti, rasti galimus sprendimo būdus, o ne tarti paskutinį, lemiamą žodį. Tačiau tai, kad filosofija skiriasi nuo mokslo, dar nereiškia, kad ji nėra teoriškai įforminta. Filosofija yra netgi viena iš brandžiausių teorinio mąstymo formų, turinti daugiau nei 2,5 tūkstančio metų istoriją, ir kitiems mokslams bei jų rezultatams dažnai pasitarnauja kaip metodologija, t. y. bendroji pažinimo teorija, kuri nagrinėja pažinimo principus ir mokslinio tyrimo metodus.

Priešingai negu mokslas, filosofija nėra objektyvi. Kiekvienas filosofas mąsto savaip ir kitaip sprendžia tuos pačius klausimus,

kuriuos iki jo sprendė kiti. Todėl sunku kalbėti apie filosofijos pažangą. Pavyzdys – amžininkai Hipokratas (460–370 m. pr. Kr.) ir Platonas (427–347 m. pr. Kr.). Pirmasis žinomas kaip istorinė asmenybė, žymiausias antikos laikų gydytojas. Šiandien jo vardas pirmiausia asocijuojasi su gydytojų duodama Hipokrato priesaika, o jo idėjos medicinos klausimais – jau praeitis. Platono mintys ir įžvalgos tebėra aktualios ir šiuolaikinei filosofijai. Jos nėra pasenusios. Tai labai akivaizdus filosofijos ir mokslo skirtumas.

Filosofiją galima apibūdinti kaip nuolatinį klausinėjimą. Filosofuoti žmogų skatina iš nuostabos ir abejonių kylantys klausimai „kodėl“, į kuriuos jis turi atsakyti pats, stengdamasis suprasti pasaulį ir save. Filosofinis žinojimas visada glaudžiai susijęs su žmogumi, kyla iš jo vidaus. Filosofija yra autentiška, nuolatinė žinių paieška, bylojanti apie žmogaus gebėjimą savarankiškai ieškoti atsakymų. Ją apibūdina ne nauji klausimai, o vis nauji atsakymai į tuos pačius amžinuosius klausimus. Vadinasi, filosofija nėra baigtinis reiškiny. Visa tai, apie ką kalba šiuolaikinė filosofija, galima rasti senuosiuose graikų raštuose. Keičiasi tik prioritetai, niuansai, rakursai. Šios savybės lemia filosofijos ir jos keliamų klausimų amžinumą. Toliau pateikiamoje ištraukoje J. Girnius filosofijos ir mokslo skirtumus nagrinėja išsamiau:

„Filosofijos ir atskirųjų mokslų skirtingumas dalyko ir metodo požiūriais apsprendžia ir pačių jų rezultatų – pažinčių skirtingą charakterį. Išoriškai pastarąjį skirtingumą aiškiai liudija filosofijos ir mokslų palyginimas pažangos požiūriu. Atskiruosius mokslus charakterizuoja tolydi pažanga: mokslinis pažinimas auga su laiku: dabartis mokslinėmis pažintimis visada turtin gesnė negu praeitis. Ir trečiaeilis šių dienų fizikas turi tikresnį tikrovės žvilgtį* negu praėjusiojo laikotarpio ir toks fizikos genijus kaip Newton. Tuo tarpu filosofijoje neįmanoma jokia tikra pažanga: joje galima kalbėti ne apie tolydinę pažangą, o tiktai apie atskirus didžiuosius filosofus, kurie laiko tėkmėje sušvinta tarsi amžinybės momentai, – ne laiko paruošiami ir todėl laiko nesusendinami. Kai mokslininkas (koks didelis jis

* Vaizdą (*aut. past.*).

bebūtų) sensta su laiku ir telieka didelis kaip praeities objektas, tai filosofas lieka amžinai jaunas – visam laikui reikšmingas ne tik istoriniu praeities, bet ir aktualiu dabarties požiūriu. Platonas ir Aristotelis, Augustinas ir Tomas, Descartes ir Leibniz, Kantas ir Hegelis, Heidegger ir Jaspers – visi lygiai reikšmingi, nors pirmuosius nuo paskutiniųjų skiria daugiau negu du tūkstančiai metų.

Į šitą klausimą, kodėl moksle galima, o filosofijoje negalima pažanga, galima būtų atsakyti, jog moksle pažanga todėl galima, kad yra galimas mokslinių pažinčių perdavimas iš kartos į kartą, ir jog filosofijoje pažanga neįmanoma, nes neįmanomas ir joksai filosofinių pažinčių perdavimas. Tiesa, mokslininkai savajame darbe bendradarbiauja, jie visi sudaro tarsi grandinę, kurioje vienas perteikia antram, ką jis iš aukščiau perėmė ir ką jis patsai naujai patikslino ar naujai atskleidė. Tuo tarpu filosofai šviečia tarsi vieniši žiburiai, nieko neperimdami ir nieko neperduodami, nebent sokratiškąjį šauksmą: pažink pats save!

Tačiau toksai klausimo atsakymas negali mūsų patenkinti, nes jisai kelia naują klausimą: kodėl tiesos perdavimas galimas moksle ir negalimas filosofijoje? Galimas tiesos perdavimas moksle, nes vieno laiko mokslininkai sutaria savo dabartinėmis mokslinėmis pažįromis, tuo tarpu ir to paties laiko filosofai visada suskilę. Tačiau ir šisai atsakymas tėra naujas klausimas: kodėl galimas sutarimas moksle ir negalimas filosofijoje?

Visa šitų klausimų grandis (kodėl galimi moksle pažanga, perdavimas bei sutarimas ir negalimi filosofijoje) nurodo į pagrindinį mokslinės ir filosofinės tiesos charakterių skirtingumą.

Mokslinės pažintys yra fakto tiesos. Jos atskleidžia tikrovės faktiškumą: „yra taip, yra anaip“: to ir to cheminio elemento reakcijos yra tokios ir tokios, ta gyvoji būtybė yra tokios kūno struktūros ir tokio gyvenimo būdo, tas istorinis įvykis buvo iššauktas tokių ir tokių veiksnių etc., etc. Visos šios tiesos yra tiktai faktinių santykių ir jų dėsnių konstatavimas. Kaip tokios fakto tiesos, mokslinės pažintys yra dalykiškos. Pirma, jos išreiškia tiktai dalykinius santykius ir yra abejingos vienokiam ar kitokiam žmogiškosios būties prasmės supratimui. Vienoks ar kitoks mokslinių klausimų sprendimas neangažuoja žmogaus

jokiai pasaulėžiūrai ir jokiame savęs pakeitimui. <...> Mokslines pažintis diktuoja tikrai pati tikrovė. Patirtinės tikrovės diktatas moksliniame pažinime yra vienaprasmiškai aiškus, nors tai ir nereiškia tikrovės atskleidimo lengvumo. Neretai (ir dažniausiai) ir mokslinės tiesos atskleidimas reikalauja ilgų ir sunkių pastangų, bet jei kartą kuri tiesa iš tiesų atskleidžiama, nėra kito kelio, kaip ją pripažinti (net jei asmeniniais motyvais ir būtų nemalonu, pvz., jei būsi gynęs priešingą pažiūrą, o priešininkas įrodė tavosios pažiūros klaidingumą). Šitas mokslinių pažinčių dalykiškumas ir yra tasai jų charakteris, kuris įgalina vieningą pripažinimą, perdavimą sekančiai kartai ir tuo pačiu tolydžią mokslų pažangą.

Kitas filosofinių pažinčių charakteris. Jei mokslinės pažintys yra fakto tiesos, tai filosofinės pažintys yra prasmės tiesos. Filosofinės pažintys nebėra patirties diktuojami tikrovės faktinių santykių konstatavimai, o patirtį peržengiantys tikrovės prasmės ieškojimas. Jose tikrovė atsiskleidžia nebe savo brutaliu faktiškumu, o žmogiškai reikšmingu prasmingumu nebūt tuo, kuo tas ar kitas dalykas yra, bet ką jis reiškia žmogui – savo prasmės ieškančiajai būtybei.

Jei todėl mokslinę fakto tiesą charakterizuoja dalykiškumas, tai filosofinę prasmės tiesą charakterizuoja asmeniškumas. Pirmą, filosofinės pažintys yra asmeniškos ta prasme, kad jos visada drauge liečia žmogų, nes teikia visada drauge ir žmogiškojo gyvenimo prasmės klausimo atsakymą. Kiekvienas filosofinis klausimas, net jei jis, sakysime, tematiškai svarstytų ir tikrai gamtą, drauge yra ir žmogaus klausimas, nes visi filosofiniai klausimai taip vieningai susieti vienu būties visumos žvilgiu, kad vieno atsakymas implikuoja ir visų kitų klausimų atitinkamą atsakymą. Antra, filosofinės pažintys yra asmeniškos ta prasme, kad jos savotiškai yra susietos su pačio žmogaus asmeniniu apsisprendimu. <...> Filosofinis patirties tikrovės pagrindo ieškojimas, išeidamas už patirties, nustojo to vienaprasmiško priverstinumo, kuris charakterizuoja mokslinę patirtį. Būties kalba nėra vienaprasmiškai aiški, nes baigtinis žmogaus protas niekada negali pajėgti pilnai išreikšti tai, kas yra pati Nebaigtinybė. Ta ir yra žmogiškojo pažinimo dialektika, kad tai, ką žmogus gali visiškai tikrai pažinti, tėra brutalus būtybių

pasaulio faktiškumas, gi to, kas yra pati tikroji būtis, pažinimas visada lieka paženklintas gilia netikrybe, kurios nuveikimas privalo asmeninio apsisprendimo. Šitas filosofinės tiesos asmeniškumas yra tasai jos charakteris, kuris leidžia suprasti amžiną filosofų nesutarimą, vienišumą ir tolydžio pažangos filosofijoje negalimybę.

Skirtinga pagaliau filosofija nuo atskirųjų mokslų ir savo santykiais su gyvenimu.

Atskirieji mokslai naudingi – vieni (pritaikomieji mokslai) betarpiškai, antri (teoriniai mokslai) tarpiai (per pritaikomuosius mokslus). Gamtos mokslai naudingi savo pažinčių panaudojamumu techninei žmogaus veiklai, techniniam gamtinės tikrovės apvaldymui ir palenkimui žmogiškiesiems tikslams. Dvasios mokslai naudingi visuomeninei žmogaus veiklai, pažangesniam žmogaus bendruomeninio (ūkinio, teisinio ir politinio) gyvenimo formavimui.

Gi filosofija jokia šita civilizacinio naudingumo prasme nėra ir negali būti naudinga, nes tai, ką ji atskleidžia, būties visuma, negali būti žmogiškosios veiklos objektu. Nors šituo požiūriu filosofija ir nėra naudinga, tačiau ji dėl to dar nėra apskritai nevertinga. Priešingai, kultūrinio vertingumo požiūriu filosofija yra pati vertingiausia. Ji viena (šalia religijos) kuria žmogaus pasaulėžiūrą, atskleidžia žmogaus gyvenimo prasmę bei tikslą ir tuo pačiu yra patsai žmogaus vidinės kultūros pagrindas.⁵

Filosofijos reikšmė šiuolaikiniam žmogui

Filosofija žmogui reikšminga pirmiausia dėl to, kad ieškodama atsakymo į klausimus, kas yra pasaulis, kas yra žmogus, tarsi apibrėžia žmogaus vietą Visatoje, padeda žmogui nesijausti vienišam ir patekusiui į dvasinę tuštumą. Ji yra individuali, subjektyvi teorinė veikla, kartu neprarandanti savo universalumo. Filosofuodamas žmogus pabando (žinoma, perkeltine prasme) atsistoti

⁵ GIRNIUS, J. Raštai, t. 1, p. 269–272.

ant regimojo ir neregimojo pasaulio ribos ir pažvelgti į abi puses: kas yra šiapus ir anapus, koks atrodo pasaulis žvelgiant nuo tos ribos ir kas yra už jo.

Filosofija reikšminga žmogui tokia, kokia yra, nesistengdama prisivilioti kuo daugiau gerbėjų. Ji negali savęs pateisinti ir įtvirtinti remdamasi kuo nors, kam ji yra reikalinga ar naudinga. Filosofija gali remtis tik tuo, kas kiekvieną žmogų verčia filosofuoti. Ji yra išminties meilė, tačiau nėra atskirų faktų žinojimas ar konkretūs praktiniai įgūdžiai. Ji yra tam tikras bendrasis išmanymas, pasaulio ir žmogaus supratimas, leidžiantis žmogui suvokti gamtos ir gyvenimo visumą neturint daug konkrečių ir specialiųjų žinių.

Filosofija yra autentiškas mąstymas ir ugdo minties galią, jos savarankiškumą, kritiškumą, logiškumą. Ieškodama atsakymo į bendruosius būties klausimus, filosofija sintetina įvairias žinias ir istorinę patirtį. Ji padeda žmogui suvokti visą patirtį, bet neprivalo atsakyti į konkrečius kasdien kylančius klausimus.

Filosofiją galima apibūdinti kaip bendrųjų pasaulio supratimo pagrindų ir amžinųjų žmogaus gyvenimo principų teorinę paiešką. Šie principai įprasmina žmogaus būtį, leidžia jam susivokti, dėl ko jis gyvena. Jie yra svarbūs praktiniame žmogaus gyvenime, todėl svarbi ir filosofija, padedanti juos atrasti, atskleisti. Filosofija įkūnija nuolatinius žmogaus siekius, paieškas ir atradimus. Ji yra tarsi kelias, kuriuo kiekvienas žmogus turi eiti pats. Filosofinių klausimų kyla kiekvienam. Jie neišvengiami. Galima sakyti, kad kiekvienas žmogus yra pasmerktas filosofuoti, ir nesvarbu, ar jis to nori, ar ne. Šią mintį paprastai ir vaizdingai yra nusakęs didysis antikos filosofas Platonas savo dialoge „Puota“:

„Šit kaip yra: joks dievas nėra nei filosofas – [išminties mylėtojas], nei geidžia tapti išminčiumi, – ir taip yra. Nėra filosofas nė kas kitas, kas jau yra išminčius. Antra vertus, neišmanėliai taip pat nei myli išmintį, nei geidžia tapti išminčiais, – tuo ir baisus neišmanymas: nebūdamas nei gražus bei geras, nei protingas vaizduojiesi, kad nieko tau netrūksta; o neįtardamas stokos ir negeidi to, ko, paties manymu, nestokoji.

– Kas gi, – paklausiau, – imasi filosofijos, jei nei išminčiai, nei neišmanėliai išminties nemyli.

– Jau ir vaikas suprastų, – esantieji tarp šių dviejų.⁶

Filosofija ir pasaulėžiūra

Universalus filosofijos pobūdis verčia aptarti jos santykį su pasaulėžiūra. Sąvokos „pasaulėžiūra“ etimologija – akivaizdi: tai požiūrių į pasaulį sistema. Jos turinys apima aktyvų subjektą – žmogų ir jo pažiūras į pasaulį, save, kitus žmones. Iš pirmo žvilgsnio ji labai artima filosofijai. Taip ir yra. Bet tada tenka atsakyti į klausimą, kuo jos skiriasi.

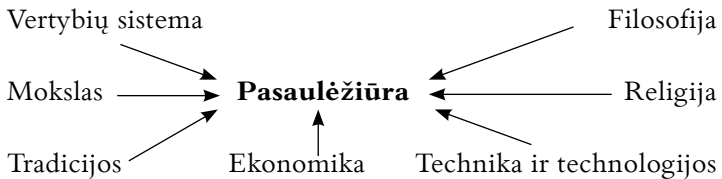
Pasaulėžiūrą turi kiekvienas žmogus. Vienų ji – platesnė, labiau pagrįsta. Kitų – gana prieštaringa, nenuosekli ar paviršutiniška. Kiekvieno žmogaus pasaulyje yra įvairių nuomonių, tiesų, įsitikinimų, nuostatų. Jas lemia žmogaus apsisprendimas jo paties gyvenimo prasmės, pasaulio prigimties, dorovės, tiesos klausimais. Tam reikalingos žinios ir išmintis. Šiuo aspektu su pasaulėžiūra susiję mokslai ir filosofija. Jie pateikia žmogui argumentų, kuriais remdamasis jis apsisprendžia, t. y. susiformuoja vienokią ar kitokią pasaulio, žmogaus vietos jame, gyvenimo paskirties sampratą. Mokslai ir filosofija daro įtaką pasaulėžiūrai, tačiau nėra jai tapatūs. Pasaulėžiūrai ypač reikšmingas filosofijos poveikis, nes ji kelia idėjų, kurios gyvenime virsta žmonių įsitikinimais, idealais, elgesio principais. Jos labai artimai susijusios, todėl kartais sunkiai atskiriamos. Esminį skirtumą lemia jų pobūdis: filosofijos – teorinis, pasaulėžiūros – daugiau praktinis.

Pasaulėžiūra susijusi su žmogaus apsisprendimu, jo pasirinkimu (pavyzdžiui, tikėti Dievu ar būti laisvamaniui) ir yra asmeniškiesnio pobūdžio negu filosofija. Ji susikuriama laisvu pasirinkimu ir laikui bėgant gali keistis. Pasaulėžiūrą atskleidžia žmogaus vertybinės orientacijos ir praktinio gyvenimo principai, kuriais jis

⁶ PLATONAS. Puota, arba Apie meilę. Vilnius: Aidai, 2000, p. 48.

vadovaujasi. Kitaip tariant, savo pasaulėžiūrą žmogus atskleidžia ne teoriniais samprotavimais, o gyvenimo būdu, pasirenkamais prioritetais, santykiais su kitais žmonėmis ir aplinka. Nebūtina ją aprašyti ar nupasakoti. Pavyzdžiui, neišsilavinusiam žmogui gali būti visai nesuprantama, kodėl jį kas nors pavadina nihilistu. Tačiau teisę taip jį įvardyti suteikia, tarkim, gamtinei ir socialinei aplinkai kenkiantis jo elgesys, gyvenimas pagal principą „po mažes – nors ir tvanas“.

Trumpai tariant, pasaulėžiūra yra tam tikras žmogaus santykis su pasauliu, kuris susiformuoja veikiant daugeliui veiksnių:

Filosofijos objekto problema

Kokie yra pagrindiniai filosofinių apmąstymų paskatinti klausimai? Kaip į juos atsakoma ir kaip tie atsakymai istoriškai kinta? Visus šiuos klausimus apima vienas: kas yra filosofijos objektas? Atsakyti į šį klausimą nėra lengva. Filosofijos prigimtis, apie kurią jau kalbėta, lemia filosofijos turinio, kintančio keičiantis filosofijos galimybėms ir orientacijoms, įvairovę, o ši savo ruožtu kelia filosofijos objekto problemą.

Kitaip nei specialiesiems mokslams, filosofijai nėra lengva apibrėžti apmąstymų sritį. Žinoma, galima išvardyti filosofinės refleksijos objektus, bet toks vardijimas bus pernelyg platus ir netikslus atskirų filosofų ar filosofinių mokyklų požiūriu. Jeigu būtų kalbama tik apie kokią nors konkrečią filosofinę teoriją ar mokyklą, jos objektas greičiausiai būtų per siauras bendrąja filosofijos prasme. Kodėl taip yra? Kas lemia filosofijos objekto problemumą? Akivaizdžios dvi priežastys. Pirma, filosofijos turinys kinta

istoriškai. Antra, jis net tuose pačiuose istoriniuose tarpsniuose būna skirtingas. Viskas priklauso nuo konkrečios filosofinės koncepcijos, jos tikslų ir metodų. Vadinasi, istoriškai kintant filosofavimo būdams ir galimybėms, kylant naujoms idėjoms, keičiasi ir filosofijos turinys, tad jo apibrėžtumas yra reliatyvus. Istoriškai kintantis filosofavimo turinys iškelia filosofijos objekto istorinės kaitos problemą. Geriausiai ši problema atsiskleidžia peržvelgus idėjų turinį ir kaitą skirtingais istoriniais laikotarpiais. Toliau tie laikotarpiai aptariami apibendrintai, kad būtų lengviau suvokti filosofijos objekto problemišumą.

Senovės Graikijoje filosofija pradėjo formuotis kaip pomitologinis universalus žinojimas, kai žmogus ėmė aiškintis pasaulį remdamasis savąja išmintimi. Antikos filosofui rūpi ir žmogus, jo prigimtis, vertybės, likimas, ir jį supantis pasaulis bei jo esmė. Filosofuojama apie viską, kas supa žmogų, taip pat ir apie jį patį. Apimties požiūriu filosofijos objekto problema nekyla – juo laikoma visa tikrovė. Kita vertus, netiesiogiai objekto problema iškyla sprendžiant klausimą, kas yra tikrovės esmė, arba būtis. Vieni filosofai būtų suvokia kaip materialaus pobūdžio dalyką. Jie filosofuoja apie materialiosios tikrovės apraiškas, ieško jų vienovės. Kiti filosofai mano būtų esant dvasinio pobūdžio. Jiems filosofijos objektas – ne juntamoji tikrovė, o jos dvasinė esmė. Skirtingai suprantama pasaulio esmė leido atsirasti nevienodoms filosofijos objekto sampratoms ir filosofai pasiskirstė į skirtingas stovyklas: materialistų ir idealistų. Vis dėlto senovės filosofiją vienijo ta pati ieškant pasaulio vienovės kylanti problema: kas yra būtis? Būtent pasaulio vienovė, nors ir nevienodai suprata, buvo senovės graikų filosofijos objektas ir sudarė to meto filosofijos turinį.

Antikos epochą pakeitus viduramžiams, filosofijos padėtis pakito, nes visuomenei ypač svarbios tapo religija ir bažnyčia. Filosofinė mintis buvo susieta su teologija ir tapo nuo jos priklausoma. Grynosios filosofijos klausimų labai sumažėjo. Filosofija susikoncentravo į Dievo ir jo kūrybos problemą. Filosofiniais argumentais buvo įrodinėjamos ir ginamos religinės dogmos.

Pakito netgi filosofijos statusas. Anot paplitusio apibūdinimo, ji tapo „teologijos tarnaitė“. Savaime suprantama, išgalėjo dvasinį pasaulio esmę pagrindžiančios idėjos.

Senovės materializmas viduramžiais apskritai neturėjo tęsinio ir atgimė tik naujaisiais amžiais, tiesa, gerokai pakitęs. Tų pokyčių priežastis – dar antikoje prasidėjusi, o naujaisiais amžiais nepaprastai suaktyvėjusi mokslų specializacija. Pradėjus nuodugniai tyrinėti gamtą, besiformuojantys gamtos mokslai veikė ir filosofiją. Moksliniai tyrimai naujaisiais amžiais atgręžė filosofijos dėmesį į gamtą, bet kartu labai aštriai iškėlė filosofijos ir gamtos mokslų santykio klausimą. Specialieji gamtos mokslai tarsi išplėšė iš filosofijos, kaip universalaus žinojimo, dalį problematikos. Tai paskatino kelti naują filosofijos ribų klausimą: kas susiformavus gamtos mokslams lieka filosofijai? Sprendžiant šią problemą atkreipiamas dėmesys į tai, kad gamtotyra atsirado ir egzistuoja ne kaip vienas mokslas, o kaip įvairių mokslo šakų derinys. Tyrinėdami dangaus kūnus, negyvosios gamtos veikimą ir pan., mokslininkai tarsi suskaidė gamtą į specialias tyrimo sritis, kurias suprato kaip savarakiškas ir nepriklausomas. Šiomis aplinkybėmis pakito filosofijos savivoka – kaip mokslo, turinčio ir galinčio sujungti specialiųjų mokslų rezultatus ir pateikti tikrovės kaip visumos vaizdą. Taip filosofijoje prasidėjo universaliųjų gamtos sistemų kūrimo etapas.

Naudodamasi gamtotyros rezultatais ir juos siedama, filosofija išsaugojo savąjį universalumą ir netgi tapo tam tikru specialiųjų mokslų antstatu. Šitokią filosofijos padėtį gamtos mokslų atžvilgiu nulėmė naujaisiais amžiais moksle įsitvirtinusi mechanistinė galvosena. Kodėl tai įvyko? Gamtos mokslų, ypač mechanikos, laimėjimai tiriant atskirus reiškinius ir jų struktūrą įpratino žiūrėti į tikrovę kaip į mechanizmą, sudarytą iš atskirų elementų, kurie turi tam tikrą savo vietą ir atlieka konkrečias funkcijas. Iš tų elementų sudaroma sistema, analogiška didžiuliam mechanizmui. Toks mechanistiniu vadinamas mąstymo būdas išgalėjo naujaisiais amžiais ir nulėmė to meto filosofijos turinį bei vietą mokslų sistemoje. Tiesa, skirtingas filosofines teorijas jis paveikė

nevienodai. Būtina pasakyti, kad dvasinės tikrovės esmės aiškinimams gamtos mokslų tyrimai ir jų taikomi metodai nedarė tokios įtakos, kokią turėjo struktūrinių pasaulio pagrindų tyrimams, nes gamtotyra negalėjo padėti spręsti dvasinių pagrindų paieškos problemos. Kita vertus, dideli gamtotyros laimėjimai menkino idealiosios pasaulio prigimties tyrimų svarbą. Gamtos mokslai darėsi vis svarbesni, todėl kai kurie naujųjų amžių filosofai visai atsiribojo nuo ontologinės problematikos, t. y. nesprendė tikrovės prigimties klausimų ir susitelkė į pažinimo galimybių ir turinio bei socialinius klausimus. Tai irgi turėjo įtakos filosofijos objekto pokyčiams, nes susiaurėjo filosofijos turinys.

Vis dėlto nagrinėdama pažinimo klausimus, filosofija turi remtis tam tikra tikrovės samprata. Juk pažinimo negalima atriboti nuo to, kas yra pažįstama. Nekurdama viską apimančių tikrovės teorijų, filosofija turėjo rasti tokį tyrimo aspektą, kad sprendama pažinimo klausimus kartu aiškintų ir tikrovę. Šiuo aspektu filosofijai tapo vystymasis. Todėl labai reikšmingas filosofijos raidos pokytis susijęs su evoliucijos idėjomis. Gamtos tyrėjai XIX a. suvokė, kad visos ribos gamtoje yra santykinės. Vadinasi, santykinės yra ir atskirų gamtos mokslų ribos, o jų tyrimo objektas – ne atskiros gamtos dalys, o gamta kaip visuma. Gamtos mokslų objekto vientisumas tapo akivaizdus. Iš naujo iškilo filosofijos objekto problema: ką filosofija turi tirti, kai nebereikia kurti viską apimančių gamtos sistemų, nes savo tyrimų rezultatus susistemina pati gamtotyra? Filosofijai reikėjo rasti savąjį tyrimo aspektą, nes iš jos buvo atimta gamtos mokslų vienytojos funkcija. Išeitį filosofijai pasiūlė Georgas Vilhelmas Friedrichas Hegelis (1770–1831 m.), filosofijos objektu pasirinkęs vystymosi idėją ir tapęs dialektinės pasaulio sampratos kūrėju. Jo manymu, filosofijos uždavinys yra kitoks nei gamtos mokslų, kurie tiria gamtos reiškinių vystymąsi, tai yra ji turėtų tirti patį vystymąsi, jo principus, dėsnius, kuriais galima aiškinti ir gamtos, ir pažinimo, ir visuomenės bei žmogaus raidą. Išsikėlusį tokį uždavinį, filosofija išspręstų savo objekto problemą ir rastų vietą specialiųjų mokslų sistemoje, nors ir nebūdama viena iš jų.

Ši trumpa filosofinių idėjų kaitos apžvalga, parodanti filosofijos turinio įvairovę, atskleidžia jos objekto problemišumą. Kaip minėta, istoriškai kintantis filosofavimo turinys neleidžia nusakyti filosofijos objekto vienokiu ar kitokiu apibrėžimu. Dar labiau filosofijos paskirties ir turinio skirtumai išryškėja šiuolaikinėje filosofijoje. Atsiranda daug įvairių filosofinių kryptių, mokyklų, kartais visai neturinčių sąlyčio taškų. Pavyzdys galėtų būti loginis pozityvizmas ir egzistencinė filosofija. Pirmasis rodo visiškai naują požiūrį į filosofijos objektą ir paskirtį, nulemtą mokslo raidos ir jo problemų. Loginio pozityvizmo atstovai Rudolfas Carnapas (1891–1970 m.), Otto Neurathas (1882–1945 m.), Moritzas Schlickas (1882–1936 m.) ir kiti išsiskyrė labai griežtu ir kritišku požiūriu į metafizines problemas, kurias iki tol nagrinėjo klasikinė filosofija. Pirmiausia jie kėlė filosofijos funkcijų ir paskirties klausimus. Bandydamas į juos atsakyti, R. Carnapas savo darbe „Pasaulio loginė struktūra“ suformulavo pagrindinį pozityvios filosofijos, kurią pripažino tikrąja filosofija ir atskyrė nuo metafizikos, uždavinį: racionaliai rekonstruoti visų žinojimo sričių sąvokas. Būtent filosofija padeda rasti priemonių, tinkamų kurti ir analizuoti teorijas. Taip filosofija ir atribojama nuo mokslo, ir kartu susiejama su juo. Jos tyrinėjimo objektu tampa mokslas kaip nuosekli teiginių sistema. Filosofija analizuoja tą sistemą loginiu požiūriu. Iš to išplaukia, kad filosofija tampa mokslo logika, dar tiksliau – mokslo kalbos logine analize, nes mokslo turinys funkcionuoja išreikštas mokslo kalba. Svarbiausias šios krypties filosofų reikalavimas buvo griežtai atskirti tai, kas moksliška, nuo to, kas nemoksliška, kitaip tariant, spręsti mokslo ribų problemą. Tai padaryti padeda loginės sintaksės metodas, kitaip tariant, – kalbos formaliosios struktūros teorija, kuri tiria kalbinių išraiškų formaliąsias savybes ir jų ryšius, atsiribodama nuo objektų, kuriuos tos išraiškos žymi. Toks požiūris filosofiją faktiškai sutapatina su logika ir leidžia pažinimo procese atskirti formalius loginius ir empirinius mokslus. Pasaulį tiria patirtimi grindžiami (empiriniai) mokslai, faktinį žinojimą apie pasaulį išreiškiantys teiginiais.

O kas lieka filosofijai? Nieko kita kaip loginės analizės funkcija, t. y. sąvokų, teorijų, dėsnių loginis tyrimas. Skatinama sutelkti dėmesį į mokslo kalbą, jos išraiškų formą ir santykius. Loginė sintaksė suteikia tam priemonių ir gali būti taikoma visų sričių (vadinasi, visų mokslų) sąvokoms analizuoti ir grynai formaliai mokslo kalbai kurti, nenagrinėjant žodžių reikšmių, tik jų formas ir tvarką, kuria jie rikiuojami vienas paskui kitą.

Logika, suprantama kaip universalioji gramatika, tampa priemone, padedančia kurti universalią įvairius mokslus suvienijančią mokslo kalbą. Mokslo vienybė suprantama ne kaip objektų, o kaip terminų loginė vienybė. Būtent ši nuostata leidžia nuo įvairių ekstralingvistinių objektų pereiti prie lingvistinių ir filosofinių tyrinėjimą paversti mokslo kalbos analize. Tokią nuostatą skatina ir senoji struktūrinio reiškinių aiškinimo tradicija, kurios esmė ta, kad pasaulio vaizdavimas moksle suprantamas kaip struktūros aprašymas. Tai verčia kurti visus objektus apimančią struktūrinę schemą. Tokia sistema – loginė, nes loginiais simboliais gali būti nusakomas bet koks bet kokių dalykų santykis. Daug XX a. filosofų puoselėjo mintį sukurti tokią sistemą kaip vientiso mokslo modelį ir šį uždavinį suvokė kaip filosofijos paskirtį.

Visai kitur pasuko egzistencinė filosofija, atgaivinusi sokratiškąją filosofijos orientaciją į žmogų ir antropologizavusi visą filosofiją. Empirinio pasaulio tyrimą ji priskyrė specialiesiems mokslams, bet filosofiją nukreipė visai kita linkme negu loginis pozityvizmas. Egzistencinė filosofija, atstovaujama tokių ryškių XX a. asmenybių kaip Jeanas Paulis Sartre'as (1905–1980 m.), Karlas Jaspersas (1883–1969 m.), Albertas Camus (1913–1960 m.), daugiausia dėmesio skiria egzistencijos terminu apibrėžiamai žmogaus būčiai. Žmogiškoji egzistencija suprantama kaip peržengianti žmogiškojo racionalaus pažinimo galimybių ribas ir prieinama tik filosofiniam mąstymui, kurio paskirtis yra nušviesti egzistenciją. Atmetamas gamtos mokslų žiniomis grindžiamas žmogaus aiškinimo poreikis, nes manoma, kad žmogaus būties negalima tyrinėti tais pačiais metodais, kurie taikomi siekiant pažinti

gamtos objektus. Žmogus priešpriešinamas daiktams, o filosofijos turinys apribojamas žmogumi.

Šių dviejų šiuolaikinės filosofijos kryptių idėjos sunkiai palyginamos, jų objektas ir keliama klausimai – labai skirtingi, bet abi sprendžia filosofinius klausimus. Tai dar kartą parodo, kad filosofijoje niekada nebuvo ir nėra vienos bendros, visų pripažįstamos filosofinės koncepcijos. Vadinasi, filosofijos objekto klausimas gali būti sprendžiamas tik atsižvelgiant į konkrečias sąlygas, nebrėžiant jokių išankstinių filosofinių klausimų ir jų sprendimo būdų ribų.

Filosofijos vertės klausimas

Filosofijos objekto problemiškas, kartkartėmis iškeliantis ir pačios filosofijos statuso klausimą, lemia dar vieną – filosofijos vertės – problemą. Siekiant geriau suprasti filosofijos vertingumą, reikia aiškintis žmogaus ir pasaulio santykį. Šis santykis visada buvo praktinis, nes galutinis pažinimo tikslas ir prasmė – žinių teikiama praktinė nauda. Kita vertus, naudodamasis įvairiais objektais, darydamas iš jų tai, ko jam reikia, žmogus suvokia ir įsisąmonina paties žinojimo vertę. Vadinasi, praktinė ir pažintinė veikla yra abipusis procesas. Žinojimas įgyja praktinę vertę ir tampa jėga. Žmogus pasijunta galįs primesti savo valią gamtos reiškiniams, priversti juos jam tarnauti. Gamta tampa žmogaus buveine, o jis – jos šeimininku. Žmogus atskiria save nuo gamtos, jų santykis tampa subjekto ir objekto santykiu. Šitokia samprata perkeliama į pažinimo sritį, kuri žmogų irgi vertina kaip aktyvų žinojimo proceso dalyvį ir priešina jį tam, ką jis pažįsta, būtent objektams.

Išskyręs save ir supriešinęs save gamtai žmogus ir teorinei veiklai pradeda taikyti praktinės veiklos kriterijus. Juk žmogus stato namą, veisia sodą, augina gyvulius, arija žemę ir t. t. ne šiaip sau, o turėdamas tam tikrą tikslą: patenkinti savo poreikius. Vadinasi, teorinė veikla, įskaitant filosofiją, irgi turi būti žmogui reikšminga. Čia kyla klausimas, kuo žmogui gali būti reikšminga ir kokius jo

poreikius gali patenkinti filosofija? Atsakymas išplaukia iš pačios filosofijos esmės, jos artumo žmogui ir siekio spręsti žmogui gyvybiškai svarbius dvasinius klausimus. Pirma, filosofija žmogui svarbi kaip patirties permąstymas. Racionalizuodama (išreikšdama sąvokomis) ir sistemindama (jungdama) gyvąją patirtį ji atskleidžia svarbiausias patirties formas, vaizdinius, idėjas. Šios patirties apraiškos yra viso žmogaus istorinio buvimo pagrindas. Taigi filosofija įprasmina žmogaus būtį. Antra, filosofija įsitraukia į žmogaus praktinės veiklos sistemą apmąstydamą įvairių rūšių veiklą: daiktinę, meninę, mokslinę, politinę, teisinę ir kt. Filosofinis šių veiklų apmąstymas jas integruoja, suderina atskirus jų rezultatus, padeda numatyti, nuspėti tolesnį vyksmą. Trečia, reflektuodama įvairių rūšių žmonių veiklą ir jos rezultatus, filosofija vertina juos moralinėmis gėrio ir blogio kategorijomis. Tai vertybinis jos aspektas. Atlikdama šias funkcijas, filosofija tampa universaliu ir reikšmingu žmonijos istorijos dvasiniu orientyru.

Filosofijos kilmė

Kalbant apie filosofiją, visada kyla klausimas, kaip ir kada ji atsirado. Siekiant atsakyti į šį klausimą, reikia aptarti ankstyviausią, ikifilosofinį žmogaus požiūrį į pasaulį – mitinę pasaulėžiūrą.

Žodis „mitas“ išvertus iš graikų kalbos reiškia pasakojimą, padavimą apie kokį nors neatmenamų laikų įvykį. Mitologija – tai mitų rinkinys ir kartu specifinė senovėje atsiradusi pasaulio pajauta. Joje susipina žinojimas, tikėjimas, fantazija. Mitų pavidalu šiuos laikus pasiekė pirmieji pasaulio pradžios ir kilmės, sandaros ir vystymosi aiškinimai. Mitologija apima žinių, religijos, politinių požiūrių, filosofijos ir meno pradmenis, kurie vėliau tapo savarankiškais dvasinės veiklos sritimis.

Pirmąkart bendruomenėje mitai buvo universali ir dominuojanti, vientisa ir vienintelė pasaulio samprata. Jie buvo kuriami analogijos principu. Kaip tai vyko? Senovės žmogus geriausiai pažino savo artimiausiąją aplinką, t. y. savo paties ir savo

bendruomenės gyvenimą. Remdamasis šia patirtimi, jis bando aiškinti ir gamtos reiškinius. Taip sužmoginama visa tikrovė, manoma, kad jos procesus ir įvykius lemia konkretūs veikėjai: dievai ir pusdieviai, demonai ir herojai. Žmogus mano, kad gamtos reiškiniai yra šių būtybių veiklos rezultatai. Šitoks gamtos aiškinimo būdas vadinamas antropomorfiniu (gr. *anthropos* – žmogus, *morphe* – forma). Žvelgdamas į pasaulį, žmogus tarsi vertina jį pagal save.

Mituose atsispindi savitas pasaulio ir bendruomenės matymo būdas. Pavyzdžiui, graikų mitologijoje Dzeusas – dievų ir žmonių valdovas. Jam paklūsta visi dangaus reiškiniai. Kitas pavyzdys: Žemė laikoma visos esaties motina todėl, kad viskas gimsta iš žemės ir viskas vėl į ją sugrįžta. Senovės žmogus tuos reiškinius supranta ne perkeltine ar poetine prasme, o tiesiogiai, tarsi paraidžiui. Mitinis vaizdinys (nesvarbu, ar tai dievas, ar demonas) yra konkretus, individualus. Pavyzdžiui, žymus šių laikų prancūzų istorikas ir filosofas Jeanas Pierre'as Vernant'as (1914–2007 m.) taip aprašo graikų mitinį pasakojimą apie pasaulio atsiradimą:

„Iš pradžių buvo tik Begalybė, Chaosas, – sako graikai. Kas toji Begalybė? Tai tuštuma – tamsi, šviesos nepraleidžianti tuštuma. Beribis, bedugnis pragaištis, svaigulio ir suirutės kraštas. Begalybė visa čiupdavo it milžiniški grobuonies nasrai. Taigi iš pradžių buvo tik Begalybė – akla, bekraštė nakties buveinė. Paskui atsirado Žemė, Gaja, – sako graikai. Žemė gimė iš Begalybės iščių. Štai ji, gimusi po Chaoso, bet beveik visiškai nepanaši į jį – tamsią, beribę, neapčiuopiamą ir pragaištingą erdvę. Žemė turi savarankišką, aiškią ir tikslią formą. Netvarakai, miglotam Chaoso neapibrėžtumui priešpriešinamas Gajos aiškumas, tvirtumas, pastovumas. Žemėje viskas ryšku, matoma, tvirta. Gaja – tai tvirtas pagrindas, ant kurio vaikšto dievai, žmonės ir gyvūnai. Tai – pasaulio pluta.

Kilęs iš beribės Begalybės pasaulis jau turi plutą. Viena vertus, jis stiebiasi aukštyt kalnų pavidalu, kita vertus, skverbiasi gilyn požemio pavidalu. Požemis driekiasi be galo, taigi po tvirta kieta dirva Gajos pagrindą sudaro ta pati bedugnė, Chaosas. Žemė prasideda Begalybės iščiose ir giliai savo gelmėmis jungiasi su ja. Chaosas primena graikams tirštą rūką, kuris

neturi aiškių ribų. Giliai Žemėje glūdi pirmapradė netvarka – Chaosas.

Nors Žemė turi aiškiai apibrėžtą formą, o visa, kas iš jos gimsta, ribas ir ryškius kontūrus, savo gelmėmis ji tebėra panaši į Begalybę. Taigi ir Žemė yra lygiai tokia pat juoda. Pasakojimuose ji apibūdinama tokiais pat būdvardžiais kaip ir Begalybė. Juoda Žemė driekiasi tarp apačios ir viršaus: viena vertus, tarp tamsių Begalybės gelmių ir, antra vertus, spindinčių, snieguotų, saulėtą bekraštį dangų siekiančių viršukalnių.

Šioje buveinėje, arba kosmose, Žemė sudaro pagrindą, bet ji turi ir kitokią paskirtį. Ji visa gimdo ir maitina, visa, išskyrus tam tikras iš Chaoso kilusias būtybes, apie kurias kalbėsime vėliau. Gaja yra visų motina. Viskas – miškai, kalnai, požeminės grotos, jūros bangos, begalinis dangus – atsirado iš Gajos, motinos Žemės. Taigi iš pradžių buvo bedugnė Begalybė, milžiniški nasrai, panašūs į tamsią bekraštę prarają, kuri vėliau prisiskyrė, ir iš jos rados tvirta pluta: Žemė.⁷

Tokiu pavidalu iš amžių glūdumos mus pasiekė pasakojimas, kuris yra ne individualios kūrybos vaisius, o daugelį amžių glūdinta ir iš lūpų į lūpas perduodama pasaulio susikūrimo interpretacija. Ji atspindi senovės žmogaus pasaulėjautą, kurią lėmė emocinis santykis su pasauliu ir vaizdinis pirmųkščio žmogaus mąstymas. Pirmiausia pasakytina, kad žmogaus santykis su pasauliu jo istorinėje genezėje panašiai kaip kūdikystėje prasideda nuo juslių. Kitaip tiesiog nebūna. Juslės – ankstyviausias ir tiesioginis ryšys su aplinka. Jos sukelia tam tikrų jausmų. Šaltis, karštis, įvairūs gyviai, su kuriais susiduriama, gali sukelti nemalonių pojūčių, o dėl šių pojūčių kyla jausmai – baimė, netikrumas, pasibjaurėjimas ir pan. Taigi įvairūs išorės veiksniai ir gamtos jėgos žmogui sukelia skirtingų emocinių reakcijų. Panašiai elgiasi ir senovės, ir šiuolaikinis žmogus. Ir vienas, ir kitas emociškai reaguoja patekęs į nepažįstamą aplinką, susidūręs su netikėtais ir nemaloniais objektais. Žmogus krūpteli nuo netikėto bildo ar atsitrenkęs į ką nors tamsoje, išgąstingai sušunka pamatęs gyvatę, pelę ir pan.

⁷ VERNANT, J.-P. Pasaulis, dievai, žmonės: mitų interpretacijos. Vilnius: Tyto alba, 2000, p. 11–12.

Kita mitų įsigalėjimo priežastis – juslinių vaizdinių pagrindu besiformuojantis neapibrėžtas pirmųkščio žmogaus mąstymas, kai neskiriama tai, kas objektyvu, nuo to, kas subjektyvu. Pavyzdžiui, žmogaus ir gamtos santykis suprantamas kaip dviejų būtybių – „aš ir tu“, o ne kaip žmogaus ir neįsąmonintų jėgų – „aš ir tai“ santykis. Taip gamtai priskiriama žmogiškųjų savybių. Be to, mitinis mąstymas neskiria išorinių ir vidinių dalykų, tokių kaip realus veiksmas ir ritualas. Pavyzdžiui, pirmųkščiam žmogui vienodai svarbūs ir medžioklė, ir ritualiniai šokiai, skirti tam, kad medžioklė būtų sėkminga.

Neskiriama dalis ir visuma (tarkim, žmogus ir jo šešėlis ar jo plaukų sruoga). Neapibrėžtas mąstymas lėmė, kad nebuvo skiriamas daiktas nuo jo ženkle, būtybė nuo jos vardo. Todėl tikima žodžio galia valdyti daiktus, pavyzdžiui, atitinkamo ritualo metu atliekant konkrečius veiksmus tariamas žmogaus vardas ir linkima jam pasveikti. Kitas pavyzdys – „Sezamai, atsiverk“ – frazė, kurią daugelis tikriausiai dar atsimena iš vaikystės pasakų, rodanti begalinį žmogaus pasitikėjimą žodžiu, jam suteikiamas antgamtinės galios.

Mitas visada yra vaizdinis pasaulio atspindėjimas, savotiškas jo matymo būdas. Mito paskirtis – ne paaiškinti gamtos reiškinius, o išreikšti ir įprasminti žmogaus išpūdžius ir išgyvenimus. Mite objektyvūs dalykai susiejami su tuo, kas subjektyvu. Iš to kyla mitinio pasaulio vienovė. Mitų poreikį skatina ne žmogaus smalsumas, o noras įveikti aukščiau žmogaus esančias gamtos jėgas ir su jomis susijusius jausmus: baimę, liūdesį, netikrumą ir pan.

Mite gali būti ignoruojami priežastiniai ryšiai ir siejami nieko bendra neturintys arba labai skirtingi dalykai. Kiekvienam objektui gali būti priskiriamos kitų objektų savybės. Mitas nepaiso kokybinių skirtumų, jame nėra griežtos ribos tarp žmogaus ir pasaulio, minties ir jausmo, žinių ir vaizdinių, idealaus ir materialaus. Jame ypač išreikšta simbolikos (žodžio, apeigos) galia, dėmesys atskiram žodžiui, t. y. daikto vardui. Vienas iš žymiausių mitologijos tyrėjų Ernstas Cassireris (1874–1945 m.) trijų tomų studijoje „Simbolinių formų filosofija“ rašo:

„<...> žodis nėra ženklinimas ar įvardijimas, ar dvasinis tikrovės simbolis; jis pats yra tikrų tikriausia tikrovės dalis. Mitinė kalbos sampratą <...> visada apibūdina skirtumo tarp žodžio ir daikto nebuvimas. Kiekvieno daikto esmė yra jo vardas. Žodžiui iš karto suteikiamos magiškos galios. Tas, kuris užvaldo vardą ir žino, kaip juo pasinaudoti, įgyja galią pačiam daiktui <...> Visa žodžio ir vardo magija yra pagrįsta prielaida, kad daiktų pasaulis ir vardų pasaulis sudaro vientisą neatskiriamą priežastinio ryšio grandinę ir vienatinę tikrovę.“⁸

Senovės žmogus kalbą suvokia kaip duotybę, tikrumu prilygstančią fizinei realybei, o savo svarba netgi ją pranokstančią. Kalbos pasaulis jam yra toks pat objektyvus kaip ir daiktų pasaulis. Tiesioginė vardo priklausomybė daiktui įtraukia jį į daiktų būties sritį. Pirmą kartą žmogui žodžiai išreiškia esmę. Sutapatinus daiktą ir žodį, teigiamas vidinis objekto ir jo vardo ryšys. Vardas suprantamas kaip kažkas neatsiejama nuo įvardijamo objekto, kaip neatskiriama jo dalis, suteikianti jam pilnatvę. Be to, vardas netgi suvokiamas kaip sakralinė būtybės ar daikto dalis. Remiamasi intuیتیvia prielaida, kad objektą sudaro ne tik matomasis kūniškasis pradai, bet ir jame slypinti dvasia. Žodis yra tinkamas dvasios simbolis, nes atstovauja asmeniui arba daiktui net tada, kai jų nėra. Žodis ne tik žymi esmę. Jis vertinamas kaip daikto esmės atitikmuo.

Požiūris į vardą kaip į vidinę objekto esmę, jo dvasią, jėgos ir gerovės šaltinį sureikšmina vardų vartojimą. Manoma, kad juos tardami veikiame daiktą ar būtybę. Tuo remiasi visa žodinė magija: užkeikimų, burtų jėga, įvairūs tabu, slaptųjų kalbų kūrimas. Vardo pakeitimas mitinėje sąmonėje suvokiamas kaip juo įvardijamo objekto sunaikinimas ir naujo sukūrimas, nes vardas pripažįstamas savotišku kūno dvasiniu dvyniu. Pavyzdžiui, įvairių tautų mitologijoje pasakojama, kaip subrendęs berniukas ypatingo maginio ritualo metu išventinamas į vyrus ir jam suteikiamas naujas pasikeitusią jo esmę simbolizuojantis vardas.

⁸ CASSIRER, E. *Philosophy of Symbolic Forms*. Vol. 1: Language. New Haven: Yale University Press, 1957, p. 117–118.

Tikėjimas magiškąja žodžio galia, pagarbus elgesys su vardais leidžia manyti, kad žodis vertingas pats savaime. Mitai liudija tikėjimą, kad žmogus priklausomai nuo konteksto, kuriame tariamas jo vardas, gali būti paveikiamas gerai arba blogai. Ligos įvardijimas balsu suvokiamas kaip jos kvietimas: liga gali ateiti. Mirusiųjų vardų tabu pagrįstas baime paveikti jų dvasią ir pan. Iš mitų kyla vardo kaip subjekto nepakartojamumo požymio suvokimas. Asmens ir jo vardo ryšys išlieka ir vėlesnėse kultūrose.

Mitiniam mąstymui būdinga tai, kad žodis suvokiamas kaip jungiamoji minties ir veiksmo grandis. Žodžiu atliekamas dieviškasis kūrybos aktas. Žodyje įsikūnija dieviškoji galia, kurianti Visatą iš atskirų elementų, kurie išreiškiami garsu. Visose archainėse kultūrose įvardijimas tolygus kūrimo aktui, o vardų davėjas yra kartu ir Pasaulio kūrėjas. Dievo žodis yra direktyvus. Visa esatis įgyja būti ir pradžią iš Dievo žodžio. Jis nustato tvarką, pagal kurią veikia žmogus ir Visata. Pavyzdžiui, pagal polineziečių pasaulio atsiradimo mitą, aukščiausiasis Dievas savo minties ir žodžių galia perskyrė Vandenį, sukūrė Dangų ir Žemę. Jis tarė: „Tepersiskiria Vandenys, tesusidaro Dangūs, teatsiranda Žemė!“⁹ Šie žodžiai pradėjo pasaulio egzistenciją, vadinasi, tai yra ne šiaip žodžiai. Jie turi sakralinę galią. Panašiai indų religijoje Brahmanas, arba aukščiausioji esybė, iš kurios išsivysto Visata su visa savo įvairove, prilyginama kalbai (žodžiui). Vedų knygoje žodis reguliuoja ir valdo gamtos virsmus. Egiptiečių mitologijoje išminties Dievas rūpinasi žodine kalba, matu, skaičiuote, t. y. visu žinojimu. Tai rodo senovės žmogaus pasaulėjautoje atsispindintį jų tarpusavio ryšio suvokimą.

Žodis mituose yra ne žmogaus kūrinys. Jis reikšmingas kaip kažkas, kas yra objektyvu ir realu. Beveik visose religijose žodis siejamas su Kūrėju kaip jo kūrybos įrankis arba kaip pradmuo, iš kurio atsiranda visa būtis ir jos tvarka. Žodžio jėgai paklūsta viskas. Todėl tas, kas valdo žodį, valdo ir pasaulį. Šia analogija

⁹ ELIADE, M. Kosmogoninio mito struktūra ir funkcija. Vertė P. Kimbrys. *Krantai*, 1990 m. rugsėjis, p. 53–54.

žmogus remiasi, kai jam reikia ką nors padaryti, sukurti. Žmogus taria sakralius žodžius. Žodžiai, kuriais Dievas sukūrė Visatą, tariami ir per nevaisingos moters apvaisinimo apeigas, ir siekiant išgydyti negalią, nuraminti prislėgtą širdį ar įkvėpti pergalingiems žygiams. Mitas pateikia bet kokio pobūdžio kūrybos modelį. Kūryba susiejama su mintiniu procesu ir kalba, o ne su fiziniu aktyvumu. Įvardijimo sąsaja su kūryba grindžiamos maginės žodžio galios įsiskverbti į daiktų esmę.

Kalbant apie mitinį mąstymą pabrėžtina, kad daug dėmesio skiriama žodžiui, o kalbai suteikiama dieviškoji kuriamoji galia rodo kalbos reikšmingumo ir jos tikroviškumo suvokimą archainėse kultūrose. Mitinis mąstymas leido žmogui intuityviai įžvelgti, kad kalba ne tik perteikia mintis, bet ir padeda joms gimti. Mintis tampa reali tik ją pasakant žodžiu. Kalba mite simboliškai perkuria pasaulį. Būtent kalboje pirmykščiam žmogui šalia juslinio pasaulio atsiveria naujas dvasinis pasaulis, kuriame veikiančios būtybės yra tik įvairių žmogaus ir gamtos galių metaforos.

Pirmykščiam žmogui mitas atstojo įvykių analizę ir išvadas. Pavyzdžiui, yra žinoma, kad tam tikri atmosferos reiškiniai sukelia liūtų. Senovėje žmogui atrodė, kad liūtų sukelia konkreti dievybė. Pavyzdžiui, babiloniečiams tai yra paukštis Imdugutas, kuris išskleidžia savo tamsius sparnus ir jais tarsi audros debesimis užstoja žemę nuo karštu alsavimu deginančio dangaus jaučio. Toks pasakojimas, kaip ir mitai apskritai, skirtas ne pramogai. Kita vertus, jame nesistengiama ieškoti racionalių gamtos reiškinių priežasčių, tiesiog pasakojama dviejų jėgų – sausros ir lietaus – susidūrimo istorija, kurią žmonės patyrė ir kuri toliau tiesiogiai veikia jų gyvenimą.

Šiuolaikiniam žmogui priežastiniai ryšiai padeda suvaldyti patirties chaosą. Pirmykštis žmogus taip pat jautė priežasties ir pasekmės ryšį, bet nesugebėjo abstrahuoti ir atsiriboti nuo juslinės patirties. Ieškodamas priežasties jis aiškinosi, kas kažką padarė, o ne kodėl tai įvyko, taigi ieškojo ne dėsnių, o aktyvaus veikėjo, autoriaus. Jei upė neišsiliejo ir nesudrėkino perdžiūvusių slėnių, pirmykštis žmogus tai suvokė kaip jos atsakymą tai padaryti.

Priežastis galėtų būti upės ar jos dievybės pyktis ant žmonių, kuriems būtų naudinga, kad upė sudrėkintų jų žemes. Vadinasi, reikia atlikti tam tikrus veiksmus (ritualus, aukojimą), kad dievybės širdis būtų suminkštinta, išmelstas jos atleidimas. Taip galvoti žmonės vertė jų pačių santykio su gamta įsameninimas, suvokiamas kaip „aš ir tu“ santykis. Kitas pavyzdys: pirmąsias žmogus klausė savęs, kodėl jo artimasis mirė būtent tam tikru metu ir taip, o ne kitaip? Atsakymas gali būti toks: kažkas to panorėjo. Kas? Galbūt piktoji dvasia, likimo deivė (moira) ar pan.

Mitai archainėje visuomenėje funkcionuoja kaip pavyzdžiai ir modeliai. Jie pateikia žmogui daugiau ar mažiau vientisą pasaulio aiškinimą, pagrįstą dievų arba herojų veikla. Jiems būdingas simbolinis tikrovės įprasminimas, o ne racionalus suvokimas. Nors mitai atlieka daug įvairių specifinių funkcijų, svarbiausios iš jų – socialinė ir praktinė. Mitinės istorijos atskleidžia žmonėms praktinius elgesio modelius, dvasiškai sujungia kartas, įtvirtina bendrąsias vertybes, elgesio normas, kuria kolektyvinę tautos sąmonę. Kitaip tariant, mitai modeliuoja tikrovę, įkūnija bendrąjį, vientisą pasaulio matymą ir nurodo jo tvarkymo būdus. Juos galima apibūdinti kaip specifinę pasaulėjautą, kuriai būdingas vaizdinis pasaulio matymas ir atskleidimas. Mitai nekelia žmogui klausimų, atvirkščiai – jie pateikia jam jau parengtus atsakymus į labiausiai dominančius klausimus apie pasaulio tvarką ir prigimtį, žmogaus paskirtį ir likimą. Nors mitai buvo tikėjimo, o ne kritinio mąstymo rezultatas, jie suteikė senovės žmogui tam tikrus pažinimo pagrindus, formavo jį supančios tikrovės suvokimą. Pasaulio pažinimas senovės žmogui buvo tolygus mitų prasmų iššifravimui. Juk visuomenėse, neturinčiose nei rašto, nei archyvų, būtent mitologija įtvirtino sukaupą išmintį, įgytą patirtį, suvoktas reikšmes, t. y. dalykus, kurių svarba buvo neabejojama. Vėliau tą funkciją atliko rašytinė tradicija.

Mitas tapo pažinimo modeliu, kai tik pakilo virš maginės praktikos, siekiančios konkrečių rezultatų (sukelti lietų, užtikrinti medžioklės laimikį ir pan.), lygio. Todėl į mitą galima žvelgti kaip

į žmogaus proto projekciją, simbolinį pasaulio struktūrinimą, leidžiantį tvarkyti prasminius elementus ir iš jų kurti visumą. Šia prasme jis gali būti tapatinamas su vadinamuoju pirmąjį mokslu. Mitai leidžia apčiuopti universaliuosius žmogaus minties formavimosi principus, atveria universalią pradinę žmogaus proto logiką.

Šiuolaikinė filosofija mitų esmę ir paskirtį aiškina gana skirtingai. Labiausiai paplitusios šios mitų interpretacijos:

- pažintinių sąvokų šaltinis. Mitų kūrimą lemia poreikis išreikšti bendruosius Visatos aspektus, įvertinti skirtingų reiškinių ryšius, paaiškinti paslaptį nepažintus reiškinius;
- simbolinės raiškos forma. Mitai tapatūs kitoms kūrybinės veiklos rūšims – muzikai ar poezijai. Jie turi savo dėsnius, realybę, raiškos būdus. Į juos žiūrima kaip į žmogaus proto projekciją, simbolinį pasaulio struktūrinimą, t. y. tikrovės tvarkymą naudojantis simboliais;
- integracinis veiksnys, padedantis žmogui prisitaikyti gyvenime. Mitai prilyginami pasaulėžiūrai, atgręžia žmogų į pagrindines visuomenės, kultūros ir gamtos problemas, pasiūlo skirtingų elementų jungimo būdų, leidžiančių patenkinti socialinius ir pažintinius poreikius.

Laikui bėgant besikaupianti žmonijos patirtis keitė žmogaus santykį su pasauliu. Plėtojami prekybos ryšiai ir amatai sudarė sąlygas bendrauti labai skirtingoms tautoms. Tautų suartėjimas leido pažinti svetimus mitus, o jų skirtumai kėlė klausimų dėl jų teisingumo. Žmonėms pasidarė neaišku, kodėl jų dievai kitokie, negu kitų tautų, kodėl jų tiek daug, kurie iš jų yra stipresni ir t. t. Į tuos klausimus reikėjo atsakyti. Atsakymai reikalavo savarankiško mąstymo, formavo racionalų santykį su aplinka, skatino kritiškai vertinti mitinį pasaulio aiškinimą.

Palengva mitologija nustojo būti dominuojančia ir vienintele pasaulėjauta. Kita vertus, tai nereiškia, kad ji apskritai liovėsi egzistavusi. Ji tebėra gyva iki šiol, bet kinta jos turinys. Kiekviena epocha kuria savo mitus. Pavyzdžiui, Renesanso epochai būdingas žmogaus galios mitas, naujųjų amžių – mokslo galių, XX a.

pervertinama technikos ir technologijų įtaka. Bet koks suabsoliutinimas, kokių nors dalykų ar reiškinių sureikšminimas ir pervertinimas visada yra mitinio pobūdžio, būdingas visoms kultūroms ir istoriniams laikotarpiams.

Racionalaus, kritinio požiūrio į pasaulį stiprėjimas, nulėmęs filosofijos atsiradimą senovės Graikijoje, nesunaikino mitologijos, bet ji liovėsi vyравusi. Reikia išsiaiškinti, kodėl įvyko toks žmonių pasaulėžiūros pokytis, kokios priežastys jį lėmė, kas sukėlė šią transformaciją. Kalbant apie filosofijos genezę, tenka atsakyti į klausimus: iš ko ji kilo, kada ir kur, kaip ir kodėl?

Į pirmąjį klausimą atsakyta aptariant mitinę pasaulėžiūrą. Antrajam klausimui platesnių komentarų nereikia – į jį atsakė pati istorija, bylojanti, kad tradicinė Vakarų filosofija pradėjo formuotis VII–VI a. pr. Kr. senovės Graikijoje. Į paskutinįjį klausimą dar reikia atsakyti, todėl toliau analizuojamos filosofijos formavimosi aplinkybės ir sąlygos.

Filosofijos atsiradimą galima apibūdinti kaip tikrą pasaulėžiūros revoliuciją. Nėra tiesioginio mito ir filosofijos perimamumo, nes filosofija – visiškai nauja, skirtingos kokybės pasaulio samprata. Ji neatsirado staiga ir tuščioje vietoje, todėl pagrįstai kyla klausimas, kaip ir kodėl tai atsitiko?

Filosofija atsiranda formuojantis sąvokoms, be kurių būtų neįmanoma racionaliai pagrįsti ir įprasminti gamtos ir žmogaus pasaulių. Vyksta racionalizacijos procesas: neapibrėžti, daugiaprasmiai mitiniai vaizdiniai virsta sąvokomis. Tai negalėjo būti vienkartinis aktas. Vyko procesas, apimantis tam tikrą istorinį tarpsnį, kuris įvardijamas kaip ankstyvoji filosofija. Kodėl būtent tuo metu, ne vėliau ir ne anksčiau, ir būtent Graikijoje įvyko toks svarbus virsmas? Šis klausimas verčia mąstyti, kuo išskirtinės buvo ekonominės, socialinės ir politinės to meto Graikijos sąlygos. Įdomią hipotezę šiuo klausimu iškėlė minėtasis prancūzų filosofas, mitologijos tyrinėtojas J. P. Vernant'as¹⁰. Anot jo, apie

¹⁰ VERNANT, J. P. *The Origins of Greek Thought*. Cornell Paperbacks: Cornell University Press, 1982, p. 38–68.

VII a. pr. Kr. Graikijoje žlugo ten gyvavusi Mikėnų karalystė, kuriai buvo būdinga tradicinė hierarchinė socialinė struktūra, ir pradėjo formuotis nauja socialinė politinė erdvė. Kūrėsi miestai-valstybės, vadinamieji poliai, kurių politinės ir socialinės veiklos centrais tapo miestų aikštės, – jose buvo svarstomi bendrojo pobūdžio valstybės klausimai. Visuomeninis polio gyvenimas tapo viešas, atsivėrė visam demosui, t. y. liaudžiai. Jame galėjo dalyvauti visi laisvieji piliečiai. Tik nedaugeliui išrinktųjų žmonių priklausiusios funkcijos dabar tapo visų: vyko atviri teismo procesai, visuomeninė valstybinės veiklos kontrolė. Laisvieji žmonės tapo piliečiais, t. y. lygiaverčiais ir lygiateisiais savo valstybės nariais. Šiomis sąlygomis naują, labai svarbią funkciją įgijo žodis. Jis tapo politiniu įrankiu, įtakos valstybėje svertu, prarado ritualinį turinį ir dabar buvo diskusijos, ginčo priemonė. Tai, ką anksčiau sprendė valdovas, dabar valdė oratorystės menas. Vis glaudesnis ryšys siejo politinę valdžią ir žodį. Įstatymai jau nebuvo primetami jėga ar religiniu autoritetu, jų teisingumas turėjo būti įrodytas. Tai skatino minties darbą, sudarė sąlygas ugdyti racionalų, kritinį mąstymą.

Kito ir ekonominės sąlygos. Senovės Graikijos geografinė padėtis buvo ypatinga: šalia esanti tris žemynus skalaujanti Viduržemio jūra sudarė palankias sąlygas laivybai ir prekybai. Šių sričių plėtra stiprino ekonominę galią, leido gilintis į dvasines vertybes. Turimų žinių praktinis pritaikomumas ir nauda skatino vis labiau gerbti protą ir pasitikėti juo.

Taigi miestų-valstybių susikūrimas, didėjanti jų ekonominė galia ir demokratinė sankloda sudarė sąlygas žmogui mąstyti savarankiškai. Žodžio galia ir vertė leido reikštis autoriui – asmeniui, bandančiam savaip įprasmingi jį supantį pasaulį. Tiesioginis žodžio ir minties ryšys teikė galimybių žengti toliau – nuo vaizdinio, simbolinio pasaulio suvokimo prie teorinio, sąvokinio pažinimo, t. y. nuo mitologijos prie filosofijos. Konkreti šio proceso eiga ir laimėjimai yra tolesnių temų objektas.

Pasaulio prigimties klausimas

43–83 puslapiai

Pasaulio pradų paieška

Filosofijos atsiradimas – tai mitinio mąstymo saulėlydis ir racionalaus žinojimo pradžia. Pirmieji savarankiški samprotavimai apie gamtą rodo pasikeitusią senovės graikų pasaulėžiūrą. VII–VI a. pr. Kr. pradėta kelti pasaulio sandaros klausimus taip, kad į juos reikėjo tiksliai ir suprantamai atsakyti, o atsakymus buvo galima svarstyti. Besiformuojanti antikos filosofija – tai pirmas žmogaus bandymas pateikti racionalią pasaulio sampratą, kuri, be abejo, dar negalėjo išvengti vaizdingumo, intuityvių prielaidų ar spėtinų išvadų.

Pagrindinis klausimas, kuriuo žmogus pradeda filosofiją, – pasaulio prigimties ir sanklodos klausimas – susiformuoja iš konkretesnių tarpusavyje susijusių klausimų. Pirmoji šio klausimo formuluotė – iš ko sudarytas pasaulis? Taip jis buvo keliamas Mileto mokykloje, įsikūrusioje Mileto mieste Jonijos žemėje Mažojoje Azijoje. Mileto mąstytojų pasaulio aiškinimai artimi antropomorfiniam mitiniam mąstymui, juose nėra filosofijos terminų, neminimas net žodis „filosofija“. Savo pažiūras jie dėstė labai vaizdingai, jos dar nebuvo įgijusios abstraktaus teorinio pavidalo. Tačiau jie jau rėmėsi savo protu, mąstė savarankiškai ir stengėsi suprasti pasaulio prigimtį. Miletiečių samprotavimai apie gamtą – tarsi sandūra, atspindinti lūžį žmogaus sąmonėje, kai buvo pereita nuo mąstymo vaizdais prie mąstymo sąvokomis. Miletiečiai kėlė vientisojo pasaulio prado, kuris viską iš savęs gimdo ir esti visuose be išimties objektuose, klausimą. Šį pradą jie išvelgė fiziniame pasaulyje, nes manė, kad pasaulio pagrindai slypi gamtoje, todėl pirminio prado – *arche* (gr. *archē* – pagrindas, pradas, priežastis) problemą jie sprendė kaip materialios pasaulio struktūros klausimą. Mileto mokymas pradėjo formuoti filosofijai labai svarbią substancijos sampratą. Kaip tai atrodo konkrečiai?

Talis (apie 625–547 m. pr. Kr.) – pirmasis matematikas ir fizikas Jonijoje, numatęs 585 m. iki Kr. Saulės užtemimą ir taip pelnęs neginčijamą autoritetą, taip pat nustatęs lygiadienių laiką,

metinį Saulės kelią, metų trukmę, įvedęs kalendorių ir pan. Dėl savo nuopelnų Talis amžininkų buvo gerbiamas ir vadintas išminčiumi. Jam priskiriami šie posakiai: „Už viską didesnė yra erdvė; joje viskas telpa“; „greičiausias yra protas; jis viską aprėpia“; „už viską stipresnis yra būtinumas, nes jis viską valdo“; „išmintingiausias yra laikas, nes viską atskleidžia“.

Substancinis pasaulio pradas jam yra vanduo. Tai lyg mitinio Okeano filosofinis permąstymas. Talis tebemąsto vaizdingai: vanduo yra po viskuo, žemė plaukioja virš vandens, gyvybė prisodrinta vandens, bet jau bando pagrįsti savo požiūrį. Amžininkų liudijimuose parašyta:

„<...> Talis iš Mileto, Eksamijo sūnus, ir Hiponas <...> tvirtina, kad pradžia apibrėžta. Jie sakė, kad pradžia – tai vanduo, ir priėjo tokią nuomonę, pojūčiais stebėdami reiškinius. Juk ir karštis laikosi dėl drėgmės, o tai, kas išdžiūsta, miršta, ir visos sėklos yra drėgnos, o bet koks maistas yra sultingas. Tad iš ko kiekvienas yra kilęs, tuo ir maitintis turi. Vanduo yra drėgnos materijos pradžia ir apima viską. Štai dėl ko visa ko pradžia Talis palaikė vandenį ir skelbė, kad žemė guli ant vandens. O pripažįstantys vieną kažkokią stichiją laikė ją neriboto didumo, kaip ir Talis vandenį“. [Simplikijus. Fizika. 23, 21]¹¹

„Daugelis tų, kurie pirmieji pradėjo filosofuoti, manė, kad vienintelė visa ko pradžia slypinti materijoje: juk iš jos kilo visa esamybė, iš jos iš pradžių gimstama ir į ją galiausiai nu-einama benykstant; esmė pasilieka, tik būseną keičiasi. Pagal juos – pirmasis toks esamybės pradas dėl to ir yra medžiaga; manoma, kad niekas negimsta ir nežūsta, nes visą laiką iš-lieka ta pati medžiaga...“ [Aristotelis. Metafizika. A, 3, 983b, 6–35]¹²

Kitas Mileto mąstytojas, Anaksimenas (apie 585–525 m. pr. Kr.), manė, kad pasaulio pradas yra oras. Savo požiūrį jis grindė tuo, kad oras yra labiausiai paplitęs elementas, be kurio

¹¹ TALIS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika*. Vilnius: Mintis, 1977, p. 28.

¹² *Ibid.*, p. 27–28.

nejmanoma gyvybė. Šiuo elementu remdamasis Anaksimenas kūrė pasaulio susiformavimo teoriją, pagrįstą retėjimo ir tankėjimo procesu. Retėdamas oras tampa ugnimi, o tankėdamas – vandeniu ir žeme. Taip susidaro visi elementai. Yra žinoma, kad:

„<...> Anaksimenas, ir pats būdamas miletietis, sakė, kad pradžią yra beribis oras, iš kurio atsiranda ir tai, kas yra, ir tai, kas buvo, ir tai, kas bus; ir dievai, ir dievybės, o likusieji daiktai kilo jau iš esančių.

Oro išvaizda tokia: paprastas oras – akiai nematomas, matyti tik šalčio ir karščio metu, drėgnas ir judas. O juda jis visą laiką. Jeigu oras nejudėtų, tai visa tai, kas kinta, nekistų.

Tankėdamas ir retėdamas oras atrodo skirtingai. Kada jis išsisklaido ir išretėja, atsiranda ugnis, ir priešingai, iš sutankėjusio oro atsiranda vėjai. Susispaudus orui, dar susidaro ir debesys, o dar labiau susispaudus – vanduo. Iš dar labiau sutirštėjusio oro atsiranda žemė, o iš tirščiausio – akmenys. Taigi didžiausi kūrimo valdovai yra priešingumai: karštis ir šaltis.

O žemė – plokščia ir nešiojama oro, panašiai kaip saulė, mėnuo ir visi kiti ugniniai šviesuliai, ir dėl savo plokštumo kabanti ore.

Dangaus šviesuliai atsirado iš žemės, nes iš jos viršun kilo drėgmė, kuriai suskydus radosi ugnis, o iš kylančios ugnies susidarė žvaigždės. Žvaigždžių tarpe yra ir kitų žemiškos kilmės kūnų, kurie skraido drauge su jomis.

Jis sako, kad dangaus šviesuliai juda ne po žeme, kaip kiti galvoja, bet aplink žemę, juk panašiai sukasi aplink mūsų galvą ir veltinė skrybėlė. Saulė slepiasi ne po žeme atsідūrusi, bet pridengta aukščiau esančios žemės dalies, be to, dėl susidarančio didesnio nuotolio tarp jos ir mūsų. O žvaigždės neišildo tik dėl jų didžiulio nuotolio.

Vėjai atsiranda, kai sutankėjęs oras ima judėti. Orui susislėgus ir dar labiau sutankėjus, atsiranda debesys ir vėl virsta vandeniu. Kruša pasipila, kai nuo debesų krintas žemyn vanduo sušąla, o sniegas – kai sušąla patys debesys, būdami prisisunkę drėgmės.

Žaibas sužaiduoja, kai debesys, vėjams smarkiai pučiant, suskyla, o jiems beskylant, atsiranda šviesus ugninis švytėjimas.

Vaivorykštė pasirodo, saulės spinduliams patekus į sutirštėjusį orą. O žemės drebinėjimas – kai žemė smarkiai keičiasi dėl įkaitimo ir atšalimo.

Štai ką teigia Anaksimenas. <...>. [Hipolitas. Visų erezijų pa-neigimas. I, 7]¹³

Talio mokinyš Anaksimandras (apie 610–546 m. pr. Kr.), labiausiai nuo vaizdinio pasaulio suvokimo nutolęs Mileto mąstytojas, žengė dar vieną žingsnį filosofijos formavimosi linkme. Jam struktūrinis pasaulio elementas, iš kurio viskas sudaryta, yra apeironas (gr. *peiras* – riba, *apeiros* – beribis), t. y. tam tikra materialios prigimties neapibrėžtis, beribė esatis, nesutampanti su konkrečiais gamtoje egzistuojančiais elementais, bet iš jos visa kas kyla ir į ją vėl sugrįžta. Anaksimandras visatos pagrindą – *arche* – suvokė kaip tam tikrą genetinį pasaulio pradą ir juo grindė savo kosmologinę teoriją. Jo manymu, apeironas sukdamasis išskiria priešybes, kurių deriniai sudaro pagrindinius pasaulio sanklodos elementus:

- sausa ir šalta sudaro žemę;
- drėgna ir šalta sudaro vandenį;
- sausa ir karšta sudaro ugnį;
- drėgna ir karšta sudaro orą.

Jiems sąveikaujant formuojasi visas regimasis pasaulis. Pavyzdžiui, veikiant ugniai dalis vandens išgaruoja ir atsiranda žemė.

Antikos istorikai ir komentatoriai taip apibūdina Anaksimandro mokymą:

„Anaksimandras <...> teigė, kad pradžia ir pirmapradis elementas yra neapibrėžtas, ir nelaikė juo nei oro, nei vandens, nei ko nors kito. Nors atskiros dalys ir keičiasi, bet visuma išlieka nekintama.“ [Diogenas iš Laertės. II, 1–2]

„Iš tų, kurie kalbėjo apie vieną, judantį ir neapibrėžtą, buvo Praksiado sūnus Anaksimandras iš Mileto – Talio pasekėjas ir mokinyš. Visos esamybės pradžią ir pirmąjį elementą jis vadino beribiu. Jis pirmasis įvedė pavadinimą pradžia ir sakė,

¹³ ANAKSIMENAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 35–36.

kad toji pradžia nėra nei vanduo, nei kita kas iš vadinamųjų elementų, bet turinti kažkokią kitą neapibrėžtą medžiagą, iš kurios kyla ir visi dangūs, ir visi pasauliai juose. „O iš ko esamybė atsiranda, į ten iš būtinybės žūdama ji ir sugrižta.“ Poetiškiau jis šit kaip apie tai pasakė: „Jie vieni iš kitų tam tikru laiku gauna bausmę ir atpildą už savo nusižengimus“. Aišku, kad jis, matydamas, kaip keturi elementai virsta vieni kitais, nemanė, kad tai daro vienas iš jų, bet kažkas kitas šalia jų. O tas kitas atsiranda ne kintant elementui, bet dėl amžino judėjimo, priešingumams vienas kitą neigiant“. [Simplikijus. Fizika. 24, 13]

„Taigi Anaksimandras <...> sakė, kad esamybės pradžia – tai kažkokia neapibrėžta medžiaga, iš kurios kilę dangūs ir pasaulis. O ji amžina ir nesenstanti, ir apimanti visus pasaulius. Jis kalba apie laiką, kuris tarsi apriboja atsiradimą, buvimą ir išnykimą. Jis būties pradžią ir pirmą pradžį elementą pavadino begaliniu, pirmasis taip pavadindamas pradžią“. [Hipolitas. Visų ezejų paneigimas. 6, 1–7]¹⁴

Taigi kitaip nei kiti milėtiečiai, tarp gamtos elementų ieškoję pirminio prado, siejančio visą gamtinę įvairovę, Anaksimandras žengia nuo konkretybės į abstrakcijų pasaulį. Neignoruoja šio skirtumo nemažiau svarbu, kas jungia šiuos mąstytojus. Pirmiausia – dėmesys gamtai, kurios pradmenis ir kilmę jie bandė paaiškinti. Antra, tų pradmenų jie ieško pačioje gamtoje, o ne už jos ribų. Todėl jų mokymuose galima įžvelgti natūrfilosofijos¹⁵, arba gamtos filosofijos, ištakas. Trečia, jie bando aiškinti pasaulio prigimtį remdamiesi savo protu, o ne dievybių įsikišimu. Pavyzdžiui, Taliui pradas yra vanduo, o ne vandens dievas, kaip būtų įprasta mitiniame pasakojime. Protu ir argumentais, tegul dar labai elementariais, jie bando pagrįsti įvairių objektų ryšius, paaiškinti, kaip susiformuoja įvairūs gamtos reiškiniai.

¹⁴ ANAKSIMANDRAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 31–32.

¹⁵ Natūrfilosofija – tai tokia filosofinė teorija, kuri pasaulį aiškina gamtiniais struktūriniais dariniais.

Jų mokymus galima vertinti kaip pirmuosius žmogaus bandymus logiškai nuosekliai kurti pasaulio kilmės ir sandaros teoriją. Formuojantis filosofijai tai svarbu, nes rodo minties raidą nuo vaizdingumo prie abstraktumo, žymi didėjančią pasitikėjimą protu, suvokimą, kad tai, kaip pasaulis atrodo, ir tai, koks jis yra iš tikrųjų, kokia jo esmė, nėra tas pats. Pavyzdys – Anaksimandro kosmologinė teorija: apeironas jam yra kažkas, kas savo kokybe skiriasi nuo empirinių elementų, kas negali būti apibrėžta, bet gali apimti visus prieštaravimus ir įvairias savybes. Toks elementas – tai jau aiški abstrakcija, iki tol graikams buvusi svetima. Be to, apeironas ne šiaip pirminė medžiaga, iš kurios viskas susidaro. Jis yra daiktų vienovės priežastis, jų pagrindas. Filosofine kalba tai vadinama substancija (lot. *substantia* – esmė, pagrindas).

Kita ankstyvosios filosofijos apraiška – Pitagoro mokykla, atsiradusi VI a. pr. Kr. pietų Italijoje, dabartinėje Sicilijoje. Joje formavosi kitokio filosofinio mąstymo pradmenys. Mokyklos pradininkas Pitagoras (apie 570–500 m. pr. Kr.) įkūrė uždara broliją, mistinę draugiją, gyvenusią pagal griežtą reglamentą. Norint į ją įstoti, reikėjo pasižymėti tam tikromis protinėmis ir moralinėmis savybėmis, o įstojus buvo privaloma laikytis nustatytų taisyklių. Brolija disponavo bendru turtu, mokymasis apėmė dvi pakopas, mokymas buvo slaptas, o jo pradžia – penkerius metus trunkanti tyla, klausant tik savo mokytojo.

Išskirtinai daug dėmesio pitagoriečių mokyme skirta matematikai. Matematikos studijos buvo pagrįstos skaičių ir jų santykių analize. Mokyme apie skaičius susipynę moksliniai ir mistiniai dalykai. Labai svarbūs jiems buvo pirmieji keturi skaičiai, nes jų suma lygi 10. Šis skaičius laikytas tobulu skaičiumi. Jis yra viso pasaulio pagrindas, nes jame yra tiek pat lyginių ir tiek pat nelyginių skaičių, po lygiai paprastų ir sudėtinių skaičių, taip pat daugiklių ir jų vedinių. Kiekvienam iš pirmųjų skaitmenų jie suteikė geometrines reikšmes: 1 atitinka tašką, 2 – liniją, 3 – plokštumą, 4 – tūrinę figūrą, o 10 – rutulį, kurį graikai pripažino tobula figūra ir darė paradoksalią, bet visiškai teisingą išvadą: Žemė yra... rutulio formos.

Pitagoras ir jo mokiniai, kaip ir miletiečiai, sprendė pasaulio sąrangos problemą, bet jį vienijančio prado ieškojo ne gamtoje, o už jos ribų. Pasaulio pagrindas, visų daiktų tvarkos matas jiems buvo tai, ko negalima rasti konkrečioje fizinėje realybėje, kas egzistuoja už jos ribų. Tai – skaičiai. Taip formuojama pasaulio samprata, Visatos prigimtį aiškinanti matematiniais santykiais, skaičius pripažįstanti viso to, kas egzistuoja, pradais ir esme, visos esaties priežastimi.

Pitagorininkų mokymas rodo, kaip keitėsi mąstymo kryptis besiformuojančioje graikų filosofijoje. Miletiečiai substancinio prado ieškojo gamtoje, o pitagorininkai išplėtė realybės ribas iš fizinio pasaulio persikeldami į minties pasaulį. Juk skaičius – minties elementas, jis idealus, o ne materialus. Skaičius akivaizdus ir prieinamas tik protui. Miletiečių teorijoje pripažįstama minties autonomija ir savarankiškumas. Šią tradiciją pratęsė Elėjos mokykla, Platonas, vėliau ir Hegelio filosofija.

Vienas iš žymiausių graikų matematikų Pitagoro sekėjas Filolajus (470–385 m. pr. Kr.) rašė, kad skaičiai padeda pažinti gamtą, bet tik tiek, kiek ją galima nusakyti skaičiumi. Jei nebūtų skaičiaus, tai nebūtų aiškūs nei daiktai, nei jų santykiai. Skaičių pripažinus pasaulį tvarkančiu ir jį pažinti padedančiu pradu, o gal net už šio pasaulio ribų veikiančiu principu, filosofijoje iškilo nauja labai svarbi problema: koks yra tikrovės ir proto santykis, kuris vėlesnėje filosofijos raidoje tapo savarankišku pažinimo teorijos klausimu? Tiesa, čia derėtų paminėti, kad patiems pitagorininkams skaičiaus sąvoka dar nebuvo virtusi abstrakcija, jis buvo suvokiamas gana daiktiškai. Tačiau jų mokyje labai aiškiai išreikšta mintis: skaičiai tvarko pasaulį ir jų pažinimas turi padėti suprasti daiktų esmę. Dėl to ypač daug dėmesio jie skyrė matematikos studijoms, kurios buvo ir pasaulio pagrindų studijos.

Mokslo ir filosofijos pradmenys jų mokyje tiesiogiai susiję. Būtent Pitagoro mokykloje buvo išvėlta kiekybinių santykių svarba, o skaitmeniniai santykiai pritaikyti gamtos reiškiniams aiškinti. Yra išlikusi legenda apie Pitagoro nustatytą kokybės ir

kiekybės santykį. Esą kartą eidamas pro kalvę ir išgirdęs dirbančio kalvio kūjo smūgių garsus, Pitagoras atkreipė dėmesį į tai, kad skirtingo svorio kūjų smūgiai nevienodai skamba. Jam šovė į galvą mintis, kad nustačius kūjų svorį galima kiekybiškai išreikšti skirtingus garsus, t. y. kokybinius skirtumus.

Visa Pitagoro filosofinė sistema pagrįsta skaičiais ir jų proporcijomis. Skaičiai ir jų santykiai, anot pitagorininkų, atskleidžia daiktų ryšius, leidžia pažinti pasaulio tvarką. Jie tampa ir pasaulio tvarkos principu, ir jos pažinimo priemone. Mileto mąstytojams pasaulis vystosi savikūros būdu savaime, o Pitagoro mokykla atskyrė pasaulį ir jį tvarkantį bei leidžiantį pažinti principą – logosą (graikiškai *logos* – žodis, mintis, protas, mokslas, teorija). Ši įžvalga labai svarbi vėlesnei filosofijos plėtotei, nes leido skirti būties ir pažinimo klausimus. Kita vertus, gamtos pasaulį tvarkančio principo iškėlimas už gamtos ribų davė pradžią metafizikai (gr. *meta* – už, po, *physika* – fizika) kaip teoriniam mąstymui, pagal kurį pasaulio esmė yra ne jo struktūriniai pradai¹⁶.

Dar viena žymi ir filosofijos raidai reikšminga asmenybė – Herakleitas iš Efezo, (apie 544–483 m. pr. Kr.), jokiai mokyklai nepriklausęs mąstytojas vienišius. Herakleitui, kilusiam iš karališkosios ir žynių giminės, bet nepripažintam ir nesuprastam amžininkų, priklauso apie 130 išlikusių kūrinių fragmentų, bylojančių apie jo įžvalgą ir minčių gilumą. Jo samprotavimų objektas – gamta, kurios esmę išreiškia ugnis. Šiuolaikinė Herakleito pažiūrų interpretacija apima dvi versijas. Vienoje iš jų į ugnį žvelgiama kaip į substancinį, medžiagišką pradą, iš kurio viskas kyla ir kuriuo vėl pavirsta. Šiuo požiūriu Herakleitas nelabai tesiskiria nuo Mileto mąstytojų. Antruoju atveju ugnis pirmiausia interpretuojama kaip simbolis, tapsmo, kaitos įvaizdis. Išlikusiuose jo veikalų fragmentuose teigiama:

¹⁶ Metafizika yra teorija, nagrinėjanti pirminius būties principus ir priežastis. Šis terminas skirtas įvardyti tą filosofijos dalį, kuri svarsto būties klausimus. Klasikine prasme metafizika suprantama ir kaip filosofijos sinonimas.

„Štai šitą dailią tvarką, visų tą pačią, nei kas iš dievų, nei kas iš žmonių sukūrė, bet buvo ji amžinai, ir yra, ir bus — amžinai gyva ugnis, pagal saiką išsižiebianti ir pagal saiką užgesanti“ (55 fragm.). „Visi daiktai — mainas ugniai ir ugnis visiems taip, kaip auksui prekės ir prekėms auksas“ (56 fragm.)¹⁷.

Herakleitas buvo pirmasis graikų filosofas, atkreipęs dėmesį į nuolatinę pasaulio kaitą ir pabandęs nusakyti pasaulio įvairovės ir jį vienijančio principo ryšį. Svarbiausias dalykas gamtoje Herakleitui — vienovės vartimo įvairovę procesas, t. y. tapsmas. Tapsmas — tai nuolatinė dinamika, kaita, įvairovė. Gamtos egzistavimas yra toks. Vykstant nuolatinei kaitai, joks momentas nėra svarbesnis už kitą, visos priešybės yra santykinės, nieko nėra pastovaus. Viskas teka kaip upė, į kurią neįbrisi du kartus. Daiktai ir savybės nėra pastovūs. Jie tėra tam tikri etapai, tam tikri nuolatinės tėkmės tarpsniai. Visi pasaulio būviai yra santykiniai. Vadinasi, negali būti teisinga jokia statinė pasaulio samprata.

Kitimą laikydamas tikrovės egzistavimo faktu, jam nusakyti kaip simbolį Herakleitas pasirinko ugnį, netvariausią dalyką Žemėje. Ugnies sąvoką Herakleitas vartoja ne tiesiogine, o simboliškai prasme. Ugnis nėra vienas iš sudedamųjų pasaulio elementų, kaip Taliui vanduo ar Anaksimenui oras. Sakydamas, kad „ugnis gyvena oro mirtimi, o oras ugnies, vanduo gyvena žemės mirtimi, o žemė — vandens“, Herakleitas pabrėžia tikrovės darinių santykinumą, priešybių perimamumą vykstant nuolatinei kaitai. Upės, ugnies, kelio įvaizdžiais jis bando nusakyti nuolatinę pasaulio tėkmę ir nuolatinį daiktų bei reiškinių tapsmą joje. Todėl jis pripažįstamas seniausiu filosofijos istorijoje dialektiku¹⁸, kuris, deja, amžininkų nebuvo suprastas ir įvertintas. Šiuolaikiniam žmogui visai suprantama pasaulio kaitos ir jo atskirų būvių santykinumo įžvalga. Bet ar galėjo ji būti tokia suprantama ir priimtina Herakleito amžininkui — senovės graikui? Mąstytojo idėjų gelmė suvokta tik išitvirtinus dialektinei pasaulio sampratai. Dabar

¹⁷ HERAKLEITAS. Fragmentai. Vilnius: Aidai, 1995, p. 57.

¹⁸ Dialektiku filosofijoje laikomas mąstytojas, kuris žvelgia į pasaulį kaip į nuolatinį procesą, reiškinių, įvykių ar idėjų sąveiką, priešybių kovą ir susipynimą.

galima tik spėlioti, kokia būtų buvusi filosofijos raida, jei graikai, o vėliau ir kiti mąstytojai būtų tęsę ir plėtoję Herakleito idėjas.

Atsvara nuolatiniam pasaulio tapsmui ir santykinumui Herakleito mokyme – logosas. Herakleitui tai – pasaulėkūros principas, tarsi kosminis protas, kuris viską valdo. Jį labai svarbu pažinti. Logosas – vientisas ontologinis tikrovės pagrindas ir vientisa tikrovės prasmė. Kitaip tariant, logosas Herakleitui yra tai, kas išlieka vientisa nuolat besikeičiančiame pasaulyje.

Kas gi būdinga visai ankstyvajai filosofijai, nors atskirų mąstytojų pažiūros buvo labai skirtingos ir netgi prieštaringos? Pirma, ankstyvąją graikų filosofiją galima apibūdinti kaip ribinę būseną tarp mitologijos ir gryniosios filosofijos, kaip pereinamąjį etapą tarp mitinės ir filosofinės pasaulėžiūros. Antra, nors dar nebuvo išplėtotą filosofijos terminija, vaizdiniai jau buvo transformuojami į sąvokas. Trečia, mąstytojai linkę daugiau remtis protu, intuicija, logika, o ne jutiminiais potyriais ar emocijomis. Galų gale ieškoma ne pasaulio kūrėjo (Dievybės), o sprendžiama Visatos kilmės ir sandaros problema. Ankstyvąją graikų filosofiją galima apibūdinti kaip filosofijai būdingų ir jos vienaip ar kitaip sprendžiamų problemų pradžių. Ji dar nėra gryna. Joje išliko mitologijos pėdsakų, yra ir būsimojo mokslinio pasaulio tyrimo užuomazgų. Ankstyvuosiuose mokymuose glūdi ontologijos ir gnoseologijos ištakos, materialistinės ir idealistinės pasaulėžiūrų pradmenys. Todėl tikrai įdomu, kaip vėliau buvo sprendžiamos problemos, kurių pradžia – pirmosios graikų filosofinės mokyklos. Siekiant aiškumo ir paprastumo, pagrindinės filosofijos problemos – ontologinės ir gnoseologinės – aptariamos atskirai.

Būties samprata ir jos raida antikoje

Įvairias būties teorijas pristatanti ir analizuojanti filosofijos dalis vadinama ontologija (gr. *ontos* – esatis, esantis, *logos* – žodis, sąvoka, mokymas), t. y. mokymu apie esaties esmę, jos formas ir principus. Šis terminas pradėtas vartoti tik XVII a., bet

ontologinės pažiūros formavosi jau antikoje, filosofijai pradėjus kelti klausimus: kas yra būtis, kokia jos esmė? Ontologijos užuomazgų yra jau ankstyvojoje filosofijoje, sprendusioje pasaulio pagrindų klausimą ir palikusiai du galimus atsakymus:

- Mileto mokyklai būdingą materialijų pasaulio pradų sampratą;
- pitagorininkų mokymą apie skaičių kaip idealų pasaulį vienijančią pagrindą.

Būtent pasaulį vienijančių pagrindų ieškojimas padėjo atsirasti ontologijai, keliančiai ir sprendžiančiai būties problemą. Būties sąvoka – viena iš sudėtingiausių filosofijos sąvokų, kuria pasiekiamas aukščiausias apibendrinimo lygis. Mąstant apie būtį, reikia abstrahuotis nuo konkrečių daiktų, jų požymių ar santykių. Būties sąvoka žymi bendrumo, visuotinio ieškojimą ir tos paieškos rezultatą. Ši sąvoka – viena iš seniausių filosofijoje. Vertėtų įsigilinti į jos turinį:

„Būtis yra tai, į ką kreipiasi filosofinis mąstymas. Kada šitaip nusakomas filosofinis mąstymas, iš karto gali būti nustembama: argi „būties“ žodis nėra savaime suprantamas? Tiesa, kad „būties“ žodį kasdieniškai vartojame: kiekviename sakinyje tiesiog ar netiesiog tariame būties žodį jungtimi „yra“. Bet ar taip pat lengvai atsakytume, kas yra „būtis“, kaip lengvai teigiame savaime suprantamą „būties“ žodį? Kaip tik šiuo atveju „savaime suprantamybė“ pasirodo esanti tariama, nes slepianti pačią pagrindinę paslaptį, amžiais spręstą ir amžiais spęsimą.

Kas yra būtis? Visa, kas yra, tam tikra prasme yra būtis. Nieko nėra už būties, visa yra būtyje. Bet jokia atskira būtybė nėra pati būtis, nes būti šia būtybe tuo pačiu yra lygu nebūti tuo, kuo yra ana būtybė. Nors visos būtybės dalyvauja būtyje, drauge jos visos lieka tam tikra prasme paženklintos ir nebūtimis. Todėl ir nepakanka „savaime suprantamybės“, kad visa, kas yra, yra tam tikra prasme būtis. Vietoje šios „savaime suprantamybės“ tenka klausti: kas yra būtis tiesiai ir paprastai, o ne tik „tam tikra prasme“? Šis klausimas veda į pirmąjį žingsnį filosofinio mąstymo kelyje – į būties <...> ir būtybių <...> skyrimą. Būtybės yra visi tie atskiri daiktai, kuriuos patirtis atskleidžia

tikrovėje, visos tos konstrukcijos, kurias mes racionališkai konstruojame, pagaliau visas tas fantazijos pasaulis, į kurį mus veda įvairiopa meninė kūryba. Kiek visos šios būtybių pasaulio sritys būtų viena nuo kitos skirtingos, visos jos dalyvauja būtyje. Kas jokia prasme nedalyvautų būtyje, tas jokia prasme nebūtų nė būtybė. Būtis yra tai, kas padaro būtybes esančiomis. Būtybėse yra būtis. Bet, antra vertus, pati savyje būtis lieka už visų atskirų būtybių, nes jokia atskira būtybė nėra tiesiai ir paprastai būtis, o visada tik tam tikru būdu dalyvauja būtyje. Būdama būtybėse, būtis drauge visada yra už visų būtybių. Tai pagrindinė tiesa suprasti filosofijai kaip būties klausimui. Ši tiesa atskleidžia tą būties sąvokos dviprasmybę, kuri būtų iš „savaimės suprantamybės“ paverčia pagrindine paslaptimi. Laidkome būtų „savaimės suprantama“, kiek visada jau mąstome ją, mąstydami atskiras būtybes. Bet lieka mums paslaptimi būtis kaip tas galutinis tikrovės pagrindas, kuris yra už visų atskirų patirtinio pasaulio apraiškų. Kiek būtis yra būtybėse, būtis žodžiu mes manome konstitutyvinius būties principus, realizuotus visose būtybėse. Tai būties apskritai, arba būties kaip būties (*ens qua ens*), klausimas, svarstomas ontologijoje <...>. Tačiau kiek būtis yra už visų būtybių, ji nebėra „būtis apskritai“, o tiesiai Būtis – absoliutinė būtis. Šiuo absoliutinės būties klausimu filosofija ir yra iš esmės metafizika <...>.“¹⁹

Kaip būties samprata formavosi istoriškai? Pirmasis bandymas apmąstyti būtų priklauso Elėjos mokyklai, gyvavusiai Elėjos mieste pietų Italijoje, kurios žymiausias atstovas buvo Parmenidas (540–480 m. pr. Kr.). Esminės problemos, kurias kėlė šis filosofas:

- būties ir nebūties santykis;
- būties ir mąstymo santykis.

Išspręsti šiuos klausimus galima tik protu, kuriuo Parmenidas neabejojo. Filosofo išeities taškas – visada apie ką nors mąstoma. Neįmanoma mąstyti apie nieką. Tas kažkas, apie ką mąstoma, t. y. minties turinys, Parmenidui buvo būtis. Vadinas, būtis tapati minčiai ir kaip procesas, ir kaip rezultatas, o nebūtis neegzistuoja,

¹⁹ GIRNIUS, J. Raštai, t. 1, p. 480–481.

nes apie ją nemąstoma. Taip atsakius į iškeltus klausimus, pripažįstamas būties egzistavimas ir kuriama būties teorija, o išvados daromos protaujant, t. y. logiškai. Protas laikomas aukščiausiuoju teisėju. Ši nuostata įsitvirtino graikų filosofijoje ir tapo jai būdingu požymiu: teorija kuriama nederinant su patirties duomenimis, vidinis teorijos neprieštarīgumas ir logiškumas vertinami labiau negu jos atitiktis faktams.

Kaip samprotavo elėjiečiai? Parmenido veikalo „Apie gamtą“ fragmentas atspindi jo minties eigą:

„Na, pasakysiu aš tau, o tu išgirdęs atminki,
Kokius tik vienus kelius tyrinėjimui galima rinktis. Kelias pirmasis – būtis, ir visai čia nėra nebuvimo. Kelias įtikina šis (nes tiesą pasiekti jis leidžia).
Antras yra nebūtis, ir būtinas tas nebuvimas.
Šis, pasakysiu aš tau, visiškai nenaudingas keliukas.
Nes negali nebūties pažinti (neįmanoma būtų!),
Jos nėra išreikšti negali...
Nes juk mąstyti ir būti – yra tai tas pat ir vis viena.
Reikia sakyt ir galvot, kad viena tik būtis egzistuoja,
O nebūties nėra. Taip manyt iš tavęs reikalauju.“²⁰

Pasirinkęs tokią išeities poziciją, Parmenidas suformulavo savo mokymą, kurio esmę galima perteikti šiomis tezėmis:

- jei egzistuoja tik būtis, tai ji negali nei atsirasti, nei išnykti, nes tada turėtų būti ir nebūtis. Vadinasi, būtis – nekintanti, o tapsmas tėra regimybė;
- būtis negali turėti dalių, nes suskaidyti ją galėtų tik nebūtis, o jos nėra. Vadinasi, būtis yra viską apimanti ir vientisa;
- jeigu ji viską apimanti, vientisa ir nekintanti, tai ji – amžina ir viena.

Įrodoma tai, nuo ko pradėta: būtis yra. Teigdamas būties ir nebūties priešpriešą, neigdamas galimybę joms virsti viena kita, Parmenidas šitaip išreiškė tikrovės esmės ir regimybės santykį.

²⁰ PARMENIDAS. Apie gamtą. Fragmentai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 52.

Kadangi, jo manymu, mąstyti ir būti yra tas pats, ir tik mąstymas atveria būtį, filosofija turi daugiausia dėmesio skirti pastovioms, nekintančioms esmėms, nes tik jos prieinamos protui. Parmenido samprata prieštaravo Herakleito nuolat tampančio pasaulio teigimui. Kita vertus, ji buvo nukreipta ne regimojo pasaulio kitimui ir judėjimui paneigti, o tik parodyti, kad regimasis pasaulis ir jo reiškiniai nėra tapatūs būčiai. Ši būties ir regimojo pasaulio perskyra vėlesnėje filosofijoje transformavosi į realybės ir idealybės perskyrą, be kurios filosofija apskritai neįmanoma.

Ryški takoskyra tarp Herakleito ir Parmenido požiūrių po jų kūrusiems filosofams kėlė uždavinį suderinti du dalykus: būties vienovę ir pasaulio įvairovę, t. y. reikėjo parodyti, kad kintantis ir įvairus pasaulis turi pastovią ir vientisą esmę. Tolesnė graikų filosofinė mintis pateikė konkrečius būties pavidalų apmąstymus: Demokrito atomistinę pasaulio sampratą, Platono idealios būties teoriją ir Aristotelio metafiziką.

Demokritas (460–370 m. pr. Kr.) išsiskyrė enciklopediniais interesais, parašė apie 70 knygų, kurios, deja, neišliko. Tai filosofo mokslininko tipas. Ko gero, nemažai apie jį pasako amžininkų jam priskiriama nuostata, kad vienas priežastinio ryšio nustatymas ir paaiškinimas yra vertesnis už persų valdovo sostą. Savo kuriama būties teorija Demokritas siekė dviejų tikslų. Jis norėjo sukurti teoriją, kuri 1) atitiktų regimojo pasaulio vaizdą ir 2) įsiskverbtų į tik protu suvokiamą pasaulio esmę. Jo teorijos pamatas – atomo samprata.

Anot Demokrito, pasaulyje egzistuoja tik atomai (gr. *atomos* – nedalus) ir tuštuma. Pradai – tai atomai, apibūdinami kaip nepaprastai mažos, pojūčiais nesuvokiamos, savarankiškos, nedalomos, vientisos dalelės. Tai tos pačios savybės, kuriomis elėjiečiai apibūdino būtį: nedali, nekintanti, amžina, tapati sau. Tačiau, be šių vidinių savybių, atomams, anot Demokrito, buvo būdingos dar ir dvi išorinės, su daiktais jį siejančios savybės: masė ir forma. Atomai Demokritui leido sujungti pasaulio įvairovę, nesupriešinti jutiminio pasaulio reiškinių ir jų giluminės esmės.

Anot Demokrito, jungdamiesi ir skirdamiesi atomai kuria visą daiktų įvairovę. Kad jie galėtų tai daryti, reikalinga tuštuma, t. y. tuščia erdvė. Elėjiečių nebūtį, kaip neegzistuojantį dalyką, jis keitė tuščia erdve, kuri yra beribė, nejudri, bet joje viskas vyksta. Jai būdingos priešingos būčiai savybės. Taigi kuriant pasaulį, dalyvauja du pradai: būtis ir nebūtis. Jos šiame procese atlieka skirtingas funkcijas. Tuštuma – būtina visų procesų sąlyga, bet ji neveikia tų procesų. Tuštuma reikalinga kaip vieta, kurioje atomai gali judėti. Ji skiria atomus, priešingu atveju jie susiliėtų, t. y. nustotų būti atomai. Judėjimas Demokritui – svarbiausia ir atomų, ir apskritai realaus pasaulio savybė. Judėjimas – amžinas, o atomų skaičius – begalinis, todėl jų jungimosi galimybės – neribotos. Tuo grindžiama pasaulio reiškinių įvairovė ir jos dermė su būties vienove.

Atomais ir tuštuma Demokritas grindė savo kosmologinę²¹ teoriją, aiškinančią, kad judėdami atomai jungiasi panašūs su panašiais ir sudaro chaotiškus junginius – sūkurius. Sunkesni junginiai kondensuojasi ir sudaro centrus, lengvesni kyla į paviršių ir juos apgaubia. Šiuose junginiuose atomai tvirtai sukimba ir suformuoja įvairius daiktus. Taip dėl atomų judėjimo susidaro visas pasaulis. Ši teorija savo esme panaši į pasaulio susiformavimo iš kosminio ūko hipotezę, kuria naudojasi ir šiuolaikinis mokslas.

Autentiškų Demokrito veikalų neišliko, todėl jo pažiūras perteikia amžininkų ir komentatorių liudijimai:

„Visa ko pradžia yra atomai ir tuštuma, o visa kita tik prielaida. Pasauliai yra nesuskaičiuojami, turį pradžią ir pabaigą. Niekas iš nesančio negimsta ir į nesantį nesunyksta. Ir atomai yra begaliniai pagal didumą ir pagal daugumą; visatoje jie juda ir šitaip gimdo visus sudėtinius kūnus: ugnį, vandenį, orą, žemę: juk tatau yra kažkokių atomų deriniai“. [Diogenas iš Laertės. IX, 44]

„Demokritas iš Abderų tvirtino, kad visata yra beribė, nes ji niekad niekieno nebuvo sukurta. Dar sako, kad ji yra nekinta-

²¹ Pasaulio kaip visumos požymius nagrinėjanti teorija vadinama kosmologija.

ma, ir apskritai aiškiai išdėsto, kokia yra visata: dabar esančių reiškinių priežastys jokios pradžios neturi. Nuo amžių, prieš begalinį laiką, būtinybė užvaldė viską be išimties: ir tai, kas buvo, ir tai, kas yra, ir tai, kas bus“. [Plutarchas, Kilimai. 7]

„Jis kalba apie elementus, pilnumą ir tuštumą, panašiai kaip ir Leukipas, vadindamas pilnumą buvimu, o tuštumą nebuvimu. Kalbėjo, kad būtybės visada juda tuštumoje, o pasauliai yra begaliniai ir skiriasi dydžiu. Vienuose pasauliuose iš viso nėra saulės nė mėnulio, kituose – jie didesni, negu pas mus, o dar kituose – jų ir daugiau. O pasaulių didumas yra nevienodas: vieni yra didesni, kiti – mažesni. Ir vieni dar auga, kiti jau klesti, o dar kiti žūsta; vienur jie atsiranda, o kitur išnyksta, o žūsta jie, susidurdami vieni su kitais“. [Hipolitas. Visų erezių paneigimas. I, 13]²²

Kas būdinga Demokrito kuriamai teorijai? Pirma, jis pripažįsta jutiminio pasaulio realumą ir kuria realios įvairovės teoriją. Antra, jo siūloma pasaulio samprata yra struktūrinė, nes grindžiama tam tikrais struktūriniais pradais – atomais, iš kurių sudaryti visi tikrovės objektai. Ir tie pradai yra materialūs, t. y. elementarios materialios dalelės, turinčios masę ir formą. Nuo jų priklauso pasaulio daiktų pavidalas ir egzistencija. Tai leidžia Demokritą apibūdinti kaip ryškiausią senovės graikų natūrfilosofą (gamtos filosofą), kuris daugiausia dėmesio skyrė gamtai. Trečia, labai svarbus dar vienas dalykas. Demokritas savo atomo samprata išreiškė būties supriešinimą daiktams ir gamtai. Atomai yra amžini ir nekintantys, daiktai – kintantys. Atomai – neskaidomi, jie yra dalumo riba, už kurios – nebūtis. Atomai yra visame kame ir neišnyksta, todėl yra tikrovę jungiantis ir vienijantis pagrindas, t. y. būtis. Jie suprantami kaip substancija, iš kurios sudarytas pasaulis ir visi jo daiktai, tačiau ji nėra jiems tapati.

Su vieno žymiausių visų laikų filosofo Platono (427–347 m. pr. Kr.) vardu susijusi idealios būties teorija. Filosofas ją kūrė sprenddamas tą pačią po Herakleito ir Parmenido graikams kilusią dilemą: kaip suderinti nepaneigiamą pasaulio daiktų kintamumą

²² DEMOKRITAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 82–83.

ir įvairovę su to pasaulio esmės (būties) vienviene. Tačiau jis sprendė šią problemą kitaip negu Demokritas. Norint suprasti Platono minties seką, reikia atsižvelgti į kelias aplinkybes. Platonas buvo Sokrato (469/470–399 pr. Kr.), žymaus antikos filosofo, padariusio didelę įtaką visai vėlesnei filosofijos raidai, mokinys. Sokratas nesidomėjo ontologine problematika, jam svarbiausias buvo žmogus. Būtent jis paskatino filosofijos posūkį nuo kosmologinių prie antropologinių problemų ir tai negalėjo nepaveikti kitų filosofų, ypač tokių artimų jam, koks buvo Platonas, mąstymo.

Demokritui, kaip ir kitiems Sokrato pirmtakams, žmogus tebuvo gamtos dalis, todėl aiškinama tais pačiais pagrindais. Filosofijoje po Sokrato žmogus tapo filosofinių problemų sprendimo atskaitos tašku, ir Platonas savąją būties teoriją kūrė remdamasis pažintiniu žmogaus santykiu su tikrove. Platonas rėmėsi prielaida, kad pažinimas yra galimas. Tuo filosofas neabejojo, tačiau jam kilo klausimas, ką mes pažįstame. Šis klausimas esminis, nes pasaulis nuolat kinta (filosofas neabejojo savo pirmtaku Herakleitu), ir žmogus savo jauslėmis tai junta. Kita vertus, žinojimas pasiekiamas sąvokomis fiksuojant tai, kas yra pastovu ir bendra (Sokrato mokymo įtaka). Vienintelis galimas teisingas atsakymas į klausimą, ką mes pažįstame, būtų toks: pažįstame tokią tikrovę, kuri yra pastovi ir nekintama. Kitaip tariant, Platonas padarė išvadą, kad jeigu pažinimas yra galimas, tai jis turi turėti savo objektą. Žmonės pažįsta sąvokomis, vadinasi, turi egzistuoti jas atitinkanti ir nuo reiškinių pasaulio nepriklausanti būtis. Taip Platonas iškėlė hipotezę apie šalia jutiminio pasaulio egzistuojantį esmių arba idėjų pasaulį.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad Platonas nekūrė idėjų pasaulio savavališkai. Jo buvimas tapo būtinas nuosekliai rutuliojant mintį. Remdamasis prielaida, kad žinojimas yra ir kad jis yra sąvokinis, Platonas turėjo rasti tų sąvokų objektą. Juo filosofui tapo tam tikros esmės, kurias jis pavadino idėjomis. Platono nuomone, idėja nėra sąvokos šiuolaikine prasme atitikmuo. Platono sistemoje ji laikyta ontologine sąvoka, o kartu jai buvo būdingos ir kai

kurios loginės savybės, tokios kaip bendrumas, pastovumas, kokybė. Platono idėja – tai realiai egzistuojanti daiktų esmė. Dabar sakoma, kad sąvokos išreiškia, žymi objektus ir reiškinius, kurie egzistuoja iš tikrųjų. Platonui jos išreiškė idėjas, kurios filosofui taip pat egzistavo objektyviai pačios savaime. Idėjos jam buvo netgi realesnės už jutiminio pasaulio reiškinius, nes jos amžinos ir tobulos, o daiktai atsiranda ir išnyksta. Platono teorijoje daiktai tėra idėjų kopijos. Šią mintį autorius labai vaizdingai perteikė savo veikale „Valstybė“ alegorijoje apie oloje gyvenančius žmones.

„<...> Įsivaizduok žmones olą primenančiame požeminiame būste. Per visą jį driekiasi platus šviesos ruožas. Tų žmonių kojos ir kaklas iš pat mažens surakinti grandinėmis, todėl jie negali pasijudinti iš vietos ar pasukti galvos į šalį ir visą laiką mato tik tai, kas yra prieš juos. Jie yra nugara į šviesą, kuri sklinda nuo toli aukštumoje degančios liepsnos. Tarp liepsnos ir kalinių aukštai eina kelias, atskirtas nedidele pertvara, primenančia uždangą, virš kurios fokusininkai rodo savo stebuklus.

Įsivaizduoju.

Įsivaizduok, kad už šios pertvaros žmonės neša visokius daiktus, laikydami juos taip, kad jie išsikiša virš pertvaros; neša jie ir statulas, ir visokiausius gyvų būtybių atvaizdus, padarytus iš akmens ir medžio. Vieni nešdami kalbasi, kiti tyli.

Keistas vaizdas ir keisti kaliniai! – pasakė Glaukonas.

Jie panašūs į mus, – tariau. – Visų pirma ar tu manai, kad jie yra matę ką nors kita, sava ar svetima, išskyrus šešėlius, kuriuos ugnis meta ant prieš juos esančios olos sienos?

Kaipgi matys, jei visą gyvenimą negali pajudinti galvos?

O daiktai, nešami už pertvaros? Ar ne tas pat atsitinka ir su jais?

Aišku, tas pat.

Jeigu kaliniai galėtų kalbėtis tarpusavyje, ar tu manai, kad jie šešėlių, kuriuos mato, nelaikytų pačiais daiktais ir nevadintų jų daiktų vardais?

Be abejo. <...>

Tie kaliniai tikrove laikytų ne ką kita, o pro šalį nešamų daiktų šešėlius.

Būtinai taip būtų.

Dabar, — pasakiau, — pažiūrėk, kas būtų, jei juos išlaisvintų iš grandinių ir pagydytų nuo to neišmanymo — kaip visa tai vyktų natūraliai? Jei kuriam nors iš jų nuimtų grandines ir priverstų jį atsistoti, pasukti galvą, vaikščioti, pažvelgti aukštyn — į šviesą, visa tai jam sukeltų skausmą, ir, šviesos apakintas, jis negalėtų žiūrėti į daiktus, kurių šešėlius matė iki šiol. Kaip tu manai, ką jis pasakytų, jei kas imtų jam tvirtinti, kad iki šiol jis matydavo tik niekus, o dabar yra kur kas arčiau būties ir regi daug tikresnius dalykus, ir, rodydamas vieną ar kitą pranešamą daiktą, priverstų jį atsakyti, kas tai? Ar tau neatrodo, kad jis labai sutriktų ir tai, ką matė anksčiau, laikytų žymiai tikresniu dalyku negu tai, kas jam rodoma dabar?

Žinoma, laikytų.

O jeigu jį priverstų žiūrėti tiesiai į pačią šviesą, jam imtų skaudėti akis, ir jis apsisukęs bėgtų atgal prie tų daiktų, kuriuos įstengia matyti, ir manytų, jog jie tikresni už tuos, kuriuos jam rodo.

Taip būtų, — pritarė Glaukonas.

O jeigu, — tariau, — kas nors jėga temptų jį šlaitu aukštyn ir nepaleistų tol, kol neišvilks į šviesą, argi jis nekentėtų ir nesi-piktintų šitokia prievarta? O iškopęs į viršų, jis būtų apakintas stiprios šviesos ir negalėtų įžiūrėti nė vieno iš tų tikrų daiktų, apie kuriuos jam kalba.

Taip, iš karto tikrai negalėtų įžiūrėti.

Kad galėtų pamatyti visa, kas yra ten, viršuje, jis pirmiau turėtų priprasti <...>.

Galų gale, manau, jis jau galėtų žiūrėti ir į Saulę — ne į apgaulingą jos atspindį vandenyje ar kurioje kitoje jai svetimoje aplinkoje, o į pačią Saulę, esančią įprastinėje savo vietoje, ir įžvelgti jos savybes.

Žinoma.

Tada jis prieitų išvadą, kad nuo Saulės priklauso ir metų laikai, ir metų tėkmė, kad ji valdo visa regimajame pasaulyje ir pati kažkokiu būdu yra priežastis viso to, ką jis ir kiti kaliniai matė oloje.

Aišku, kad pagaliau jis prieitų tokią išvadą.

<...> šitą palyginimą reikia pritaikyti visam tam, kas buvo pasakyta anksčiau: regimasis pasaulis yra panašus į gyvenimą kalėjime, o liepsnos šviesa — į Saulės galią; iškopimą ir viršuje esančių daiktų stebėjimą palyginęs su sielos pasikėlimu į protu suvokiamą sritį, įspėsi mano slaptą mintį, nes tu nori ją sužinoti. Dievas žino, ar ji teisinga. Kad ir kaip būtų, man atrodo, jog pasaulio, kurį galima pažinti, riba yra gėrio idėja. Ji sunkiai įžiūrima, bet kai tik ją pamatai, peršasi išvada, kad ji yra viso to, kas teisinga ir gražu, priežastis. Regimajame pasaulyje ji pagimdo šviesą ir šviesos valdovą, o protu suvokiamoje srityje ji pati yra valdovė, nuo kurios priklauso tiesa ir supratimas.“²³

Esant tokiam idėjų ir daiktų santykiui akivaizdu, kad tik idėjos tegalėjo dominti filosofą. Jutiminis pasaulis jam nebuvo svarbus, nors Platonas joku būdu neneigė jo egzistavimo. Egzistuoja du pasauliai. Tokia pozicija padėjo Platonui išspręsti to meto filosofijai iškilusią problemą: suderinti būties vienovę su daiktų pasaulio įvairove, t. y. išspręsti Herakleito ir Parmenido teorinį prieštaravimą. Atsižvelgiant į visas aplinkybes, Platonas tai padarė visai logiškai. Kadangi regimasis pasaulis — tai kaitos ir nepastovumo pasaulis, vadinasi, šalia jo turi būti pastovių esmių arba idėjų pasaulis, kuris pažįstamas protu. Anot žymaus lietuvių išeivijos filosofo Juozo Girniaus,

„Idėja jam yra nebe regimoji daikto išvaizda, o ta esmingoji būtis, kurią regimieji daiktai tik šešėliškai atspindi. Iš idėjų daiktai gauna savo būtį, nes jie tėra tiek, kiek „dalyvauja“ atitinkamose idėjose siekdami jų tobulybės, bet niekada jos nepasiekdami. Idėją galime tik mąstyti, ne matyti, nes regimoji tikrovė tėra netobulas „idėjų pasaulio“ atspindys“²⁴.

Idėja tapo kertiniu Platono teorijos pamatu. Jam idėjos egzistuoja atskirai nuo konkrečių daiktų, anapus jų, neribojamos laiko ir erdvės. Jos išreiškia pastovias ir nekintamas daikto savybes, nes to padaryti neleidžia jutimai. Būdamos nematerialios ir nesuvaldomos jūtimais, kartu jos yra jutiminio reiškinių pasaulio esmė.

²³ PLATONAS. Valstybė. Vilnius: Mintis, 1981, p. 244–247.

²⁴ GIRNIUS, J. Raštai, t. 1, p. 500.

Idėjos sudaro atskirą pasaulį, kuris yra tikrasis, t. y. būtis. Ji prieinama žmogui tik protu. Tuo Platono būtis panaši į Parmenido. Kita vertus, nors amžina ir nekintanti, Platonui būtis nėra vienisia. Ją sudaro daugybės esmių visuma. Idėjų yra labai daug, bet ne be galo, o jų pasaulio struktūra – hierarchinė. Aukščiausia yra gėrio idėja. Ji – idėjų piramidės viršūnė. Kitos idėjos išsidėsčiusios pavaldumo, priklausomybės seka. Platono ontologijoje kuriama idėjų pasaulio struktūra einant nuo konkrečių prie vis bendresnių idėjų. Pavyzdžiui, šuns ir katės idėjas jungia bendra keturkojo idėja.

Kaip Platono mintis galima išreikšti šiuolaikine filosofine kalba? Sąvokos (idėjos) yra nevienodo bendrumo laipsnio ir jas galima pažinti pereinant nuo konkrečių prie vis bendresnių iki pačių bendriausių. Objektų ir reiškinių įvairovė yra labai didelė, o jų ryšiai – įvairūs ir sudėtingi, todėl ne taip paprasta juos išreikšti griežta sąvokų seka. Tačiau svarbu tai, kad Platonas nustatė pačią tendenciją. Kitas svarbus dalykas, kurį išvėlgė Platonas, yra daikto, kaip individualybės, konkretybės, ir daikto, kaip rūšies arba bendrybės, skyrimas. Platonas šį skirtumą parodė atskirdamas esinių (daiktų) ir jų esmių (idėjų) pasaulius. Jis neišsprendė jų santykio klausimo, bet vėlesnei filosofijai iškėlė esminę užduotį – pamėginti suderinti idėjų (minčių) pasaulį su esinių (fizinio) pasauliu. Vėliau tai tapo pagrindine gnoseologine problema, kurią filosofija sprendžia iki mūsų dienų. Šio klausimo kėlimu Platonas svarbus iki šiol.

Dar vienas bandymas suprasti būtį, suderinti pasaulio esmę su esinių įvairove yra Aristotelio (384–324 m. pr. Kr.) metafizika. Pats Aristotelis gali būti apibūdintas kaip universaliausias graikų protas, aprėpęs visas to meto žinojimo sritis. Jis buvo ir filosofas, ir mokslininkas, derino universalius pasaulio prigimties ieškojimus su konkrečiais tikrovės tyrimais. Kiekvieną nagrinėjamą klausimą jis pagrįsdavo gausia ir sisteminga faktine medžiaga, filosofinę pasaulio sampratą siekė paversti griežta ir nuoseklia teorija.

Aristotelis pirmasis pradėjo sisteminti žinias. Filosofiją jis skirstė į pirmąją ir antrąją. Antroji – tai fizika arba mokymas apie gamtą. Pirmoji – metafizika, kurios objektas – ne gamta, o tai, kas išeina už juslinio suvokimo ribų. Kitaip tariant, esmė, kuri nesutampa su gamta. Metafizikoje Aristotelis sprendė pagrindinę ontologinę klausimą: kaip suderinti būties vienovę ir pasaulio esinių įvairovę. Šį klausimą jis analizavo remdamasis Platono ir Demokrito teorijomis. Faktiškai jis kūrė savo būties teoriją kaip Platono dviejų pasaulių teorijos kritiką. Nors buvo kritiškas savo mokytojui, Aristotelis rėmėsi tokiomis pačiomis prielaidomis: pažinti galima ir pažįstama protu, o ne jutimais, nes sąvokomis atskleidžiama esinių esmė. Tačiau darydamas tokias pat prielaidas Aristotelis atmetė Platono išvadą, t. y. jis nepripažino savarankiškai ir realiai egzistuojančio idėjų pasaulio kaip pažinimo objekto. Šia prasme jis artimesnis Demokritui. Pasak Aristotelio, pasaulis yra vientisas, todėl būtis turi būti jame pačiame, o ne už jo, kaip manė Platonas. Kaip Aristotelis pagrindė tokią savo nuostatą?

Atmetęs savarankiško idėjų pasaulio egzistavimą, Aristotelis stengėsi įžvelgti esinių tarpusavio bendrumą. Būtis, jo manymu, yra vieno pasaulio konkrečių esinių esmė, užtikrinanti kintančių reiškinių bendrumą ir pastovumą. Anot jo, būties pagrindas – ne idėja, o atskiras daiktas (esinys). Būtent realaus daikto esmė arba substancija, kuri yra vientisas, nedalomas ir nejuntamas tos rūšies esinių pagrindas, nusakoma bendrosiomis sąvokomis, atsiribojant nuo daikto kintamo būvio ir sąveikos su kitais daiktais. Todėl metafizika turi tirti esinius ir ieškoti jų esmės.

Aristotelio metafizika pagrįsta substancijos samprata, kuri egzistuoja kaip daiktų formos ir materijos vienybė. Materija Aristoteliui – tai medžiaga, iš kurios formuojasi daiktas. Ji – neapibrėžta ir sudaryta iš keturių elementų: žemės, vandens, oro ir ugnies. Pati viena materija – pasyvi, negalinti iš savęs nieko sukurti. Ji yra galimybė, galinti virsti tikrove, tačiau ji labai svarbi, nes iš jos viskas yra sudaryta. Materija yra daiktų substratas. Kita substancijos dalis – daiktams rūšinį apibrėžtumą suteikianti forma, t. y. neapibrėžtą materiją paverčianti tam tikros rūšies daiktu. Ji nėra

tik išorinis daikto pavidalas, nes atskleidžia daiktų esmines ir bendrąsias savybes. Formai susiliejus su materija, atsiranda daiktas.

Tačiau formos ir materijos santykis Aristotelio filosofijoje nėra nei absoliutus, nei aiškiai ir griežtai apibrėžtas. Tai, kas vienu atveju yra materija, kitu atveju gali būti forma. Pasaulis jam – tai tarsi formų grandinė, kurioje kiekviena žemesnė forma yra materija, iš kurios atsiranda aukštesnė forma. Šioje grandinėje, viena vertus, pasiekama pirminė materija kaip viso pasaulio substratas, beformė materialiai daiktų pradžia, kita vertus, pasiekiamą ir aukščiausioji forma, kuri yra jau gryna, nemateriali būtis. Ji Aristotelio filosofijoje pripažįstama pasaulio vystymosi tikslu, galutine priežastimi. Taigi forma filosofui – ne tik rūšinės daiktų savybės, bet ir nesunaikinama aktyvi jėga, priešinga pasyviai materijai. Aristotelis ją suprato kaip vystymosi priežastį ir tikslą, nes gamtoje niekas nevyksta veltui, siekiama bendro tikslo: pasiekti tobulą formą. Ši tobula forma, kaip tikslas, yra gryna, nemateriali. Ji suvokiama kaip visa ko pirmoji priežastis ir galutinis tikslas. Tai kelia tam tikrų prieštaravimų Aristotelio būties teorijoje. Viena vertus, Aristoteliui būtis yra materialinė, turi kokybinę struktūrą (formą), kita vertus, ji yra dinamiška, aktyvi (turi priežastį) ir tikslinga. Savo teorijoje bandydamas sujungti kraštutinius – būties kaip materialaus daiktų prado sampratą ir būties kaip idealios daiktų priežasties teoriją – Aristotelis susidūrė su prieštaravimais. Rezultatas – nenuosekli būties teorija, leidžianti daryti skirtingas išvadas. Būtent tai lėmė, kad Aristotelio teorija buvo naudojama visiškai priešingoms idėjoms pagrįsti. Viduramžiais ji buvo panaudota Dievo kaip pirmosios priežasties ir pasaulio kūrėjo idėjai pagrįsti, leido derinti materialaus pasaulio egzistavimą su nematerialaus Dievo buvimu. Renesanse ir naujaisiais amžiais Aristotelio būties samprata buvo grindžiamos materialistinės gamtos teorijos.

Aristotelis užbaigė klasikinę graikų filosofiją. Tai paskutinis universalios filosofinės sistemos kūrėjas ir enciklopedinis protas, aprėpęs visą to meto žinojimą. Po jo prasidėjo naujas etapas graikų filosofijoje – mokyklų filosofija. Pažiūros buvo dėstomos, filosofijos

mokoma. Svarbiausios tapo praktinės problemos, kuriamos etinės, politinės teorijos, kurios aptariamose paskutiniojoje knygos dalyje.

Kaip trumpai apibūdinti būdingiausius graikų ontologijos požymius? Pirma, jiems bendra yra pasaulio esinių vientisumo priežasties ieškojimas; antra, būtis skiriama nuo regimojo daiktų pasaulio, nors aiškinama nevienodai; trečia – kuriamos skirtingos būties teorijos, tačiau jas vienijo pastangos rasti būdą, kaip vienu bendru pagrindu sujungti ir išreikšti visą esinių pasaulio įvairovę.

Krikščioniškosios filosofijos susiformavimas

Dviejų epochų – antikos ir viduramžių – sandūroje atsirado nauja pasaulėžiūra – krikščionybė. Susiformavusi Romos imperijoje kaip vargšų ir beteisių, paniekintųjų ir atstumtųjų protestas, ji paplito tarp įvairių gyventojų sluoksnių. Krikščionybė veikė to meto filosofiją, kita vertus, graikų filosofija darė įtaką krikščioniškajai pasaulėžiūrai. Viduramžiais jos glaudžiai susipynė. Krikščioniškasis mokymas, skelbdamas gerąją naujieną – Evangeliją, neturėjo savo autentiškų filosofinių idėjų, tik branduolį – krikščioniškąjį tikėjimą, todėl perėmė daug antikinės filosofijos idėjų ir argumentų ir pritaikė juos krikščioniškosioms tiesoms pagrįsti.

Iš senovės graikų krikščioniškoji filosofija perėmė idėją, kad yra dvasinis pasaulis, kuris vertesnis ir tikresnis už materialųjį, taip pat dvasinės pasaulio esmės paiešką ir su tuo sietiną abejingumą žemiškiesiems dalykams, pirmojo judintojo ir pirmosios priežasties idėją, kurias susiejo su krikščioniškojo Dievo idėja. Perimdama graikų filosofijos idėjas ir vienydama jas pagal savo religinius principus, krikščionybė keitė filosofijos turinį. Antikinė filosofija daugiausia dėmesio skyrė gamtai ir žmogui, o viduramžiais – Dievo, kaip visa ko pagrindo ir kūrėjo, savybėms ir jo egzistavimo sąlygoms. Pasaulio savikūros idėją pakeitė Dievo kūrybos idėja, kuri tapo viduramžių ontologijos pagrindu. Atskiriamas kūrėjas ir jo kūrybos rezultatas, todėl pasaulis ir žmogus filosofiją domino jau tik kaip antraeiliai dalykai – Dievo kūrybos rezultatas.

Krikščioniškosios filosofijos formavimosi laikotarpis, I–VI a. po Kr., vadinamas patristika (lot. *pater* – tėvas), t. y. bažnyčios tėvų filosofija. Tai laikotarpis, kai vietoj teorinio spekuliatyvaus samprotavimų būdo, universalių būties teorijų filosofijoje plito praktinio, patariamąjo pobūdžio socialinės ir etinės teorijos. To meto istorinės socialinės sąlygos didžiulėje Romos imperijoje (karai, priespauda, tautų ir pasaulėžiūrų maišymasis) nukreipė antikos filosofijos dėmesį į praktines problemas: kaip žmogui gyventi ir dėl ko gyventi? Tuo pačiu metu vis labiau plisdama ir išigalėdama krikščionybė perėmė senosios kultūros, t. y. graikų filosofijos, mokslo, socialinio gyvenimo laimėjimus. Kartu ji stengėsi ginti savojo tikėjimo esmę nuo pagoniškos išminties ir parodyti, kad tik ji viena gali imtis tautų gelbėjimo misijos. Reikėjo įrodyti krikščionybės tinkamumą šiam tikslui. Tai nebuvo paprastas uždavinys. Juk krikščionybė plito ne tik tarp graikų ir romėnų, bet ir tarp įvairių Rytų tautų bendruomenių, turinčių skirtingus pasaulėvaizdžius. Tai kėlė pavojų krikščioniškosios pasaulėžiūros grynumui ir vientisumui. Norėdama jį išsaugoti, bažnyčia privalėjo turėti nuoseklią, logišką dogmų sistemą, nes reikėjo įrodyti, kad krikščionybė – vienintelis tikras mokymas, galintis duoti tikrą žinojamą, išmokyti teisingo elgesio ir suteikti palaimą šiame ir būsimame gyvenime.

Šio uždavinio ėmėsi bažnyčios tėvai – apologetai, t. y. krikščionybės dogmų gynėjai, plėtoję ir įtvirtinę pagrindines apreiškimo tiesas bei gynę jas nuo neigiamo pagonių nusistatymo. Žymiausi iš jų: Klemensas Aleksandrietis (apie 145–215 m.), Origenas (apie 185–253 m.), Grigalius Nisietis (325–394 m.), Aurelijus Augustinas (354–430 m.), žinomas kaip šv. Augustinas. Pagrindinė dogma, kuria grindžiamas krikščioniškasis tikėjimas, yra tokia: žodis (*logos*), kaip amžina dieviškojo apreiškimo esmė, Kristuje tampa žmogumi, kad išpirktų blogį žmonėse ir sukurtų naują Dievo karalystę. Kristuje apsireiškia Dievas, gelbstintis žmoniją nuo blogio. Kristaus kaip gelbėtojo atėjimas žymėjo ryškų posūkį visos žmonijos istorijoje, senojo ir naujojo pasaulio ribą. Prisiminkime kad ir istorijos skaidymą: prieš Kristų ir po Kristaus.

Žlunganti Romos imperija, nebeapsiginanti nuo barbarų, po savo griuvėsiais galėjo palaidoti ir senąją kultūrą. Jėga, gelbėjusi kultūros vertybes, – filosofinį ir mokslinį palikimą, meną, – buvo krikščionybė. Tai, ko nepajėgė valstybė, padarė tikėjimas. Barbarų gentys, dar nesubrendusios kultūrine prasme tiek, kad įvertintų ir suprastų kultūrinį palikimą, buvo sukrėstos didžio Evangelijos paprastumo. Būtent toks religinis sukrėtimas tapo išėities tašku perimant kultūros paveldą.

Krikščioniškoji filosofija pasaulį pirmiausia suprato religine prasme, kaip gėrio ir blogio kovą, kuri baigiasi gėrio pergale Atpirkėjui padedant. Filosofinių – dvasios ir materijos – kategorijų perskyra čia keičiama etinių ir religinių gėrio ir blogio kategorijų perskyra. Atitinkamai suprantamas ir žmogus. Jame skiriami materialusis jutiminis ir dvasinis dieviškasis pradai. Krikščionybė sąmoningai pasinaudojo esamu žinojimu tikėjimo tiesoms pagrįsti. Filosofijai teko pareiga sąvokomis išreikšti žmogaus religinių jausmų ir įsitikinimų esmę. Žinojimas laipsniškai pajungiamas tikėjimui.

Patristika – tai antikinės filosofijos žlugimo ir viduramžių krikščioniškosios filosofijos formavimosi laikotarpis, kurio būdingiausias požymis – apologetika. Antrajam etapui, vadinamam scholastika (lot. *schola* – mokykla, *scholastikos* – mokyklinis), buvo būdingas krikščionybės dogmų sisteminimas, aiškinimas, pagrindimas. Buvo dėstomos neginčijamos tikėjimo tiesos. Jos komentuojamos įvairiai, tačiau išlaikomas glaudus filosofijos ir teologijos ryšys. Šio laikotarpio chronologinės ribos nėra griežtai apibrėžtos. Dažniausiai scholastikai priskiriamas laikotarpis, apimantis XI–XIV a., nors jo ištakos siekia dar VI a., kai buvo uždaryta Platono akademija ir filosofija nustojo būti savarankiška minties raida.

Bendrieji scholastikai būdingi požymiai yra šie:

- glaudus filosofijos ryšys su teologija, filosofinės antikos idėjos, ypač Aristotelio filosofija, taikomos krikščioniškosioms tiesoms pagrįsti;

- neįmanoma jokia laisva krikščionybės dogmų interpretacija, bet galima laisvai pasirinkti samprotavimo būdus;
- švietimo ir mokslo reikalų perėjimas į bažnyčios ir vienuolynų rankas. Prie jų steigiamos mokyklos, juose perrašinėjamos knygos. Jie tampa ir filosofijos centrais.

Filosofinių samprotavimų pagrindą sudarė religinės dogmos, vadinamosios apreiškimo tiesos, kurių turinys negalėjo būti ginčijamas. Tai suvaržė filosofiją, kuri prarado jai būdingą laisvo žinojimo statusą. Viduramžiais filosofijos laisvė ribojosi metodų sritimi. Būtent į mąstymo metodų plėtotę ir aptarimą nukreipiama viduramžių intelektualinė veikla. Dėmesys formai skatino loginius tyrimus, kurie savo ruožtu buvo taikomi komentuojant religines tiesas. Susidariusios aplinkybės, paskatinusios atkreipti dėmesį į išorinę minčių raišką, o ne teiginių turinį, nulėmė didelius viduramžių logikos laimėjimus, reikšmingus iki mūsų dienų.

Viduramžiais pakito ir požiūris į gamtą. Ji jau nebebuvo objektas, į kurį buvo nukreiptas žmogaus protas. Mažėjo domėjimasis gamtos tyrimais, graikų filosofijai būdingą kosmocentrinę tendenciją, kai daugiausia dėmesio skiriama gamtai, kai samprotaujama apie pasaulio sandarą ir jo esinių esmę, pakeitė teocentrinis požiūris, nukreiptas į Dievą (graikiškai *theos* – Dievas). Filosofija iš universalaus ir savarankiško žinojimo virto teorija, pagrindžiančia ir įrodinėjančia krikščioniškąsias dogmas, trumpiau, anot plačiai paplitusio apibūdinimo, tapo „teologijos tarnaitė“.

Dievas – pasaulio esmė ir kūrėjas

Viduramžiais svarbiausias filosofijos objektas – Dievas. Jis suprantamas kaip nematerialus absoliutas, priešingas žmogui ir pasauliui. Dievas – antgamtinis. Jis visiškai nepriklauso nuo gamtos, o ši – priešingai, yra visiškai pavaldi Dievui. Dievas yra vienintelis kiekvieno daikto ar būtybės atsiradimo šaltinis. Visi daiktai ir būtybės yra Dievo kūrybos rezultatas. Dievo sąvoka viduramžių filosofijoje buvo suprantama panašiai kaip būties sąvoka antikoje. Jis

yra absoliutus, vienas, amžinas, nekintantis, nuo nieko nepriklausantis ir kartu esantis visa ko priežastis.

Toliau pateikiami dviejų žymių filosofų samprotavimai apie tai, kad Dievas iš tiesų yra, atskleidžia viduramžiais susiformavusią Dievo sampratą. Anzelmas Kenterberietis (1033–1109 m.) traktate „Proslogionas“ rašo:

„Taigi tu, viešpatie, kuris dovanoji tikėjimui supratimą (*das fidei intellectum*), leisk man, kiek laikai reikalinga, suprasti, kad tu esi taip, kaip mes tikime, ir kad esi tuo, kuo tikime tavo esant. O tikime mes, kad tu esi kažkas, ko nieko daugiau negalima sugalvoti. <...> Tačiau tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, negali būti vien tik prote. Juk, jeigu yra vien tik prote, galima pagalvoti, kad yra iš tikrųjų (*in re*), o tai jau yra daugiau negu būti vien tik prote. O jeigu tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, yra vien tik prote, tai tas, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, yra tai, už ką galima sugalvoti kažką daugiau. O to jokių būdu negali būti. Taigi nėra jokios abejonės, jog tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, egzistuoja ir prote, ir iš tikrųjų.

<...> Tai, kas pasakyta, taip teisinga, kad net ir įsivaizduoti neįmanoma dievo nebuvimo. Mat galima galvoti apie ką nors, ko negalima net įsivaizduoti, kad jo nėra, ir tai yra daugiau negu kad galima apie ką nors galvoti, jog jo nėra. Juk jeigu tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, galima įsivaizduoti kaip tai, ko nėra, tai išeina, jog tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, nėra tas, ko nieko daugiau negalima sugalvoti. Bet tai yra aiškus prieštaravimas. Taigi iš tiesų egzistuoja tai, ko nieko daugiau negalima sugalvoti, ir egzistuoja taip, kad net neįmanoma įsivaizduoti jo nebuvimo.

Ir tai esi tu, viešpatie, dieve mūsų. Ir esi taip tikrai, kad net įsivaizduoti negalima tavo nebuvimo. Taip ir turi būti!“²⁵

Tomas Akviniėtis (1225/1226–1274 m.) atsakydamas į klausimą, ar Dievas yra, pateikia penkis patirtimi grindžiamus Dievo buvimo įrodymus:

²⁵ ANZELMAS KENTERBERIETIS. Proslogionas. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 358–359.

„Pirmasis ir aiškesnis būdas išplaukia iš judėjimo (*ex motu*) supratimo. Juk yra aišku ir įrodoma pojūčiais, kad kai kas šiame pasaulyje juda. Tačiau visa, kas juda, yra judinama kieno nors kito. Juk tai, kas juda, juda tik dėl to, kad yra potencialus to, kurio link juda, atžvilgiu. O išjudinti kas nors gali todėl, kad pats yra veikiantis: juk išjudinti ką nors yra ne kas kita, kaip daikto potencialą paversti veiksmu. Tačiau jokio daikto potencialijos negalima paversti veiksmu kitaip, kaip tik tam tikros veikiančios būties dėka. <...> Lygiai taip pat neįmanoma, kad kas nors tuo pačiu atžvilgiu ir tuo pačiu būdu būtų ir judinantis (*movens*), ir judinamas (*motum*), kitaip tariant, pats būtų savo judėjimo priežastis. Taigi visa, kas juda, turi būti judinama kieno nors kito. O jeigu judinamas daiktas ir pats juda, vadinasi, jį judina dar kas nors kitas, ir t. t. Tačiau tai negali tęstis iki begalybės <...>. Taigi būtina prieiti iki kažkokio pirmojo judintojo, kurio niekas kitas nejudina. Tokiu judintoju visi laiko dievą.

Antrasis būdas išplaukia iš veikiančiosios priežasties (*ex causa efficiens*) supratimo. Mat pojūčiais suvokiamuose dalykuose mes randame veikiančiųjų priežasčių eilę (*ordinem*). Tačiau nerandame ir negali būti tokio atvejo, kad koks nors daiktas būtų paties savęs veikiančioji priežastis, nes tokiu atveju jis turėtų būti anksčiau už save patį, o tai yra neįmanoma. Neįmanoma ir tai, kad veikiančiųjų priežasčių būtų begalybė <...>. Taigi būtinai turi būti kokia nors pirminė veikiančioji priežastis, kurią visi vadina dievu.

<...>

Pentstasis būdas išplaukia iš daiktų valdymo (*ex gubernatione rerum*) supratimo. Mes matome, jog kai kurie neturintys proto daiktai, būtent gamtos kūnai, priklauso nuo tikslo. Tai aišku iš to, kad jų veiksmai visada arba dažnai yra nukreipiami į geriausią išeitį. Vadinasi, jie pasiekia tikslą ne atsitiktinai (*a casu*), bet vadovaujami sąmoningos valios. Juk tie, kurie neturi proto, siekia tikslo tik tiek, kiek juos nukreipia į jį kažkas apdovanojamas protu ir išmintimi, kaip šaulys nukreipia strėlę. Taigi yra kažkokia protinga būtybė, kuri visa, kas egzistuoja gamtoje, nukreipia į tam tikrą tikslą. Tą būtybę vadiname dievu.“²⁶

²⁶ TOMAS AKVINIETIS. Teologijos sąvadas. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1980, p. 410–413.

Krikščioniškojoje filosofijoje Dievas yra priežastis, suteikianti realumą pasauliui, daiktams, žmogui. Jis yra aktyvus kuriantysis pradas. Materija tėra beformis, pasyvus substratas. Ir materija, ir keturi pagrindiniai jos elementai yra sukurti Dievo. Gamtos ir žmonių santykis su Dievu tolygus kūriniių santykiui su kūrėju. Riba tarp jų – neperžengiama, nes pasaulio reiškiniai nesavarankiški, kintantys, turi pradžią ir pabaigą, t. y. Dievui priešingas savybes. Tiesa, pagal fizinio pasaulio sampratą, viduramžių filosofai nėra savarankiški. Jų teorijose daug kas perimta iš Aristotelio. Manoma, kad kūnai sudaryti iš dviejų pradų: materijos ir formos. Svarbesnė, žinoma, yra forma, nes tik dėl jos materija įgyja apibrėžtumą ir gali būti pažįstama. Vis dėlto viduramžiais atskiriamos žemės ir dangaus materijos. Pirmoji sudaryta iš keturių elementų, o antroji – vientisa. Taigi jos skiriasi savo kokybe. Kitas svarbus dalykas, išryškėjantis lyginant antikos ir viduramžių ontologines pažiūras, yra tas, kad krikščioniškoji filosofija neigia materijos amžinumą, būdingą graikų natūrfilosofijai.

Viduramžių žmogui tarsi užteko to, kad Dievas yra. Jis buvo suvokiamas kaip galutinis pasaulio tikslas ir žmogaus gyvenimo prasmė. Dievo dėka pasaulis įgyja būtiškumą. Nepaisant tikėjimo, vis dėlto bandoma pagrįsti Dievo egzistavimą. Tų pagrindimo būdų buvo įvairių: teologinis, kosmologinis, ontologinis etc. Be jų neapsiėjo nė vienas žymesnis viduramžių mąstytojas. Bendra jiems tai, kad aktyvų kuriantįjį pradą sutapatinus su Dievu, šis yra suvokiamas transcendentaiškai.

Materialybės ir idealiybės santykio samprata išryškėjo interpretuojant kūno ir sielos santykį. Origenas pabrėžė, kad be kūno egzistuoja tik Dievas, kaip dvasinė visa ko priežastis ir kūrėjas. Žmoguje esti abu prada: dvasinis ir materialusis, ir jie yra labai glaudžiai susiję. Iš tų dviejų pradų siela, be abejo, svarbesnė, nes ji sieja žmogų su Dievu. Kaip ir Dievas, siela yra amžina, bet tik po to, kai Dievas ją sukuria. Taigi siela turi pradžią, bet neturi pabaigos, nes ji – nemirtinga dvasinė substancija. Pagrindinės sielos funkcijos: mintis, atmintis ir valia. Kūnas – materialus. Jo funkcijos –

fizinės ir biologinės. Jis visada egzistuoja erdvėje ir laike, yra mirtingas, t. y. turi ne tik pradžią, bet ir pabaigą. Ne visi krikščioniškosios filosofijos atstovai vienodai aiškino kūno ir sielos ryšį. Šv. Augustinui ir jo sekėjams žmogaus kūnas tebuvo kliuvinys nemirtingai sielai, o Tomui Akviniečiui – priešingai; jo manymu, tik kūno ir sielos vienovė sudaro visą substanciją, normalią vienovę. Be kūno žmogus tėra nebaigta substancija. Tokia interpretacija padėjo pagrįsti vieną iš esminių krikščionybės dogmų: prisikėlimą iš mirusiųjų kaip kūno ir sielos susijungimą. Kita vertus, sielos ir kūno vienovė suteikia žmogui ypatingą statusą krikščioniškojoje filosofijoje. Jis tampa dvasios ir materijos pasaulių tarpininku.

Kas iš esmės apibūdina viduramžių krikščioniškąją ontologiją? Pirmiausia – objekto pokytis. Objektu pripažįstamas Dievas, su juo susiejama pasaulio esmė, o jo kūrinija filosofijai tampa antraeilio dalyku. Antra, pripažįstami abu pradai: dvasinis ir materialusis, tačiau jų ryšys – hierarchinis. Trečia, žmogaus būties problema sprendžiama kaip jo sielos klausimas.

Renesanso ontologinės pažiūros

Renesansas – nauja epocha, atgaivinusi antikos idėjas, nuo atgamtinio pasaulio dėmesį vėl nukreipusi į gamtinį, išaukštinusi žmogaus svarbą. Būtent Atgimimo epochoje pradėjo formuotis specialieji mokslai, kurie ilgainiui darėsi vis savarankiškesni. Renesanso filosofija – labai marga. Atmetus scholastiką, orientuojamasi į antiką, bandoma atkurti antikines pažiūras. Vis dėlto antikos palikimas nėra akiai perimamas. Besivaduojantis iš autoritetų valios Renesanso žmogus pradėjo labiau pasitikėti savo jėgomis, didėjo jo kritiškumas ir savarankiškumas, o kartu abejonės įsigalėjusiomis dogmomis. Atgimimo epochoje susidarė tinkamos sąlygos sparčiam gamtos mokslų vystymuisi, formavosi ir gamtos filosofija. Tam, be abejo, įtakos turėjo didieji geografiniai atradimai, įvairūs išradimai (kompaso, teleskopo), kurie leido žmogui išsamiau susipažinti su savo planeta, sukaupti daug naujų faktų, o

tai keitė žmogaus mąstyseną. Apie 1450 m. išrastas knygų spausdinimas įvairių šalių mokslininkams padėjo plačiau ir greičiau skleisti žinias, keistis moksline patirtimi. Didesnės žmogaus galimybės skatino visai naują – mokslinį požiūrį į pasaulį.

Renesanso epochoje ontologijos objektu vėl tapo gamta. Vis dėlto ji jau buvo suprantama kitaip nei antikoje. Atmetę scholastinę filosofiją, kuri gamtą aiškino kaip nesavarankišką, Dievo sukurtą dalyką, Renesanso mąstytojai vis dėlto neišvengė jos poveikio. To poveikio padarinys – panteistinė (gr. *pan* – visa, *theos* – dievas) gamtos samprata, kuri sudvasina gamtą, ją suprantą kaip Dievo įsikūnijimą. Sudvasinta gamta, materialių ir dvasinių reiškinių vientisumo samprata skiria Renesanso ontologiją nuo krikščioniškosios ontologijos ir nuo naujųjų amžių natūrfilosofijos, kuri bus grindžiama mechanistine metodologija. Pasaulį Renesanso mąstytojai suvokė kaip kuriančiojo prado ir jo kūrybos rezultato vienovę. Toks požiūris leido natūrfilosofijai tyrinėti gamtą kaip savarankišką dalyką, jos raidą aiškinti kaip savaiminį procesą.

Ne mažesnę reikšmę grįžimui prie gamtos filosofijos turėjo gamtotyra. Renesanso mąstytojai stengėsi atskleisti gamtos paslaptis. Gamta tapo savarankiškų apmąstymų objektu. Žymiausi gamtos mokslų atstovai: Nicolaus Copernicus (1473–1543 m.), Paracelsus (tikrasis vardas – Filipas Aureolas Teofrastas Bombastas fon Hohenheimas, 1493–1541 m.), Bernardo Telesius (1509–1588 m.), Giordano Bruno (1548–1600 m.), Galileo Galileius (1564–1642 m.), Johannesas Kepleris (1571–1630 m.) ir kiti formavo naują požiūrį į gamtą. Juos vienijo siekis studijuoti visaip pasireiškiančią gamtą, aiškinti ją ja pačia, o ne priežastimis, esančiomis už jos ribų, atskleisti gamtos vienovę, jos daiktų ryšius. Pavyzdžiui, G. Bruno apie gamtą rašo:

„Taigi visata yra vientisa, begalinė ir nejudanti. Vientisa, sakau, yra absoliuti galimybė, vientisa tikrovė, vientisa forma, arba siela, vientisa materija, arba kūnas, vientisas daiktas, vientisa esybė, vientisas maksimumas ir optimumas. Jos negalima aprėpti, ir todėl ji neturi nei galo, nei krašto ir yra begalinė ir beribė, o dėl to ir nejudanti. Ji nejudą erdvėje, nes

už savęs neturi nieko, kur galėtų pasislinkti – juk ji yra viskas. Ji neatsiranda, nes nėra kitos būties, kurios ji galėtų geisti arba tikėtis – juk ji turi visą būtį. Ji neišnyksta, nes nėra kito daikto, kuriuo ji galėtų virsti – juk ji yra kiekvienas daiktas. Ji negali sumažėti arba padidėti, nes yra begalinė; prie jos negalima nieko pridėti, ir iš jos negalima nieko atimti, nes begalybė neturi proporcingų dalių. Ji nepereina į kitą būseną, nes neturi nieko išoriška, kas ją veiktų ir dėl ko ji pereitų į susijaudinimo būseną. Be to, kadangi jos būtis apima visas priešybes ir sukuria jų vienybę ir santarvę ir ji negali turėti jokio polinkio į kitą, naują būtį arba kokį nors kitokį būties modusą, ji negali pasikeisti kokios nors savybės atžvilgiu nei turėti ką nors priešinga arba skirtinga, kas ją pakeistų, nes viskas joje darnu. Ji nėra materija, nes neturi ir negali turėti pavidalo, neturi ir negali turėti ribos. Ji nėra forma, nes nieko nesudaro ir neformuoja todėl, kad pati yra viskas, maksimumas, vienovė, visata. Ji nėra nei išmatuojama, nei matas. Ji neapėmė savęs, nes nėra didesnė už save, nėra savęs apėpiama, nes nėra mažesnė už save. Jos negalima lyginti, nes ji nėra viena ir kita, bet yra viena ir tas pat.²⁷

Ypač didelį poveikį Renesanso filosofijai turėjo heliocentrinė pasaulio samprata. Saulės perkėlimas į pasaulio centrą buvo revoliucinis pokytis, pakeitęs pačią Visatos sampratą. Anot G. Galilei'aus,

„vadinasi, jei teisinga, kad pasaulio centras yra taškas, apie kurį juda pasaulio kūnų, t. y. planetų, orbitos, tai tikresnis dalykas, kad ne Žemė, o greičiau Saulė yra pasaulio centras; taigi, pagal šią pirmą paprastą ir bendrą prielaidą, centre yra Saulė, o Žemė taip pat toli nuo centro kaip ir nuo pačios Saulės“²⁸.

Toliau jis rašo:

„<...> man regis, neverta per daug dėmesio skirti tiems, kurie, siekdami patvirtinti ir atkakliai išsaugoti įsitikinimą, jog Žemė nejuda, įtikinamiausiu įrodymu laiko tai, kad šįryt jie

²⁷ BRUNAS, DŽ. Apie priežastį, pradą ir vienovę. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas*. T. 2. Vilnius: Mintis, 1986, p. 76.

²⁸ GALILĖJUS, G. Dialogas apie dvi svarbiausias pasaulio sistemas – Ptolemėjo ir Koperniko. *Ibid.*, p. 156.

nepusryčiauja Konstantinopolyje, o šįvakar nevakarieniauja Japonijoje, ir kurie yra tikri, jog Žemė, būdama nepaprastai sunki, negali pakilti virš Saulės, o paskui strimagalviais nukristi žemyn. Visi jie, o jų yra daugybė, nieko neverti, ir nereikia kalbėti apie jų kvailumą ir stengtis patraukti į savo pusę žmones, kurie apibūdinami tik kaip giminė ir toliau nebeskirstomi, kad jie būtų draugai tokiais kebliais ir subtiliais klausimais. Be to, ką jūs tikėtės laimėti – net pasitelkę visus pasaulio įrodymus – su jų protais, tokiais bukais, kad patys jie neįstengia suvokti pačių didžiausių savo klaidų? Mano nuostaba, sinjore Sagredai, smarkiai skiriasi nuo jūsų: jūs stebitės, kad yra tiek mažai pitagorininkų sistemos šalininkų, o mane stulbina kas kita – kaip apskritai lig šiol atsirasdavo žmonių, perprantančių ją ir sekančių ja, ir aš niekaip negaliu atsistebėti proto didybę tų, kurie jai pritarė ir laikė ją tiesa, ir savo proto guvumu taip prirėmė savo jutimus, kad įstengė atiduoti pirmenybę tam, ką jiems padiktavo protas ir kas aiškiai kirtosi su jutimais pagrįstos patirties liudijimais.“²⁹

Visos šios aplinkybės sudarė sąlygas atgimti materialistinei pasaulio interpretacijai, kuri naujaisiais amžiais įgijo įvairių gamtos filosofinių teorijų pavidalus.

Universaliosios gamtos sistemos

Renesanse išplitusios pasaulio sandaros idėjos formavo naujas specialaus mokslo šakas: astronomiją, mechaniką ir kt. Gamtos reiškinių analizė tapo svarbiausiu veiklos baru tyrinėtojams. Vis gilesnis skverbimasis į gamtą leido įžvelgti, kad gamtoje veikia tam tikri universalūs dėsniai, kuriais reikėtų grįsti bendrąją gamtos sampratą. Kilo poreikis pažinti tuos bendruosius dėsningumus. Tam buvo reikalingas tinkamas pažinimo metodas. Todėl naujaisiais amžiais filosofai, prieš pradėdami kurti universalias filosofines gamtos sistemas, kuriose bandė sujungti ir apibendrinti gamtos mokslų žinias, ieškojo tinkamo pažinimo metodo. (Meto do klausimai aiškinami skyriuje „Pažinimo klausimas“).

²⁹ *Ibid.*, p. 161–162.

Pasaulio prigimties problema sprendžiama kuriant universalias gamtos sistemas. Tokių sistemų kūrimo pradininkas – anglų filosofas Francis Baconas (1561–1626 m.) pirmasis iškėlė sau tikslą sukurti filosofinę sistemą, kuri susistemintų visas to meto žinias į vientisą gamtos suvokimą. Jo ontologinių pažiūrų pagrindinė mintis – empiristinė pažinimo samprata. Anot jo, tikrasis pažinimas remiasi jusline patirtimi, eksperimentu, kuris suteikia žinių apie atskirus faktus. Specialūs gamtos mokslai gali pažinti tik atskiras gamtos dalis ir savybes, bet ne gamtą kaip visumą. Tokią nuostatą skatino tuo metu didelių laimėjimų pasiekęs mechanikos mokslas, pasaulį prilyginęs dideliame mechanizmui, sudarytam iš atskirų savarankiškų dalių, kurias tiria specialūs gamtos mokslai. Todėl mokslui reikalinga filosofija, jungianti atskirų gamtos mokslų atliktų tyrimų rezultatus į vientisą gamtos sampratą. Toks požiūris į visumą, kaip atskirų detalių sumą, rodo naujaisiais amžiais įsivyravusią mechanistinę galvoseną kaip bendrąją metodologinę nuostatą, kuria vadovavosi to meto mąstytojai.

F. Baconui filosofijos objektas – regimoji gamta, kuri suprantama kaip erdvės ir laiko apribotas materijos egzistavimo būdas. Filosofija turi stengtis pažinti gamtą tokią, kokia ji yra iš tikrųjų, nieko nepridedama nuo savęs. Vadinasi, ji turi sujungti ir apibendrinti gamtos mokslų rezultatus. Filosofas tai lygino su bitės darbu. Kitaip nei skruzdėlė, bitė neapsiriboja tik atskirų šapelių (faktų) kaupimu. Ji tuos faktus ne tik sunėša, bet ir perdirba. Kita vertus, ji nesiima tų faktų traukti iš savęs, kaip tai daro voratinklį audžiantis voras.

Kitas anglų filosofas – Thomas Hobbesas (1588–1679 m.) sukūrė pirmąją mechanistinę materialistinę gamtos sistemą. Anot jo, gamtoje egzistuoja tik kūnai ir nieko daugiau. Kūnus T. Hobbesas aiškino kaip iš labai mažų dalelių – korpuskulų – sudarytą substanciją. Kadangi egzistuoja tik kūnai, o jie – materialūs, vadinasi, egzistuoja tik materija. Taigi materija yra amžina. Ji nepriklauso nuo sąmonės (dvasinio prado), nesukuriama ir neišnyksta. Kinta tik jos formos, nes materialūs kūnai yra tįsūs ir juda. Judėjimą T. Hobbesas supranta mechaniškai kaip vietos pakeitimą.

Naujaisiais amžiais atgimusias materialistines pažiūras, sisteminančias jau savojo meto žinias, ypač išpopuliarino ir išplatino XVIII amžiaus prancūzų materialistai: Denis Diderot (1713–1784 m.), Julienas Offray de La Mettrie (1709–1751 m.), Clode'as Helvetius (1715–1771 m.), Paulis Henri Thiry d'Holbachas (1723–1789 m.). Esminis XVIII a. prancūzų materialistų filosofijos požymis – glaudus ryšys su gamtos mokslais, kurie tuo metu buvo jau smarkiai pažengę į priekį. To meto mokslas diferencijavosi į atskiras savo objektą ir metodus turinčias disciplinas. Greta matematikos, mechanikos, astronomijos formavosi chemija, biologija, geologija.

Prancūzų materialistai pagrindiniu filosofijos uždaviniu laikė gamtos mokslų žinių skleidimą. Aiškindami gamtą jie buvo nuoseklūs materialistai, vienintele realybe laikė materiją. Buvo manoma, kad ji yra visa ko pradžia ir pagrindas. Materija suprantama kaip struktūrinė medžiaga, sudaryta iš nedalomų dalelių – atomų, galinčių užtikrinti begalinę daiktų įvairovę. Ji yra pati savęs priežastis ir egzistuoja amžinai. Svarbiausia prancūzų materializmo savybė – vidinio materijos aktyvumo pripažinimas. Judėjimas buvo laikomas būdinga materijos savybe, todėl nereikėjo Dievo kaip pirmojo judintojo bei priežasties. Nors pripažįstama, kad judėjimas yra pačių kūnų savybė, tačiau gamta vis dėlto suprantama kaip mechanizmas. Ji aiškinama kaip sistema, kuri funkcionuoja pagal mechanikos dėsnius. Kiekvienas reiškiny pasauilyje užima griežtai apibrėžtą vietą, kurią mokslas gali vienareikšmiškai nustatyti. Žmogus irgi suprantamas kaip su aplinka susijęs gamtos reiškiny, o jo sąmonė aiškinama kaip materijos savybė. Tokie sampratai, be abejo, turėjo įtakos naujųjų amžių specialieji mokslai, kurie buvo susiję su atskirų daiktų ir procesų tyrimu. Natūralu, kad moksliniuose tyrimuose reiškiniai buvo suprantami kaip izoliuoti ir pastovūs. Taip iš akiračio dingo antikos mąstytojams būdingas visuotinis reiškinių sąryšis. Prancūzų materialistai gamtą suvokė kaip vientisą pagal mechanikos dėsnius funkcionuojančią sistemą ir kėlė sau uždavinį aprašyti jos veikimą jungiant į vientisą sistemą atskirų gamtos mokslų žinias.

Tačiau ne visi naujųjų amžių filosofai palaikė šias pažiūras. Renè Descartes'as (1596–1650 m.), Benedictus Spinoza (1632–1677 m.) ir Gottfriedas Vilhelmas Leibnizas (1646–1716 m.) kūrė kitokias filosofines sistemas. R. Descartes'as, kaip ir F. Baconas, ieškojo tinkamo pažinimo metodo, bet pabrėžė proto, minties, o ne jutimų svarbą. Jo manymu, galima abejoti viskuo, žmogus negali būti tikras dėl reiškinių, bet jis turi būti tikras dėl mąstymo. Mąstymas R. Descartes'ui atrodė patikimesnis dalykas negu materija, tikrovė. Todėl pasaulio egzistavimą jis grindė minties buvimu.

„Filosofijos praduose“ R. Descartes'as teigė:

„<...> tirdami, kas esame mes, dabar tariantieji, kad už mūsų mąstymo nėra nieko, kas egzistuoūtų ir būtų tikra, aiškiai suprantame, jog mūsų egzistavimui nereikalingas nei tįsumas, nei figūra, nei buvimas kokioje nors vietoje, nei kas nors kita, būdinga kūnui, – mes egzistuojame tik todėl, jog mąstome. Taigi mūsų supratimas apie mūsų dvasią arba apie mintį yra pirmesnis už kūno sąvoką. Tas supratimas yra ir tikresnis, nes mes vis dar abejojame, ar pasaulyje yra kūnų, bet tikrai žinome, kad mąstome.“³⁰

Savo teorijoje filosofas labai aiškiai atskyrė minčių ir reiškinių (materijos) pasaulius, koegzistuojančius vienas šalia kito. Tuo jis artimas Platonui, kuris pirmasis pabandė tai padaryti kurdamas dviejų pasaulių teoriją. R. Descartes'o būties teorija – dualistinė (lot. *dualis* – dvejopas, dvigubas), pripažįstanti dvasinio ir fizinio pasaulių savarankiškumą. Kad nusakytų jų esmę, R. Descartes'as vartojo substancijos sąvoką. Substancija filosofui reikalinga kaip principas, kuris užtikrintų būties vienovę. Anot filosofo, egzistuoja ne viena, bet dvi substancijos: dvasinė ir materialioji, kurios yra savarankiškos viena kitos atžvilgiu ir pasižymi skirtingomis savybėmis. Skirtingos substancijų savybės atskleidžia materialaus ir dvasinio pasaulių skirtumą. Materialiosios substancijos pagrindinė savybė – tįsumas. Todėl pasaulis yra materialus ir begalinis. Jis susideda iš be galo mažų dalelių – atomų, kurie nuolat juda. Jame

³⁰ DEKARTAS, R. F. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1978, p. 231.

nėra tuštumos, nes materija daloma iki begalybės. Ji panašesnė į erdvę negu į fizikinę medžiagą. Visa pasaulio įvairovė atsiranda dėl materijos ir judėjimo. Patys kūnai neturi dinaminių savybių, vadinasi, negali sukelti judėjimo. Bet jie juda. Vadinasi, judėjimas yra duotas iš išorės. Jo šaltinis R. Descartes'ui – Dievas, sukūręs materiją kartu su judėjimu. Gavę postūmį iš Dievo, kūnai juda ir perduoda judesį vieni kitiems, t. y. mechanškai. Būtent R. Descartes'as sukūrė gamtos kaip gigantiško Dievo išjudinto mechanizmo teoriją ir tapo vienu iš klasikinės mechanikos autorių.

Pagrindinė dvasinės substancijos savybė – mąstymas. Jai būdingos įgimtos idėjos. (Plačiau apie tai kalbama kitame skyriuje.) Substancijos sąvoka R. Descartes'as siekia suderinti du pasaulius: minčių ir fizinį, bet jo sukurta dualistinė sistema rodo, kad filosofui nepavyko to padaryti. Jis iškėlė šį klausimą visu aštrumu vėlesnių laikų filosofams.

Dvilypė substancijos samprata R. Descartes'o filosofijoje Spinozai tapo atspirties tašku. Jo tikslas – vietoj dualistinės R. Descartes'o ontologijos pateikti vientisą monistinę (gr. *monos* – vienas, vienintelis) filosofinę sistemą, kurioje visi reiškiniai būtų paaiškinti vienu bendru pagrindu. Dėl to jis irgi vartojo substancijos sąvoką, bet suprato ją kitaip negu R. Descartes'as. Spinozai substancija – viena ir materialinė. Ji apibūdinama kaip savęs pačios priežastis, t. y. kaip tai, kas egzistuoja iš pačios savęs ir pažįstama vien iš savęs. Taip Spinoza sujungė dvi atskiras substancijas į vieną.

Spinozos būties teorija – panteistinė, tęsianti Renesanso tradiciją. Gamtą jis tapatina su Dievu, paverčia pačiu dieviškumu, nes ji yra savaimė. Gamta sudaryta iš kuriančiosios ir sukurtosios dalių. Visi gamtos reiškiniai aiškinami kaip Dievo apraiškos, pasižyminčios dviem savybėmis: tįsumu ir mąstymu. Spinozai viskas yra gamta. Joje visur turi būti ta pati tvarka, nes substancija – vientisa. Vadinasi, vienur tvarka negali būti tobulesnė negu kitur. Gamtos dalis negali būti savarankiška. Ji egzistuoja tik sąveikaudama su visuma. Anot jo, substancijos vientisumas suteikia vienybę gamtai, nekintančią gamtos tvarką. Viskas gamtoje yra

dėsninga ir susiję. Tokia pasaulio samprata vadinama deterministine (lot. *determinare* – apibrėžti, nuspręsti).

Substancinio gamtos vientisumo ieškojo dar vienas naujųjų laikų filosofas – Gottfriedas Vilhelmas Leibnizas. Jam substancija irgi buvo daiktų vienovės pagrindas, jų esmė, bet tą pagrindą jis suprato kitaip negu minėtieji filosofai. W. Leibnizui substancijos vientisumo išraiška – monada (gr. tai reiškia vienetą).

„Monadologijoje“ jis rašo:

„1. Monada, apie kurią čia kalbėsime, yra ne kas kita kaip paprasta substancija, įeinanti į sudėtines; paprasta – t. y. neturinti dalių.

2. O paprastos substancijos turi būti todėl, kad yra sudėtinė substancija, nes sudėtinė substancija yra ne kas kita kaip paprastųjų sankaupa, arba *aggregatum*.

3. Taigi ten, kur nėra jokių dalių, nėra nei tįsumo, nei pavidalo, ir yra neįmanomas dalumas. Šios monados ir yra tikrieji gamtos atomai, žodžiu, daiktų elementai.

<...>

9. Kiekviena monada būtinai turi skirtis nuo kitų. Juk gamtoje nėra dviejų visiškai vienodų esybių, iš kurių kiekviena būtų tokia pat kaip kita ir tarp kurių būtų neįmanoma rasti kokios nors vidinės arba vidiniais požymiais pagrįstos skirtybės.

10. Laikau tikru dalyku, kad kiekviena sukurta būtis, vadinasi, ir sukurta monada, yra kintanti, taip pat kad tas kitimas vyksta be paliovos.

11. Iš to, kas pasakyta, išplaukia, kad natūralūs monados pakitimai kyla iš vidinio prado, nes išorinė priežastis negali paveikti monados vidaus.“³¹

Ką jis vadina monada? Monada – paprasta, neturinti dalių, todėl nedaloma. O jei taip, tai ji negali būti medžiagiška, nes tai, kas medžiagiška, materialu, o kartu ir tįsu, yra daloma. Vadinasi, materialiojo pasaulio prigimtis yra dvasinė.

³¹ LEIBNICAS, G. V. Monadologija. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1986, p. 440–441.

Monados yra susijusios, bet kartu ir atskiros, nepriklausomos viena kitos atžvilgiu. Dėl jų kaitos viskas pasaulyje vystosi, nes kūnai yra monadų junginiai. Nuo jų įvairovės priklauso pasaulio įvairovė. Vidinio aktyvumo savybės priskyrimas monadoms leido W. Leibnizui išvengti jo amžininkams būdingo mechanistinio pasaulio aiškinimo. Jo būties teorija – monadologija – rėmėsi prielaida, kad pasaulis negali būti kildinamas iš kokio nors vieno elemento arba prado. W. Leibnizo nuomone, pasaulis yra įvairus ir filosofijoje reikia rasti pagrindus, kuriais remtųsi ta įvairovė ir kuriais galima būtų ją logiškai paaiškinti. Tam ir buvo skirta monados samprata, skirianči W. Leibnizo ontologiją nuo natūrfilosofinių naujųjų amžių teorijų. Kitas svarbus dalykas: W. Leibnizo manymu, materijos turinį ir raidą nulėmė dvasinis pradai. Kitaip tariant, jis nepripažino materijos savarankiškumo, todėl pasaulį bandė aiškinti dvasiniais pagrindais.

Kokias galima padaryti išvadas apibendrinant naujųjų amžių ontologiją? Pirma, svarbiausias naujųjų amžių filosofijos ypatumas – gamtos sistemų kūrimas, pagrįstas konkrečiu pažinimo metodu. Antra, didelė ir akivaizdi gamtotyros, ypač mechanikos mokslo, įtaka to laikmečio filosofijai. Mechanikos dėsniai laikomi universaliais ir jais aiškinama pasaulio egzistencija, kuriami mechanistiniai pasaulio modeliai. Trečia, svarbiausia bendroji naujųjų amžių nuostata – paaiškinti materialumo prigimtį, nors tai daroma remiantis skirtingais pagrindais. Visa tai leidžia šį laikotarpį įvardyti kaip universalių gamtos teorijų kūrimo laikotarpį, po kurio, deja, ontologija nustojo būti esmine filosofijos dalimi ir savo vietą užleido gnoseologijai.

Pažinimo klausimas

85–130 *puslapiai*

Pasaulio vienovės problema, kurią sprendžia ontologija, visada yra susijusi su klausimu, koks yra žmogaus pažintinis santykis su tikrove. Šį klausimą filosofijoje sprendžia gnoseologija, arba pažinimo teorija. Kitaip tariant, ontologinės problemos glaudžiai susijusios su pažintinėmis. Tačiau žmogaus pažintinis santykis su tikrove filosofijoje interpretuojamas nevienodai. Siūlomi du iš esmės skirtingi atsakymai:

- manoma, kad žmogaus mąstymo turinys atspindi objektyvią tikrovę arba, kitaip sakant, tai, kas yra už jo, ir daroma išvada, kad pasaulis yra pažinus;
- manoma, kad mąstymo turinys yra ne tikrovės atspindys, o savęs paties išraiška, ir daroma išvada, kad pasaulis nėra pažinus. Tokia pažiūra vadinama agnosticizmu (gr. *gnosis* – žinojimas, pažinimas, priešdėlis *a* reiškia neiginį).

Laikantis nuostatos, kad pasaulis yra pažinus, kyla klausimas, kokie gebėjimai leidžia žmogui pažinti, t. y. kyla žmogaus pažintinių galių problema. Čia vėl galimi du skirtingi atsakymai, kai pabrėžiama jutimų arba proto svarba. Pirmuoju atveju išsirutulioja empiristinė (gr. *empeiria* – patyrimas), antruoju – racionalistinė (lot. *ratio* – protas) pažinimo samprata.

Žinojimo prigimties problema

Filosofinė pažinimo problema kilo sprendžiant būties klausimus. Tai buvo mėginimas pasiaiškinti, koku būdu pažįstamas pasaulis. Šio klausimo ištakų randama jau Herakleito mokyme apie *logos* kaip tam tikrą pažintinį principą, kuris užtikrina ir padeda pažinti pasaulio tvarką. *Logos* suprantamas kaip nekintamas dalykas, kai visa kita nuolat kinta. Herakleito filosofijoje jau galima įžvelgti skatinimą labiau pasitikėti protu, nes žmogaus jutimai tegali parodyti nuolatinį vyksmą, tėkmę. Kita vertus, dar negalima teigti, kad Herakleitas kalba apie protą kaip apie žmogiškąjį pažinimo gebėjimą. *Logos* jam labiau bendrojo pobūdžio principas, tvarkas ir būtį, ir pažinimą – tarsi tam tikra savarankiška jėga.

Dėl žmogiškojo proto reikšmės labai aiškos nuostatos laikėsi Elėjos mokykla. Parmenidas teigė: žmogus visada apie ką nors mąsto. Negalima mąstyti apie nieką. Vadinasi, mąstymo turinys yra būtis. Ši prielaida, kuria grindžiama jų ontologinė nuostata, taip pat nusako ir požiūrį į proto svarbą. Tik protas liudija būti, o jutimai fiksuoja tikrovės tėkmę. Tai, ką žmogus junta, nėra tikroji būtis, todėl ir toks pažinimas nėra tikras. Kad pagrįstų tokią elėjiečių nuostatą, Parmenido mokinys Zenonas (apie 490–430 pr. Kr.) analizavo loginius prieštaravimus. Jis klausė, ar žmogus gali išgirsti krintant vieną grūdą, du, tris? O kaip bus išbėrus maišą grūdų? Į pirmuosius du klausimus atsakymai būtų neigiami, o į paskutinįjį – teigiamas. Logiškai mąstant, garsas turėjo būti girdimas arba negirdimas visais atvejais, nes teisingas teiginys negali būti prieštaringas. Kitas Zenono pateikiamas pavyzdys – teiginys, kad iš lanko paleista strėlė nejuda. Kodėl? Jo atsakymas toks: strėlės judėjimas tolygus vietos keitimui erdvėje. Vadinasi, pripažįstant, kad ji juda, tarsi teigiama, kad ji tam tikru metu turi neužimti vietos, o juk taip negali būti. Todėl Zenonas darė išvadą, kad strėlė nejuda. Pojūčiai liudija priešingai, tačiau jie nelaikomi nei įrodymų, nei žinojimo šaltiniu. Tokį požiūrį į proto įtaką pažinimui ir jo galią deklaravo Sokratas ir Platonas, sukūrę racionalinės pažinimo teorijos pradmenis.

Priešingo požiūrio, pabrėžiančio jutimų svarbą pažįstant pasaulį, laikėsi Demokritas. Pripažindamas, kad pasaulio esmė – materialinė, jos pažinimą filosofas grindė atomų judėjimu. Jis teigė, kad judėdami atomai dirgina jutimo organus ir taip susidaro daikto vaizdas. Jutimai užtikrina, kad pažinimas tikras: jeigu žmogus kažką junta, vadinasi, tai yra. Bet kas tai yra, remiantis vien jutimais pasakyti negalima. Čia jau reikalingas protas. Todėl Demokritas pirmasis išskaidė pažinimą į dvi pakopas: pažinimą pojūčiais ir pažinimą protu, kuris apibendrina ir jungia jutimais gautą informaciją.

Ankstyvojoje graikų filosofijoje, be esminio jos klausimo, koks yra pasaulis, kas apie jį žinoma, kilo dar vienas itin svar-

bus: kaip atsiranda tas žinojimas ir ar teisingos yra turimos žinios apie pasaulį? Šis klausimas sprendžiamas kaip atskiras humanistine kryptimi pasukusioje filosofijoje. Pokytis graikų filosofijoje, įvykęs V a. pr. Kr., susijęs su bendruoju kultūros pakilimu. Pergale pasibaigusios kovos su persais suvienijo graikų tautą, kurios centru tapo Atėnai. Taika ir ekonominis klestėjimas buvo palankus plėtotis menui ir filosofijai. Formavosi mokslas, daugėjo žinių apie pasaulį. Būtent šiuo laikotarpiu pasikeitė filosofavimo kryptis: dėmesys nukrypo į žmogų, kuris tapo požiūrio į visatą centru.

Pirmieji dėmesį į žmogų sutelkė sofistai, to meto švietėjai, aiškinę įstatymus ir dorovės normas, mokę iškalbos ir loginio mąstymo, t. y. ruošę piliečius visuomeniniam gyvenimui. Garsus sofisto Protagoro (480–410 m. pr. Kr.) teiginys „žmogus yra visų daiktų matas“ žmogų vertino kaip visatos centrą. Tai leido teigti, kad pasaulis yra toks, koks atrodo, ir daryti išvadą, kad žmogus negali nustatyti, kokia tikrovė yra iš tikrųjų. Šią Protagoro mintį citavo ne vienas antikos filosofas ir istorikas. Pavyzdžiui, Sekstas Empirikas (II–III a. po Kr.) rašo:

„Kai kurie ir Protagorą iš Abderų priskiria prie tų, kurie nepripažįsta, kad filosofai gali rasti kriterijų, kadangi jis tvirtina, kad visi vaizdiniai ir visos nuomonės yra teisingos ir kad tiesa esanti santykinė, nes kiekvienas vaizdinys arba nuomonė egzistuoja tik tam žmogui ir tik tada, kai tas žmogus tą vaizdinį ar nuomonę turi. Antai, pradėdamas savo „Triuškinančias kalbas“, jis paskelbė: „Žmogus yra visų daiktų matas – esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra“. [Sekstas Empirikas. Prieš matematikus. VII, 60]³²

Platonas irgi prisimena garsųjį Protagoro posakį:

„Atrodo, kad apie žinojimą esi pasakęs visai neblogą mintį – ją sakydavo ir Protagoras. Tik jis tą pačią mintį išreiškėdavo kažkaip kitaip. Mat, jis teigia, kad žmogus esąs visų dalykų matas, esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra. Juk esi apie tai skaitęs?“

„Skačiau, ir ne kartą“. „Matyt, jis šitaip sako: kaip koks nors daiktas man atrodo, toks jis man ir yra, o kaip tau atrodo, toks

³² PROTAGORAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 107.

tau yra; o tu ir aš esame žmonės. Argi kartais, pučiant tam pačiam vėjui, neatsitinka taip, kad vienas iš mūsų šąla, o kitas – ne?“ – „Tikrai taip būna“. – „Ir vienam būna labai šalta, o kitam tik truputį?“ – „Taip“. – „Taigi, ar mes tuo atveju saky-sime, kad pats vėjas savaime yra šaltas arba nešaltas, ar paklau-sysime Protagoro, kad šalančiam jis bus šaltas, o nešalančiam – nešaltas?“ – „Aišku, kad taip“. „Taigi vėjas vienam atrodo toks, o kitam kitoks“. – „Tikrai“. – „Kai sakai „jam atrodo“, tai manai „jis junta“. – „Teisingai“. – „Vadinasi, su šalčiu susiju-siuose ir kituose panašiuose daiktuose „atrodyti“ yra tas pat, kas ir „pajusti“; kaip kiekvienas ką nors pajunta, toks jam tas daiktas ir yra.“ [Platonas. *Teaitetas*. 151, E–152, A]³³

Anot sofistų, žmogus tegali vadovautis savo nuomone, kurią susidaro remdamasis patirtimi. Padarę išvadą, kad ieškoti objektyvios tiesos beprasmiška, jie teisingumą keičia įtikinamumu. Su šia nuostata susijusi visa sofistų pedagoginė veikla, kurios tikslas buvo ne pažinti ir paaiškinti pasaulio prigimtį, bet išmokyti žmo-gų praktiškai naudotis žiniomis, t. y. mokėti apginti savo nuo-monę, įtikinti kitus savo tiesa, nesvarbu, kokia ji yra iš tikrųjų, atremti priešininkų argumentus ir iškalba bei žodžių ekvilibristika pasiekti norimus praktinius tikslus.

Tokiai sofistų nuostatai įtakos galėjo turėti faktas, kad to meto Graikijoje buvo daug įvairių filosofinių mokyklų, skirtingai aiški-nančių pasaulį, ir nebuvo kriterijų, leidžiančių nustatyti, kurios iš tų pažiūrų teisingos. Žmonių nuomonės dažnai nesutapdavo, todėl sofistai suabejojo tikrovės objektyvumu ir pažinumu. Daugiaus-ia šiuo klausimu kalbėjo sofistas Gorgijas (483–375 m. pr. Kr.) veikale „Apie nebūtį, arba Apie gamtą“. Jis teigia:

„<...> pirma, kad nieko nėra; antra, jei kas ir būtų, žmogui būtų neįmanoma tai pažinti; ir trečia, jei net būtų galima pa-žinti, tai nebūtų galima to pažinimo perteikti kitam žmogui. [Sekstas Empirikas. *Prieš matematikus*. VII, 65–72]“³⁴

³³ *Ibid.*, p. 107–108.

³⁴ GORGIJAS. *Liudijimai. Iš: Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 109.

Tai paskatino juos susieti žinojimą su praktine nauda. Kai nėra kriterijų, nustatančių žinojimo teisingumą, teisingesniu jie linkę laikyti tuos teiginius, kurie naudingesni. Sofistai pasuko ne žinių tikrumo, jų teisingumo paieškos kryptimi, o mokė žmones logiškai mąstyti, lanksčiai vartoti žodžius, išvelgti kitų žmonių samprotavimų prieštaravimus ir tuo pasinaudoti ginant savo teiginius. Jie pirmieji filosofijos istorijoje pabrėžė pažinimo subjektyvumą. Ši pažiūra vėliau atgimė, buvo išplėtota ir argumentuota naujaisiais laikais G. Berkeley'aus ir D. Hume'o filosofijoje.

Sofistams pripažinus subjektyvų pasaulio „matymą“; t. y. neigiant objektyvų pažinimą, graikams iškilo iki šiol aktuali problema: o kaip tada tiesa? Jei žmonės apie tuos pačius dalykus yra skirtingos nuomonės, tai kuri iš jų yra teisinga? Sofistų atsakymas į šį klausimą sukėlė diskusiją, kuri nesibaigia iki šiol. Vienas iš pirmųjų atsakyti į klausimą, ar gali būti objektyvi, t. y. nuo žmonių nuomonių nepriklausanti, bendroji tiesa ir kaip ji pasiekiama, pabandė tuo pačiu metu kaip ir sofistai gyvenęs Sokratas – viena įdomiausių ir žymiausių asmenybių filosofijoje. Jis, priešingai negu sofistai, manė, kad egzistuoja objektyvi tiesa, ne tik subjektyvios nuomonės. Jo pagrindinė mintis „aš nieko nežinau, bet noriu žinoti“ skatino nuolat ieškoti tiesos. Žinojimas Sokratui – tai ne sukauptos žinios, o nuolatinė tiesos paieška, nes negali būti baigtinės tiesos. Žmogus tegali jos nuolat siekti. Čia derėtų prisiminti filosofijos savitumą: kitaip nei specialus mokslas, ji pabrėžia ne rezultatus, žinias, o nuolatinę tiesos paiešką, patį pažinimo procesą. Anot Sokrato, žmonės turi siekti tiesos bendromis pastangomis, nuolat keldami klausimus ir ieškodami į juos atsakymų. Šitokį pažinimo kelią Sokratas pavadino dialogu, kurį sudaro trys viena su kita susijusios dalys:

- viena nuomonė – tezė;
- tos nuomonės kritika – antitezė;
- bendra išvada – sintezė.

Sokratui triadinė dialogo forma – tai filosofavimo metodas, kuris taikomas siekiant tikrosios tiesos. Jis padeda atskleisti

samprotavimų prieštaravimus ir parodo, kad nėra visapusiškų žinių, todėl svarbu nepervertinti savo gebėjimų ir nesivadovauti išankstine nuostata. Jo požiūris į žinojimą atsiskleidžia samprotavimuose apie mirtį teisme, kurio buvo teisiamas ir nuteistas myriop prieš tai apkaltinus dievų ir papročių negerbimu:

„Juk bijoti mirties, Atėnų vyrai, yra ne kas kita, kaip savintis išmintį, kurios neturi, didžiulis, kad žinai tai, ko nežinai. O apie mirtį niekas nežino, nei kas ji, nei to, ar ji kartais nėra visų didžiausias žmogaus gėris, tuo tarpu žmonės jos bijo, tarsi žinotų, kad ji yra didžiausia blogybė. Ir ar nebus labiausiai smerktinas tamsumas – manyti, jog žinai tai, ko nežinai? Aš, atėniečiai, bene tuo ir skiriuosi nuo daugelio kitų, ir jei pasakyčiau esąs už ką nors išmintingesnis, tai gal tik tuo, kad, kaip nežinau, kas yra Hade, taip ir manau, kad nežinau; o kad daryti bloga ir neklausyti geresnio už save, tiek dievo, tiek žmogaus, yra bloga ir negarbinga, šitai žinau. Todėl nežinomo dalyko, kuris gali pasirodyti ir gėris esąs, nebijosiu ir nevengsiu labiau, negu to, kas aiškiai yra bloga.“ [Platonas. Sokrato apologija. 17]³⁵

Anot Sokrato, tiesa gimsta taikant indukciją, nagrinėjant konkrečius atvejus ir vis tiksliau apibrėžiant gėrio, teisingumo ir kitas sąvokas. Samprotavimas dialogo forma (minėtosiomis triadomis) padeda kilti minčiai, kuri jau yra žmogaus galvoje, t. y. sąvokai. Sąvoka – tai teorinis daikto atvaizdas. Sąvokos padeda suvokti daiktų esmę, t. y. žinoti, kas ir kaip yra iš tikrųjų. Joms Sokratas skyrė daug dėmesio.

Tiesos ieškojimas tyrinėjant sąvokas turėjo didelę įtaką jo mokiniui Platonui, o vėliau ir visai vėlesnei filosofijai. Platonas, kaip ir Sokratas, galvojo, kad žinojimas įgyjamas tada, kai žmogus protu apima tai, kas pastovu ir bendra. Platonas neabejojo, kad pažinti galima, bet jam kilo klausimas, ką mes pažįstame, jei pasaulis nuolat kinta (prisiminkime Herakleitą), o mes savo joslėmis tai fiksuojame. Tačiau joslės tegali padėti mums susidaryti savo nuomonę apie kintantį daiktų pasaulį. Žinojimas, anot Platono,

³⁵ SOKRATAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 148.

privalo remtis bendrybe, kuri jutiminio pasaulio daiktams nebūdinga, nes jie yra kintantys. Platono požiūrį perteikia ištrauka iš jo veikalo „Valstybė“:

„<...> Kai kurie iš juslėmis suvokiamų dalykų neskatina proto tyrinėti toliau, nes pojūčiai pakankamai juos nusako, o kiti tiesiog reikalauja, kad protas juos tirtų toliau, nes pojūčiai neteikia nieko tikra.

<...>

Pateiksiu tau pavyzdį, iš kurio geriau suprasi, ką sakau. Štai, sakysim, yra trys pirštai – mažasis, smilius ir vidurinysis.

Sakysim.

<...>

- Kiekvienas jų lygiai yra pirštas – šiuo atžvilgiu tarp jų nėra jokio skirtumo, nesvarbu, ar žiūrėsi į jo vidurį, ar galą, ar bal-tas jis, ar juodas, ar storas ar laibas ir taip toliau. Dėl visų šių dalykų žmonių siela nėra verčiama klausti proto, kas yra pirštas, nes regėjimas niekada nerodė jai, kad pirštas kartu yra ir kažkas priešinga pirštui.

- Žinoma, nerodė.

Todėl suprantama, kad šiuo atveju tai neskatina ir neverčia mąstyti.

- Suprantama.

- Bet ar iš akies galima pakankamai tiksliai nustatyti, ar pirštas didesnis, ar mažesnis, ar regėjimui nėra jokio skirtumo, kuris pirštas yra viduryje, o kuris iš krašto? Ar galima apčiuopomis tiksliai nustatyti, ar pirštas storas, ar plonas, ar minkštas, ar kietas? O ir kiti pojūčiai ar gali pakankamai šitai atskleisti? Ar ne taip atsitinka kiekvienam iš jų: pojūtis, skirtas nustatyti kietumui, yra priverstas kartu justi ir minkštumą, todėl jis praneša sielai, jog tą patį daiktą junta esant ir kietą, ir minkštą.

- Taip, šitaip atsitinka.

- Tokiais atvejais, – tariau, – siela tikrai nežino, ką reiškia šis pojūtis, nes tą patį daiktą jis rodo esant ir kietą, ir minkštą. Lygiai taip pat siela nesupranta, ar daiktas sunkus, ar lengvas, jei pojūtis sunkumą suvokia kaip lengvumą, o lengvumą – kaip sunkumą.

- Tokie duomenys sielai keisti, ir juos reikia ištirti.
- Suprantama, – pasakiau. – Tokiais atvejais siela pasitelkia protą ir mąstymą ir pirmiausia mėgina išsiaiškinti, ar apie vieną, ar apie du skirtingus daiktus praneša jai pojūtis.
- Kaipgi kitaip?
- Jeigu paaiškės, kad tai du daiktai, tai kiekvienas iš jų pasirodys esąs ir kitas, ir tas pats.
- Taip.
- Jei kiekvienas iš jų yra vienas, o abu kartu jie yra du, tai šie du mąstymo bus atskirti, nes jeigu jie nebūtų atskirti, tai būtų mąstomi jau ne kaip du, o kaip vienas.
- Teisingai.
- Juk tvirtiname, kad regėjimas didumą ir mažumą suvokia ne skyrium, bet kartu, kaip tam tikrą vienybę, ar ne?
- Taip.
- Kad šitai išaiškintų, mąstymas turi ištirti didumą ir mažumą ne kaip susijusius, bet skyrium – priešingai, negu darė regėjimas.
- Teisybė.
- Todėl mums ir kyla klausimas, kas gi yra didumas ir mažumas.
- Kaip tik todėl.
- Taigi vieną mes vadiname protu suvokiamu, o kita – regimu. Visai teisingai, <...>
- Štai šitai tik aš ir norėjau pasakyti: vieni dalykai skatina protą veikti, o kiti – ne, ir prie pirmųjų aš priskyriau tuos, kurie sukelia priešingus pojūčius, o prie antrųjų – tuos, kurie tokių pojūčių nesukelia ir todėl nežadina mąstymo.
- Jau supratau, – <...> Man irgi taip atrodo.³⁶

Anot Platono, pažinimas yra nukreiptas į tai, kas yra pastovu, nekintama, nes tik tai tegali būti sąvokų objektas. Bet tai jau nebus daiktų pasaulis. Taip Platonas padaro išvadą, kad šalia regimojo pasaulio turi egzistuoti nuo jo nepriklausanti būtis, kuri ir bus

³⁶ PLATONAS. Valstybė. Vilnius: Mintis, 1981, p. 254–256.

tikrasis pažinimo objektas. Ta būtis – tai idėjų pasaulis, apie kurį kalbama skyriuje „Pasaulio prigimties klausimas“. Taigi Platonas, remdamasis prielaida, kad žinojimas yra, ėmėsi ieškoti jo objekto. Kitaip tariant, jo ontologijos išeities taškas – pažintinis žmogaus santykis su tikrove, nulemiantis būties sampratą.

Teigiant pažinimo tikrumą ir idėjas laikant jo objektu, Platonui kilo kitas klausimas: kaip galima jas pažinti? Atsakydamas į šį klausimą, Platonas sukūrė racionalistinės pažinimo teorijos pagrindus. Juslėmis idėjų pažinti negalima, tai akivaizdu. Idėjos yra ne daiktų, kuriuos mes juntame, dalis, o už jų. Kadangi juslinis pažinimas netinka, lieka mąstymas, protas. Anot filosofo, būtent juo mes tiesiogiai išvelgiame būtį, t. y. už reiškinių esančią jų esmę. Kaip tai padarome? Platonas pateikė alegorinį atsakymą. Jo manymu, tam yra skirta žmogaus siela. Ji yra tarpininkas tarp daiktinio ir uždaiktinio (idėjų) pasaulio. Ji amžina ir artima idėjoms, nes prieš patekdama į žmogaus kūną gyveno idėjų pasaulyje ir tiesiogiai jas regėjo. Susijungusi su žmogaus kūnu, siela pamiršo idėjų pasaulį, bet neprarado galios vėl jį atsiminti.

Platonas pažinimą interpretavo kaip prisiminimą. Prisiminimus žmogui sužadina daiktų pasaulyje pamatytas neaiškus idėjos atvaizdas, primenantis sielai idėją, kurią ji jau buvo pamiršusi. Todėl idėjų pažinimas – tai nuolatinis, laipsniškas prisiminimas: siela po truputį atkuria tai, ką tiesiogiai regėjo idėjų pasaulyje. Ką tai reikštų šiuolaikine filosofine kalba? Idėja (dabar reikėtų sakyti – sąvoka) nesutampa su konkrečiu reiškiniu ar daiktu. Pavyzdžiui, sąvoka „žmogus“ ir konkretus žmogus. Galima sakyti, kad daiktai tik primena sąvokas. O iš kur atsiranda sąvokos? Anot Platono, jas žmogus jau turi savyje, o faktai ir stebėjimas tėra tik įgimto, iš prigimties turimo žinojimo atspindys.

Kuo svarbus vėlesnei filosofijai Platono pateiktas pažinimo aiškinimas? Pirmiausia tuo, kad jis pabrėžė proto svarbą pažinimui, ir tai, kad protas savo kokybe skiriasi nuo juslinio suvokimo. Šia prasme jo teorija – tai racionalizmo apraiška antikoje. Antra, Platonas neabejojo pažinimo galimybe ir tikrumu, bet manė, kad

žinojimo turinys, t. y. sąvokos, yra įgimtose. Tokia pažiūra vadinama apriorizmu (lot. *a priori* – iš pat pradžių). Platonas – ryškiausias antikos racionalistas ir aprioristas, kurio pateiktą žinojimo sampratą naujaisiais amžiais išplėtojo R. Descartes'as.

Platono mokinys Aristotelis toliau analizavo pažintines problemas ir pabandė sukurti atskirą pažinimo teoriją. Jo manymu, filosofijos uždavinys – pažinti būtį. Tai padaryti galima naudojantis tik protu ir sąvokomis. Tačiau Aristoteliui, kaip ir Platonui, kilo klausimas, kaip galima sąvokomis pažinti būtį arba, kitaip tariant, daiktų esmės? Kad atsakytų į šį klausimą, jis kūrė logikos mokslą, kurį pavadino analitika. Logika Aristoteliui yra pažinimo priemonė, leidžianti pažinti daiktų esmės. Aristotelio logika, priešingai šiuolaikinei, turi gnoseologinį aspektą, netgi galima sakyti, kad ji yra pažinimo teorija. Kodėl? Dabar formali logika suprantama kaip dalykas, kuris aiškina minčių ryšius, o Aristotelio logika tyrė minčių ryšius su pasauliu.

Aristotelio filosofijoje pripažįstama pasaulio vienovė, bet aiškiai atskiriama būtis ir žmogaus mintys apie ją arba tos būties pažinimas. Jis kūrė mokymą apie būtį – metafiziką ir mokymą apie pažinimą – logiką. Aristotelis analizavo Platono iškeltus pažinimo klausimus, tačiau alegorinę jų sprendimo formą pakeitė teorine. Jis manė, kad pažinimo samprata turi būti išreikšta aiškiai ir griežta teorija. Klausimus, kuriuos kėlė tik netiesiogiai, alegorine forma, Aristotelis pabandė suformuluoti labai aiškiai ir tiksliai.

Aristotelio logiką sudaro dvi dalys: dedukcinė ir indukcinė. Dedukcinę logiką jis suprato kaip mokymą apie tokį proto darbą, kai nuo bendresniųjų teiginių pereinama prie siauresnių, konkrečių, nuo bendrųjų tiesų prie atskirųjų. Tokio samprotavimo pavyzdys galėtų būti:

- žmogus yra mirtingas;
- Sokratas yra žmogus;
- išvada: Sokratas yra mirtingas.

Remiantis dviem bendrojo pobūdžio prielaidomis, padaroma konkreti išvada. Taip dedukciškai reiškinių ar daiktų savybės gali

būti atskleidžiamos pažinus jų esmę. Šis samprotavimo būdas nesuteikia naujų žinių, tačiau padeda sutvarkyti esamas. Gaunamų išvadų teisingumas visada priklauso nuo prielaidų teisingumo.

Indukcinė logika – tai naujų žinių įgijimo analizė. Tai toks samprotavimo būdas, kai nuo konkrečių atvejų ir atskirų tiesų pereinama prie bendrųjų, kai siauresnės sąvokos ir konkretūs teiginiai yra jungiami į platesnius, prieinant iki pačių bendriausių kategorijų. Remiamasi apibrėžimais. Apibrėžimas svarbus tuo, kad sąvoka, priešingai negu daiktas, pati savaime nėra apibrėžta. Ką nors pažįstant, svarbu teisingai vartoti sąvokas, t. y. remtis apibrėžtąja prasme. Ypač tai svarbu moksle, nes sąvokas reikia vartoti vienuodai suprantamas. Aristotelio dėmesys apibrėžimui, kaip tam tikrai mokslinio žinojimo priemonei, buvo labai reikšmingas vėliau plėtojant pažinimo teoriją. Nuo Aristotelio prasidėjo sąvokų tikslinimo, simbolinių kalbų kūrimo, mokslo turinio formalizavimo procesas, ypač paplitęs naujaisiais amžiais ir aktualus šių dienų filosofijai.

Aristotelio indukcinė logika leido manyti, kad sąvokos yra ne įgimtose, o įgyjamos išvelgiant daiktų ir reiškinių bendrąsias savybes. Žinojimas prasideda nuo juslinės patirties, kuri, anot Aristotelio, yra pažinimo pagrindas. Bendrybė nėra objektyvi ar reali. Ji gyvuoja kaip daiktai, todėl ją pažinti galima tik iš reiškinių, t. y. atskirų, konkrečių atvejų taikant indukciją.

Nors logikai Aristotelis skyrė itin daug dėmesio, ji nebuvo jo filosofijos tikslas. Logika tarnavo kaip pasaulio esmės ir jo apraiškų pažinimo priemonė, buvo suprantama kaip pamatas, kuris būtinas, kad tvirtai stovėtų būties rūmai. Analizuodamas indukciją ir dedukciją kaip du galimus pažinimo būdus, Aristotelis pirmasis pradėjo kurti savarankišką pažinimo teoriją ir suformulavo nuostatą, kad pažinimo būdas nulemia žinojimo turinį. Jo dedukcinė ir indukcinė logika skirtingais istoriniais laikotarpiais buvo vertinama nevienodai. Viduramžiais tęsiama Aristotelio dedukcinio mąstymo tradicija, nes manoma, kad visos tiesos jau yra Dievo apreikštos ir tereikia jas tinkamai sutvarkyti. Naujaisiais amžiais paplito indukcija, nes specialiųjų mokslų atsiradimas ir raida sutelkė dėmesį į klausimą, kaip įgyjama naujų žinių.

Tikėjimo ir žinojimo santykis

Taigi filosofijos objekto pokytis viduramžiais jau aptartas. Svarbiausia problema šiuo laikotarpiu buvo Dievas, kartu aiškintas Dievo santykis su pasauliu kaip jo kūrinium. Tai ontologiniai klausimai. Išskirtinė Dievui ontologijoje suteikta vieta kėlė klausimą, ar galima jį pažinti, ir jeigu galima, tai kaip. Vadinas, kartu su ontologiniais klausimais buvo sprendžiama ir pažinimo problema, kuri viduramžiais formuluota kaip dviejų tiesų – tikėjimo ir žinojimo – santykio problema. Ją to meto filosofai sprendė skirtingai. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, šv. Augustinas, Tertulijonas (160–240 m.), Anzelmas Kenterberietis ir kiti, pripažino tikėjimo tiesų pirmumą prieš žinojimą. Šv. Augustinas mokė, kad Šventasis Raštas yra svarbiausias Dievo pažinimo šaltinis. Anot jo, žmogaus protas turi ieškoti atramos dieviškajame apreiškime. Tikėjimas – tai kartu ir dieviškasis žinojimas. Toks jo mokymo kredo ir pagrindas. Tikėjimas jam yra ankstesnis už pažinimą, jis – būtina pastarojo sąlyga. Šv. Augustinas ne tik skelbė šitokį savo požiūrį, bet ir bandė jį pagrįsti. Jo argumentacija grindžiama analogija su žmogiškuoju žinojimu, kuris remiasi dviem šaltiniais: 1) jautimais įgyjama asmenine patirtimi; 2) kitų žmonių patirtimi, kurią galima perimti. Tai šv. Augustinas įvardijo kaip tikėjimą iš kitų gaunamomis žiniomis. Jo manymu, tai būdinga ir dogmomis bei bažnyčios autoritetu pagrįstam tikėjimui.

Juslės ir jų teikiama informacija, anot šv. Augustino, yra būtinose praktiniame gyvenime, tačiau nesuteikia nei tikrų žinių, nei patikimų tiesų. Vadinas, tikrosios tiesos nepriklauso nuo patirties. Jo manymu, tikrosios tiesos pasiekia žmogų ne iš išorinio pasaulio, o iš paties žmogaus vidaus. Žvelgdami į savo vidų, pažįstame amžinąsias tiesas. Jas turime iš Dievo malonės, nes Dievas apšviečia mūsų protą. Tos tiesos yra apreiškimo tiesos, kurias filosofas pripažįsta aukštesnėmis. Jos nėra įrodymo dalykas, jų negalima nei kritikuoti, nei abejoti jomis. Jos yra tikėjimo dalykas. Vadinas, viskas, ko moko religija, yra tiesa, o žmogaus proto uždavinys – stengtis suprasti, ką religija sako ir ko ji moko. Todėl žinojimo

klausimus šv. Augustinas suprato kaip nesavarankiškus, priklausomus nuo tikėjimo.

Anot kito viduramžių teologo Anzelmo Kenterberiečio, tikėjimas yra žinojimo sąlyga: „Tikėk, kad suprastum.“ Jo požiūriu, filosofijos uždavinys – ne rasti, o paaiškinti apreiškimu duotą tiesą. Tokia nuostata įtvirtino teologijos viršenybę prieš filosofiją. Filosofija suprantama kaip religijos dogmas, t. y. tikėjimo tiesas, komentuojantis, interpretuojantis priedas, kurio funkcija – paaiškinti apreiškimo tiesas ir padaryti jas prieinamesnes žmogaus protui.

Kai kurie filosofai žinojimo ir tikėjimo tiesų santykio problemą sprendė kitaip. Jie jas atskyrė ir pabrėžė jų skirtingą prigimtį. Pirmiausia taip mąstė arabų filosofai: Avicena (Abu Ali Ibn Sina, 980–1037 m.), Averojus (Abu'l Validas Ibn Rušdas, 1126–1198 m.). Minėtieji filosofai, studijavę filosofinį antikos palikimą, domėjėsi matematika, neignoravo žmogaus proto galios. Jie turėjo didelę įtaką besiformuojančiai scholastikai. Arabų dėka Vakarų Europą pasiekė antikos filosofinis palikimas. Svarbiausia, kad tapo prieinami visi Aristotelio raštai kartu su savitais ir išsamiais jų komentarais, o juose pateikiama religijos ir filosofijos santykių teorija leido aiškinti tikėjimo ir žinojimo tiesų santykį priešingai Augustinui. Averojus samprotauja, kad labai svarbu yra

„<...> išsiaiškinti religijos požiūriu, ar filosofijos ir logikos mokslų studijavimas yra kažkas religijos leista, ar kažkas jos smerkiama, ar nurodyta arba kaip kažkas pagirtina, arba kaip kažkas privaloma.

Jeigu mes sakome, kad filosofijos uždavinys yra vien esaties tyrimas tiek, kiek ji atspindi kūrėją, kitaip sakant, tiek, kiek ji pasirodo kaip kūrinių visuma (o kūriniai kūrėją atspindi tik tiek, kiek yra pažįstamas jų sukūrimo būdas, ir kuo daugiau bus žinių apie jų sukūrimo būdą, tuo daugiau bus žinoma apie kūrėją), ir jeigu religija skatina tyrinėti esatį ir to reikalauja, tai aišku, jog tai, kas šiuo vardu vadinamas, religijos požiūriu yra arba privalomas, arba pagirtinas.“³⁷

³⁷ ABU'L VALIDAS IBN RUŠDAS (AVEROJUS). Samprotavimas apie religijos ir filosofijos ryšį. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1980, p. 260.

Arabų filosofų nuomone, skiriasi žinojimo ir tikėjimo taikomi metodai, samprotavimo būdas, todėl gali nesutapti ir jų gautos tiesos, bet jos yra vienodai vertingos. Jų formuluojama žinojimo ir tikėjimo tiesas atskirianti dvejetainė tiesos teorija yra didelis žingsnis filosofijos, o kartu ir bendrojo mokslo savarankiškumo link; tai filosofijos išsivadavimo iš teologijos tarnaitės padėties pradžia. Bet ji buvo kiek per drąsi to meto scholastinei filosofijai.

Dar vienas bandymas spręsti žinojimo ir tikėjimo santykio problemą – Tomo Akviniečio siekis suderinti jas, žinomas kaip dviejų tiesų teorija. Anot jo, ir žinojimo, ir tikėjimo tikslas yra Dievas. Kita vertus, to tikslo siekiama skirtingais būdais: tikėjimas remiasi apreiškimu, žinojimas – protu, įrodinėjimais, neprieštaraudami vienas kitam ir būdami savarankiški. Bet žinojimas kartais atveda žmogų iki tam tikros ribos, kurios peržengti jis jau negali. Kitaip sakant, yra tokių tiesų, kurių protas įrodyti nepajėgia (pavyzdžiui, Dievo buvimo, pasaulio sukūrimo, dieviškosios treybės idėjos), todėl jomis reikia tikėti. „Teologijos sąvade“ Tomas Akvinietis rašo:

„<...> žmogui būtina dėl savo išganymo žinoti kažką tokio, ko nesuvokia jo protas, bet ką atskleidžia dieviškasis apreiškimas.

Be to, netgi ir tas žinojimas apie dievą, kurį gali pasiekti žmogaus protas, būtinai turėjo būti perduotas per dieviškąjį apreiškimą, nes tiesa apie dievą, atskleista žmogaus proto, būtų prieinama nedaugeliui ir tai tik per ilgą laiką. Be to, ji būtų sumišusi su daugybe klaidų, o nuo visiško tos tiesos supratimo priklauso žmogaus išganymas, kuris slypi dievuje. Taigi, kad žmonės kuo sėkmingiau ir kuo tikriau būtų išganyti, buvo būtina, jog tiesos apie dievą būtų perduotos per apreiškimą. Buvo būtina, kad filosofijos mokslai, kurie remiasi proto teikiamomis žiniomis, būtų papildyti šventu ir apreiškimu pagrįstu mokslu.

Taigi, pirma, reikia pasakyti, kad nors žmogus ir neprivalo protu suvokti to, kas pranoksta žmogiškojo pažinimo galimybės, tačiau tuo, ką yra apreiškęs dievas, reikia tikėti. <...>

Antra. Dėl skirtingų pažinimo būdų susiformuoja įvairūs mokslai. Tą pačią išvadą, pavyzdžiui, kad Žemė yra apvali, gali

padaryti ir astrologas, ir fizikas, tačiau astrologas tokią išvadą prieis, remdamasis abstrakčiu matematiniu silogizmu, atitrūkdamas nuo materijos, o fizikas remsis su materija susijusiais teiginiais. Todėl niekas neklaido, kad tuos pačius dalykus, kuriuos tyrinėja filosofijos mokslai tiek, kiek gali pažinti prigimtinis protas, kartu tyrinėtų ir kitas mokslas tiek, kiek galima pažinti per dieviškąją apreiškimą. Tai rodo, jog teologija, priklausanti šventajam mokymui, savo prigimtimi skiriasi nuo tos teologijos, kuri laiko save sudedamąją filosofijos dalimi.³⁸

Toks Tomo Akviniečio požiūris į žinojimo ir tikėjimo santykį buvo priimtinausias bažnyčiai. Kodėl? Viena vertus, derindamas žinojimą su tikėjimu jis nesupriešino mokslo ir bažnyčios, kita vertus, pabrėždamas proto galių ribas įtvirtino religijos reikšmę žmonių pažintinei veiklai. Tačiau žinojimo tiesų nors ir santykinio, bet vis dėlto savarankiškumo pripažinimas sudarė sąlygas filosofijai vaduotis iš teologinės priklausomybės.

Krikščioniškojoje filosofijoje kilusi žinojimo ir tikėjimo tiesų santykio dilema plėtojo logiką kaip taisyklingo mąstymo metodą. Galima netgi sakyti, kad visa filosofija viduramžiais tapo logika, kuria siekiama racionaliai pagrįsti tikėjimo dogmas. Aiškindamasi tikėjimo tiesas, filosofija susidomėjo bendrosiomis sąvokomis. Kilo jų prigimties problema, kuri filosofijoje žinoma kaip universalijų problema – tai bendrųjų sąvokų prigimties klausimas, viduramžiais tapęs karštų filosofinių diskusijų objektu. Faktiškai ginčas dėl universalijų buvo ginčas dėl labai svarbios problemos: mąstymo santykio su pasauliu. Spręsdami šį klausimą, viduramžių filosofai pasidalijo į dvi priešiškas stovyklas: realistus ir nominalistus.

Realistai (Johannesas Scotus Eriugena (810–877 m.), Anzelmas Kenterberietis, Albertas Didysis (1206–1280 m.), Tomas Akviniėtis) manė, kad universalijos kaip bendrosiomis sąvokomis išreiškiamos abstrakčios esmės iš tikrųjų egzistuoja ir atsirado netgi anksčiau už daiktus bei pačią gamtą (panašiai kaip Platono idė-

³⁸ TOMAS AKVINIETIS. Teologijos sąvadas. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1980, p. 408–409.

jos). Tokių pažiūrų pavyzdys galėtų būti Anzelmo Kenterberiečio siūlomas Dievo buvimo įrodymas: jeigu mąstoma apie Dievą, yra jo sąvoka, vadinasi, Dievas yra. Dievas negali egzistuoti tik mintyse. Jis turi egzistuoti ir tikrovėje. Faktiškai čia sutapatinama Dievo sąvoka ir Dievo būtis. Pagrindinis realistų argumentas: žodžiai turi reikšmę, jie žymi objektus. Kai kurios sąvokos (pavyzdžiui, juodumas, trys, žmogus ir pan.) konkrečių objektų nežymi. Tačiau jeigu tie žodžiai vartojami, vadinasi, pasaulyje egzistuoja kažkas, ką jie įvardija. Tas kažkas, realistų požiūriu, ir yra universalijos, arba bendrosios sąvokos, nepriklausomos nuo daiktų ir egzistuojančios savarankiškai. Taip siekiama įrodyti, kad universalijos egzistuoja. Be abejo, realistams įtakos turėjo religinių dogmų neaiškumas, prieštaravimai, t. y. jų keliamos loginės problemos ir poreikis jas išspręsti.

Nominalistai (Jonas Roscelinas (1050–1122 m.), Pjeras Abeljars (1079–1142 m.), Viljamas Okamas (1285–1349 m.) manė, kad realiai egzistuoja tik individualūs daiktai, o universalijos, nežyminės konkrečių daiktų, galimos tik kaip mąstymo realybė. Sąvokas nominalistai suprato kaip daiktų vardus. Jiems tikrai reali tėra konkretybė (daiktas), o bendrybės nežymi jokių konkrečių objektų, todėl bendrųjų sąvokų vartojimas tereiškia tik žmogaus prote vykstantį abstrahavimo procesą. Radikaliųjų nominalistų požiūriu, universalijos apskritai nesusijusios su daiktais ir neišreiškia nei daiktų ryšių, nei savybių. Jos tėra tik jų pavadinimai, garsai. Pavyzdžiui, sąvoka „geltonumas“ nieko nereiškia, nes egzistuoja tik geltoni daiktai, o ne pati spalva. Panašiai ir sąvoka „žmogus“: Jonas, Petras, Jūratė yra iš tikrųjų, o žodis „žmogus“ egzistuoja tik kalboje. Negalima parodyti apskritai „žmogaus“ ar apskritai geltonumo. Ne tokie radikalūs nominalistai pripažino universalijas susitarimo dalyku, manė, kad jas kuria protas, abstrahuodamas bendrąsias daiktus siejančias savybes. Pavyzdžiui, kuriant žmogaus sąvoką atmetami atskirų žmonių individualūs ypatumai, lieka tik tai, kas jiems yra bendra: gyvumas, protas, jausmai ir t. t.

Universalijų problema yra labai svarbaus klausimo – mąstymo santykio su būtimi – išraiška viduramžiais. Atsakydami į šį klausimą filosofai atitinkamai išreiškė savo nuostatą materialių ir idealių objektų santykio klausimu. Realistai, manantys, kad bendrinės sąvokos egzistuoja savarankiškai ir nepriklauso nuo daiktų, teigė universalijų (t. y. mąstymo objektų) pirmenybę prieš daiktus. Nominalistai, manantys, kad realūs gali būti tik daiktai, o universalijos tėra tik realių atitikmenų neturintys jų bendrieji pavadinimai, teigė daiktų pirmenybę prieš sąvokas, tačiau užslėpta, netiesiogine forma. Atvirai išsakyti tokią nuostatą viduramžiais filosofai tiesiog negalėjo.

Nominalistų nuomonė atskleidžia tikrąją ginčo priežastį: universalijų problema, dėl kurios viduramžiais buvo ginčijamasi ontologiniais terminais, turi būti sprendžiama logikos priemonėmis. Tai atveria filosofijai trečią galimybę: leidžia aiškinti universalijas kaip bendrybes, egzistuojančias ne realybėje, o prote, įžvelgti jose ne tik pavadinimą, bet ir reikšmę, skatina analizuoti terminus. Terminas – paprasčiausias kalba išreikšto žinojimo elementas. Jis visada yra atskirybė, bet gali tapti bendrybe. Universalija suprantama kaip terminas, kuris gali būti priskirtas ir bendrybei, ir atitinkamiems atskiriems objektams.

Analizuojant pažinimo raidą svarbu tai, kad ginčas dėl universalijų padarė įtaką naujųjų amžių filosofijai. Daiktų ir sąvokų supriešinimas buvo pažinimo objekto ir subjekto atskyrimo pradžia. Naujaisiais laikais šis požiūris išsikristalizavo į atskirą tyrimų sritį. Nominalizmas išsirutuliojo į empirizmą, kuris yra linkęs remtis jusline patirtimi. Realizmas pabrėžė proto svarbą ką nors pažįstant ir lėmė filosofijos dėmesį proto turinio tyrinėjimams. Šios skirtingos nuostatos, filosofijos istorijoje žinomos kaip nominalistų ir realistų ginčas, naujaisiais amžiais virto klausimu, kas pažįstant pasaulį yra svarbiau: protas ar patirtis.

Empirizmo ir racionalizmo ginčas

Viduramžių scholastinei filosofijai vis labiau nebeatitinkant naujųjų laikų pažinimo poreikių, keitėsi filosofavimo metodai ir objektas. Besiformuojantys gamtos mokslai ir didėjantis jų autoritetas reikalavo naujo filosofinio mąstymo. Gamtos mokslų poreikiai nukreipė filosofijos pastangas ieškoti naujų pažinimo metodų, kurie skatintų mokslinius tyrimus ir leistų gauti tikrų ir teisingų žinių apie pasaulį. Metodo kūrimas tapo paties filosofavimo pradžios tašku. Manoma, kad tik taikant tinkamą pažinimo metodą galima gauti tikrų žinių apie pasaulį ir kurti viską apimančias universalias gamtos sistemas. Tai paskatino filosofus dėmesį sutelkti į pažinimo proceso tyrimą. Gnoseologiniai klausimai tapo ontologijos, t. y. būties sampratos, pagrindu. Tai labai svarbus, išskirtinis naujųjų amžių filosofijos požymis.

Pirmasis kurti metodą ryžosi F. Baconas, kuris laikomas naujųjų amžių filosofijos pradininku. F. Baconas atvirai kritikavo scholastiką ir dedukcinį samprotavimo būdą, kai iš vieno teiginių išvedami kiti. Jo manymu, filosofija turi užsiimti ne vieno teiginių išvedinėjimu iš kitų, remtis ne tradicija ir autoritetais, pavyzdžiui, Aristotelium, bet stebėti gamtą ir eksperimentuoti. Tik tokia filosofija bus susieta su praktika ir didins žmogaus įtaką gamtai. Anot F. Bacono, vienintelis tikras žmogaus pažinimo šaltinis – juslėmis įgyta patirtis. Todėl filosofai pirmiausia turi sukurti ir taikyti tinkamą pažinimo metodą. Tokiu metodu F. Baconas pripažino indukciją, t. y. pažinimo būdą, kai iš atskirų stebint ir eksperimentuojant nustatytų faktų daromi apibendrinimai ir gaunamos bendrosios žinios. Indukcijos metodas nėra naujas. Pirmasis jį suformulavo dar Sokratas, o išsamiai analizavo Aristotelis, kurdamas indukcinę logiką. Viduramžiais šis metodas buvo beveik užmirštas, netaikomas. F. Baconas jį atgaivino aiškindamasis, kaip susidaro sąvokos.

Anot jo, sąvokos, o kartu ir žinojimas (nes sąvokos yra minties turinys, esmė) atsiranda remiantis tikrovės stebėjimu. Gamtą

stebintis ir joje veikiantis žmogus informaciją gauna jslėmis. Vadinasi, bet kokio žinojimo pagrindas – jsliniai duomenys. Objektyviu gamtos realumu F. Baconas neabejojo. Jis manė, kad tai, ką perteikia jslės, yra tikra. Jomis galima pasitikėti. Tokia nuostata leidžia F. Baconą laikyti gryniausiu empiriku, empirizmo tradicijos naujaisiais amžiais pradininku.

Visiškai pasitikėdamas jslėmis, F. Baconas vis dėlto pripažino, kad mūsų žinios apie pasaulį ne visada yra teisingos. Kilo klausimas: jeigu jslės perteikia žmogui tikrą ir teisingą informaciją, kas ją iškreipia? Ieškodamas atsakymo į šį klausimą, F. Baconas analizavo galimus klaidų šaltinius. Žmogaus protą klaidinančias priežastis jis pavadino stabais, jas konkrečiai apibūdino ir skyrė keturias jų rūšis: giminės, olos, aikštės ir teatro:

„Giminės stabų pagrindas slypi pačioje žmogaus prigimtyje, pačioje žmonių giminėje ar gentyje. Mat klaidinga tvirtinti, kad žmogaus jutimai esą daiktų matas. Priešingai, visi suvokimai – ir jutimų, ir proto – paremti žmogaus analogija, o ne pasaulio analogija. Žmogaus protas yra tarsi nelygus veidrodis, kuris, atspindėdamas daiktus, daiktų prigimčiai suteikia savo prigimties savybių ir ją iškraipo bei savaip nuspalvina.

Olos stabai yra atskiros žmogaus olos. Mat kiekvienas, be apskritai žmogaus prigimčiai būdingų klaidų, turi olą ar kokią nors nuosavą skylę, kuri laužia ir iškreipia gamtos šviesą. Taip atsitinka arba dėl kiekvieno žmogaus tik jam būdingos individualios prigimties, arba dėl auklėjimo bei pokalbių su kitais, arba dėl knygų skaitymo ir autoritetų, kas kokiais žavis bei kokius garbina, arba dėl įspūdžių skirtingumo, priklausančio nuo to, ar juos patiria pasirengusi ir palanki siela, ar abejinga ir rami, arba dėl panašių priežasčių, nes aišku, kad žmogaus dvasia priklausomai nuo to, kaip atskirų žmonių ji sutvarkyta, yra nepastovus, painus ir tartum atsitiktinis dalykas. <...>

Esama taip pat stabų, atsirandančių iš žmonių giminės tarpusavio ryšio bei susitelkimo, kuriuos dėl žmonių būrimosi ir bendrystės pavadinšime aikštės stabais. Mat žmonės vieni kiti kalba. O žodžiai nustatomi pagal minios supratimą. Taigi blogas ir nevykęs žodžių nustatymas stebinančiu būdu apgula

protą. Apibrėžimai bei paaiškinimai, kuriais mokyti žmonės paprastai apsiginkluoja ir apsaugo, visiškai nieko nepadaeda. Žodžiai tiesiog prievartauja protą, viską sumaišo, skatina žmones be galo tuščiai ginčytis bei svarstyti.

Pagaliau yra stabų, kurie įsibraustė į žmonių sielas iš įvairių filosofų teiginių, taip pat iš klaidingų įrodinėjimų dėsnių. Juos vadiname teatro stabais, nes, mūsų nuomone, kiek priimta ar išrasta filosofijų, tiek sukurta ir suvaidinta komedijų, pateikiančių pramanytus bei vaizduotės sukurtus pasaulius. Šitai sakome ne tik apie dabar egzistuojančias arba apie senąsias filosofijas ir kryptis, nes tokių pasakų galėtų būti sudėta ir sukurta daugybė: juk visiškai skirtingų klaidų priežastys yra beveik vienodos. Čia mes turime galvoje ne tik bendrąsias filosofijos teorijas, bet ir daugelį mokslų pagrindų bei aksiomų, įsigalėjusių dėl perėmimo, pasitikėjimo ir nerūpestingumo.³⁹

F. Bacono nuomone, labai svarbu apsaugoti žmogų nuo išvardytų klaidų šaltinių, todėl reikia, kad jis juos žinotų. Tik tada, kai žmogus bus laisvas nuo išankstinių nuostatų, tradicijų ir priimties įtakos, nepasikliaus autoritetais ir nesivadovaus stereotipais, jo protą pasieks tikra ir teisinga juslinė informacija, kuri leis pažinti gamtą. Būtina sąlyga – kritinis požiūris į esamus mokslo laimėjimus. Anot F. Bacono, patirtis – vienintelis pažinimo šaltinis. Todėl svarbu tinkamai atrinkti ir apibendrinti faktus, o juos analizuojant – padaryti tinkamas išvadas.

„Savokų ir aksiomų kūrimas teisingos indukcijos metodu yra tikroji priemonė stabams išguiti ir pašalinti, tačiau labai naudingas ir stabų nurodymas. Stabų teorija pasitarnauja gamtos aiškinimui <...>“⁴⁰

Filosofas pabrėžė fakto arba patirties tiesų svarbą pažinimui, o proto tiesas laikė išvestinėmis iš pirmųjų. F. Bacono nuostata rodo bendrąją empiristinę nuostatą. Dar labiau jutimų svarbą pažinimui pabrėžė T. Hobbesas. Anot jo, žmogus tikrovę suvokia

³⁹ BEKONAS, F. Naujasis Organonas, arba Teisingi nurodymai, kaip aiškinti gamtą. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1986, p. 202–203.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 202.

pojūčiais, kai materialieji kūnai veikia ir dirgina jutimo organus. Šie perduoda sudirginimą protui, kuris tą informaciją apdoroja, jungia ir gauna sąvokas. Anot T. Hobbeso, pažinti negalima kitaip, tik jūslėmis gautus duomenis analizuojant protu.

Esminis keblumas, su kuriuo susidūrė naujųjų laikų empirizmas, žinojamą grindžiantis jutiminiais faktais, buvo tas, kad jis nesugebėjo atsakyti į klausimą, kaip priimami visuotiniai sprendimai ir formuluojami universalūs dėsniai, be kurių mokslas būtų neįmanomas. Juk pagrindinis mokslo principas – visuotinumumas, o jūslėmis gaunami duomenys visada konkretūs, individualūs, tarsi vienetiniai. Bet tikrovė nėra atskirų savybių, reiškinių ir daiktų visuma. Atvirkščiai, ji yra susijusi ir vientisa. Jūslės negali atskleisti struktūrinių pasaulio pagrindų. Jos nieko nesako apie pasaulį kaip apie visumą ir jų duomenys negali būti netgi laikomi tikrovės pažinimu. Nepajėgę išspręsti šio klausimo, empirikai tapo priešingos nuostatos – racionalizmo, pabrėžusio proto savarankiškumą pažįstant, kritikos objektu.

Racionalizmo pradininkas naujaisiais laikais – R. Descartes'as. Jis irgi kritiškai vertino scholastinę filosofiją, jo netenkino autoritarinis jos pobūdis. Besivystantis mokslas skatino atsinaujinti ir filosofiją. Tai padaryti ji galėjo sukurdamą naują metodą, kuris ne tik leistų lengviau įgyti žinių, bet ir užtikrintų jų teisingumą. F. Bacono indukcinį metodą, kaip nepateikiantį tikrų ir patikimų tiesų, R. Descartes'as atmetė ir ėmėsi kurti savąjį. Kritiškai vertindamas to meto mokslų siūlomus tiesos ieškojimo būdus, „Samprotavime apie metodą“ filosofas rašo:

„Todėl aš nutariau iš daugybės logikos taisyklių tvirtai ir griežtai laikytis tik šių keturių.

Pirmoji taisyklė: niekuomet nepriimti jokio dalyko kaip tikro, kol akivaizdžiai nesužinosiu, kad jis tikrai toks yra, kitaip sakant, rūpestingai vengti skubotumo bei išankstinio nusistatymo, o į savo sprendimus jungti tik tai, kas mano protui yra taip aišku ir ryšku, jog nebekelia jokios abejonės.

Antroji taisyklė: kiekvieną sunkiai analizuojamą dalyką skaidyti į tiek dalių, kiek įmanoma ir būtina jam įveikti.

Trečioji taisyklė: laikytis tam tikros mąstymo tvarkos, pradedant nuo pačių paprasčiausių ir lengviausiai suprantamų dalykų ir palaipsniui pereinant prie sudėtingiausių pažinimo, įvedant tvarką ir ten, kur mąstymo objektai neina vienas po kito natūraliai.

Ir paskutinioji taisyklė: visada daryti tokius nuodugnius išskaičiavimus ir tokias išsamias apžvalgas, kad būtų galima būti tikram, jog nieko nepraleista.

Ilgos, bet paprastos ir lengvos protavimo grandys, kuriomis naudojami geometrai, eidami prie sudėtingiausių įrodymų, man suteikė progą įsivaizduoti, kad visi žmogaus pažinimui prieinami dalykai vienodai seka vienas iš kito. Todėl, saugodamasis priimti už tikra tai, kas tuo nėra, ir visada paisydamas deramos išvadų tvarkos, gali įsitikinti, kad nėra nieko, kas būtų taip toli, jog negalima būtų pasiekti, nei taip slaptinga, kad negalima būtų atrasti. Man nebuvo jokio sunkumo surasti, nuo ko reikia pradėti, nes jau žinojau – nuo pačių paprasčiausių ir suprantamiausių dalykų. Aš maniau, jog iš visų, anksčiau ieškojusių tiesos moksluose, tik vieni matematikai galėjo rasti keletą įrodymų, t. y. keletą tikrų ir aiškių tiesų. Aš neabejojau, kad jie ėjo tuo pačiu keliu. Tačiau man iš viso to buvo naudinga tik tai, kas mano protą pratino suvokti tai, kas teisinga, ir nesitenkinti netikrais samprotavimais. Vis dėlto neturėjau tikslo stengtis išmokyti visų tų mokslų, kuriuos vadina matematika. Be to, pastebėjau, kad, nors jų objektai skirtingi, tačiau patys mokslai sutampa tuo, kad nagrinėja įvairius daiktų santykius, arba proporcijas. Todėl man pasirodė verta šias proporcijas ištirti apskritai, o ne tik kaip daiktų, kurie galėjo padėti lengvesniam jų pažinimui, ir būtent taip, kad jos jokių būdu nesisietų su daiktais, ir dėl to, reikalui esant, jas panaudoti ir kitais tinkamais atvejais. <...>

Bet man šiame metode svarbiausia buvo štai kas: jo dėka aš galėjau visur pasikliauti savo protu, jei ne absoliučiai, tai bent tiek, kiek man įmanoma. Panaudodamas jį, aš jaučiau, kad mano protas pamažu pripranta aiškiai ir tiksliai skirti objektus. O matydamas, kad jis nėra skirtas vienam kuriam nors dalykui, maniau galėsiąs jį sėkmingai panaudoti, sprenddamas sunkius kitų mokslų klausimus, kaip man jau buvo pavykę su-

sidoroti su algebros sunkumais. Negalvojau, jog savo metodą galėsiu pritaikyti visems mokslams. Tai prieštarautų pačiam metodui, kuris reikalauja nuoseklumo. Turėdamas galvoje, kad visi mokslų principai yra skolinti iš filosofijos, o joje nerasdamas tikrųjų, aš galvojau, jog pirmiausia reikia pradėti juos įtvirtinti ten.“⁴¹

R. Descartes' o pasirinktas metodas buvo pagrįstas akivaizdumu. Filosofas pabrėžė, kad teisinga gali būti tik tai, kas akivaizdu. Tada kilo klausimas, o kas yra akivaizdu? R. Descartes' o atsakymas toks: akivaizdu tai, kas paprasta. Vadinasi, sudėtingus dalykus reikia išskaidyti į paprastus, t. y. juos išanalizuoti. Iš pradžių šį metodą jis pritaikė geometrijai ir sukūrė analitinę geometriją. Iš tikrųjų filosofas manė, kad šį metodą galima taikyti visiems mokslams. Tam reikia įvairius gamtos reiškinius ir savybes aprašyti matematine kalba, nes tik kiekybiniai santykiai yra akivaizdūs.

Filosofijoje svarbu rasti besąlygiškai akivaizdų dalyką ir juo remtis. Ką filosofas galėtų pripažinti akivaizdžiu dalyku? R. Descartes' ui tai – abejonė. Anot šio filosofo, galima abejoti viskuo: visuotinai priimtomis tiesomis, jutimų perteikiama informacija, tačiau negalima abejoti protu, nes abejodamas žmogus jau mąsto (nesvarbu, ar teisingai). Kitaip tariant, abejonė byloja apie mąstymą. Vadinasi, žmogus negali būti tikras nei dėl reiškinių, nei dėl teiginių, tačiau jis yra tikras dėl mąstymo fakto. „Aš mąstau“ – R. Descartes' ui abejonių nekeliantis teiginys. Juo remiantis pagrindžiamas paties mąstančio žmogaus egzistavimas (prisiminkime garsųjį filosofo teiginį *cogito ergo sum*, kuris reiškia „mąstau, vadinasi, esu“), taip pat įrodomas Dievo ir daiktų buvimas.

Kadangi vienintelis neabejotinas dalykas – pats mąstymas, tai akivaizdžios tiesos turi būti jame pačiame, kitaip tariant, įgimtose. Kas tada yra pažinimas? R. Descartes' ui pažinimas – tai skverbimasis link akivaizdžių tiesų, jų atskyrimas nuo netikrų, tariamų tiesų. Tik taip pasiekiamas žinojimas ir tiesa. Ieškant tiesos pasikliauti galima tik protu. Tam reikia:

⁴¹ DEKARTAS, R. Rinktiniai raštai, p. 112–114.

- 1) tiesa pripažinti tik tokius dalykus, kurie yra visai aiškūs ir nekelia jokių abejonių;
- 2) kiekvieną tiriamą dalyką išskaidyti į paprastus elementus, t. y. jį išanalizuoti ir tik tada eiti prie sudėtingesnių dalykų jungiant paprastus;
- 3) patikrinti visus gautus sprendimus.

Šias operacijas gali atlikti tik protas. Todėl pažinimas negali remtis nei tikėjimu, nei jusline patirtimi. R. Descartes'as pabrėžė vieną labai svarbų dalyką: pažinimas nėra ėjimas nuo to, kas atskira, prie to, kas bendra. Jam visada būdingas visuotinybės požymis. Žmogus pažįsta ne atskirus daiktus, o tikrovę kaip visumą, kurioje atskiri daiktai pažįstami rūšiniu aspektu, kaip bendrybės.

Racionalizmas proto tiesas laikė savarankiškomis ir viršesnėmis prieš fakto tiesas. Sąvokos ir mokslo teiginiai pripažįstami egzistuojančiais žmogaus prote nepriklausomai nuo patirties, iki jos, aprioriškai. Mąstymas visada operuoja bendrybėmis, o bendrybės negali būti gaunamos empiriškai. Mąstymas turi savo veikimo principus ir dėsnius. Savarankiško proto svarbos suabsoliutinimas lėmė tai, kad R. Descartes'as naujaisiais laikais buvo pripažintas racionalizmo pradininku. Deja, jis neatsakė į svarbų klausimą: iš kur žmogaus protas įgyja tokią kritiško ir tikro žinojimo galią ir konstatuoja, kad ji – įgimta.

Kokias išvadas galima daryti apie naujųjų amžių pažinimo teorijas? Pirma, išeities taškas joms kurti – rasti tinkamą pažinimo metodą, kuris užtikrintų žinojimo tikrumą ir teisingumą. Sprendžiant šią užduotį susiformavo dvi kryptys: empirizmas ir racionalizmas. Antra, pagrindinė jų spręsta problema – iš kur žmogaus protas įgyja pažintinę galią, kuri yra bet kokio žinojimo pagrindas? Į šį klausimą atsakoma skirtingai. Empirikams tai – joslėmis perteikiama informacija, racionalistams – proto idėjos. Trečia, abi kryptys susidūrė su sunkumais, kurių nepajėgė įveikti. Empirikai negalėjo atsakyti į klausimą, iš kur ir kaip gaunami bendrieji mokslo teiginiai, universalūs dėsniai, o racionalizmas neatsakė į klausimą, iš kur žmogaus protas įgyja galią pažinti, kaip atsiranda

žinojimas. Tačiau jiems bendra tai, kad pažinimo klausimai tapo pagrindu kurti būties teorijas.

Subjektyvistinė pažinimo samprata

Ieškodami tinkamo pažinimo metodo, empirizmas ir racionalizmas kartu sprendė ir žmogaus pažintinių galių klausimą, t. y. juslinės patirties ir mąstymo santykio bei jų svarbos pažinimui problemą. Ši problema tapo savarankišku tyrimo objektu Johno Locke'o (1632–1704 m.) darbuose. Gilintis į pažinimo klausimus vertė naujaisiais amžiais susiklosčiusios aplinkybės. Gamtos mokslai tapo savarankiškesni, ir filosofijai darėsi kaskart vis sunkiau rasti savo specifinę vietą gamtos mokslų sistemoje.

J. Locke'as pirmasis apskritai atsisakė būties tyrimo ir universalios gamtą aiškinančios sistemos kūrimo ir pradėjo kurti savarankišką pažinimo teoriją, daugiausia dėmesio skyrė žinojimo kilmei ir jo tikrumo analizei. Žinojimo išraiška jam – sąvokos, o tyrimo metodas – empirinis. Anot J. Locke'o, sąvokos atsiranda iš patirties, prote jų nėra. Iki patirties atsiradimo žmogaus protas yra *tabula rasa*, t. y. švari lenta. J. Locke'o teorija labai aiškiai nukreipta prieš R. Descartes'o įgimtų idėjų koncepciją. Jo manymu, jei idėjos būtų įgimtos, visi visuomenės nariai turėtų tokias pačias žinias, tuos pačius įsitikinimus, o iš tikrųjų taip nėra. Kitas jo argumentas: jei idėjos būtų įgimtos, tai jos būtų vienodai žinomos ir kūdikiui, ir suaugusiajam, ir normaliam žmogui, ir idiotui. Bet juk taip irgi nėra. Vadinasi, žmogaus sąmonė iš prigimties yra tuščia, „švari“, o žinojimas prote atsiranda laipsniškai, iš patirties. Todėl filosofijos tikslas – tirti žinojimo atsiradimą, apimtį ir tikrumą.

Anot J. Locke'o, žinojimas įgyjamas, kai žmogus jaslėmis suvokia išorinį pasaulį ir patiria savo vidų. Todėl prote negali būti nieko, ko žmogus nebūtų patyręs. Juslės yra pažinimo šaltinis, o protas – jo vadovas, sistemintojas, bet jis nėra savarankiškas. Tolesnei pažinimo teorijos raidai svarbu ir tai, kad atskyręs du

būdus žinojimui įgyti J. Locke'as skyrė objektyviąją (iš išorės gaunamą) ir subjektyviąją (vidinę) patirtį.

Protas analizuoja patirties duomenis ir kuria sąvokas, idėjas. Iš kur protas turi tokią galią, J. Locke'as nepaaiškino, tačiau pabrėžė, kad žinojimas yra tik sąvokinis. Kol žmogus nežino sąvokų, jis nepažįsta ir objektų. Tačiau sąvokos gali būti dvejopo pobūdžio. Jos gali jungti daiktų savybes: tįsumą, formą, judesį, taip pat savybes, kurios susidaro daiktams veikiant jutimo organus, bet nepriklauso jiems patiems, pavyzdžiui, spalva, kvapas, skonis, garsas. Tokia žinojimo struktūros samprata, kuri skiria objektyvius ir subjektyvius aspektus, iškėlė filosofijoje žinojimo turinio objektyvumo ir tikrumo problemą. Ypač ją išryškino anglų filosofai George'as Berkeley (1685–1753 m.) ir Davidas Hume'as (1711–1776 m.).

Anot jų, pažįstamos prote esančios idėjos. Kita vertus, jie buvo empirikai, todėl teigė, kad jos atsiranda iš juslių ir patirties. Iš juslių susidaro suvokiniai, kuriuos šie filosofai apibrėžia kaip objektus, esančius žmogaus prote. Todėl prote yra tik tai, ką žmogus pajuto ir patyrė. Vadinasi, visos daiktų savybės (ne tik dalis, kaip manė J. Locke'as) jiems nepriklauso. Jos yra tik mūsų prote. G. Berkeley kelia klausimą: ką mes galėtume suvokti, jei ne savo pačių pojūčius ar idėjas. Vertėtų įsigilinti į jo argumentus:

„3. Visi sutiks, kad nei mintys, nei aistros, nei vaizduotės sudarytos idėjos neegzistuoja atskirai nuo proto (*without the mind*). Man ne mažiau akivaizdu ir tai, kad įvairūs pojūčiai arba joslėse išpaustos idėjos, nepaisant to, kaip jie susipynę ar susijungę (t. y. kad ir kokie būtų jų sudaromi objektai), negali egzistuoti kitaip, kaip tik juos suvokiančiame prote. Aš manau, kad kiekvienas gali intuityviai tuo įsitikinti, jeigu atkreips dėmesį į tai, ką reiškia terminas *būti*, kai jis taikomas juntamiems daiktams. Kai sakau, kad stalas, ant kurio rašau, yra, vadinasi, aš jį matau ir juntų; ir jeigu išeičiau iš savo kabineto, tai pasakyčiau, jog stalas yra, turėdamas galvoje, kad jeigu būčiau savo kabinete, tai galėčiau jį suvokti, arba kad kuri nors kita dvasia jį tikrai suvokia. Jeigu buvo kvapas – vadinasi, jis buvo užuodžiamas; buvo garsas – vadinasi, jis buvo girdimas; buvo spalva ar forma – vadinasi, jos buvo suvokiamos regėjimu arba

lytėjimu. Tai ir viskas, ką galiu suprasti iš tokių ar panašių pasakymų. Juk tai, kas buvo pasakyta apie absoliutų nemąstančių daiktų (*unthinking things*) egzistavimą, nesiejant jų su tuo, kad juos kas nors suvokia, man atrodo visiškai nesuprantama. Jų *esse yra percipi*, tad neįmanoma, kad jie kaip nors egzistuo-tų atskirai nuo protų, arba juos suvokiančių mąstančių daiktų (*thinking things*).

4. Iš tiesų keista, jog tarp žmonių vyrauja nuomonė, kad namų, kalnų, upių, žodžiu, visų juntamų daiktų egzistavimas, gam-tiškas ar realus, yra kas kita, o ne tai, kad juos suvokia protas. <...> Juk kas yra tie anksčiau minėti objektai, jei ne daiktai, kuriuos mes suvokiame jauslėmis? Ir ką mes suvokiame, jei ne savo pačių idėjas ar pojūčius? Argi tai nėra tiesiog absurdas, kad kokia nors idėja ar pojūtis arba koks nors jų derinys galėtų egzistuoti nesuvokiami?“⁴²

Taip G. Berkeley ir D. Hume'as grindė savo išvadą, kad daik-tai tėra mūsų pojūčių visuma. Kitaip tariant, jie egzistuoja tik tiek, kiek yra suvokiami. Svarbiausia jų filosofijos tezė, kurią paskelbė G. Berkeley, skambėjo taip: „Būti – vadinasi, būti suvokiamam“. Jei pažinimas tegali remtis suvokimu, pojūčiais, tai pasaulis yra suvokinių pasaulis. Jis tarsi perkeliamas į žmogaus sąmonę. Va-dinasi, pažinus yra subjektyvus žmogaus sąmonės turinys, o ne reiškinių pasaulis. Šie filosofai pripažino, kad pasaulio vaizdas yra subjektyvus. Į klausimą, koks yra pasaulis pats savaime, anot jų, atsakyti neįmanoma. Kiekvienas žmogus tarsi kuria savo pasaulį taip, kaip jis jį suvokia, nes suvokimas – individualus subjekto pažinimo aktas. Iš to išplaukia išvada, kad žmogus negali žinoti, ar yra kas nors objektyvaus už jo sąmonės ribų. Jis pažįsta tik savo proto idėjas. G. Berkeley ir D. Hume'as pabrėžė, kad neneigia daiktų realumo, tačiau ir nelaiko jų pažiniais. Tokia pažiūra filo-sofijoje vadinama agnosticizmu.

Agnostikų nuomone, mąstymas tik įvairiai jungia patirtį. Taip susidaro visos sąvokos. Mąstymo veikla neturi nieko bendra su tikrove. Šios pažiūros kėlė klausimą, kokia tada yra mokslo

⁴² BERKLIS, Dž. Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus. Vilnius: Mintis, 1988, p. 58–59.

vertė ir prasmė. Į šį klausimą reikėjo atsakyti. Būtų neprotinga neigti mokslo laimėjimus ir jo reikšmę. D. Hume'as bandė suderinti šias nuostatas spręsdamas sąvokų teisingumo klausimą. Juk mokslas operuoja sąvokomis. Jei pavyktų įrodyti, kad jos gali būti teisingos, nepaisant subjektyvaus jų atsiradimo būdo, prieštaravimo neliktų. Anot žinomo posakio, ir avys sveikos, ir vilkas sotus.

D. Hume'as sprendė šį klausimą ir atskyrė du galimus teisingumo aspektus: loginį ir gnoseologinį. Pirmuoju atveju teiginys laikomas teisingu, jei jis yra logiškai neprieštaringas. Pavyzdys galėtų būti matematika, kurioje žinojimo tikrumas yra neabejotinas, nes nagrinėjami nuo patirties nepriklausantys idėjų ryšiai. Antruoju atveju teiginys yra teisingas, jei neprieštarauja faktams. Pavyzdys galėtų būti gamtotyra. Šioje srityje žinių tikrumas ar teisingumas kelia abejonių, nes galima fiksuoti arba tiesiogiai patiriamus faktus (tarkim, lyja), arba faktus, kurių tiesiogiai negalima jausti (pavyzdžiui, akmuo skęsta, nes jo lyginamasis svoris didesnis negu vandens). Čia nurodomas priežastinis ryšys ne patiriamas, o sukuriamas žmogaus proto, todėl vertinamas kaip tam tikras proto savivaliavimas tarp įvykių įterpiančias „todėl“. D. Hume'o nuomone, toks atskirų faktų susiejimas yra subjektyvaus pobūdžio. Jis išreiškia ne gamtos ryšius, o žmogaus patirtį. Vadinas, gamtos mokslų teorijos, analizuojančios priežastinius reiškinių ryšius, ne visada yra teisingos, jomis galima ir reikia abejoti.

Apibendrinant subjektyvistinę pažinimo sampratą, išryškėja keli svarbūs dalykai. Viena, nesutikdami su R. Descartes'o įgimtų idėjų teorija ir tęsdami empiristinę tradiciją, pažinimo pagrindu pripažįstančią juslinę patirtį, jie filosofijoje iškėlė jauslinio suvokimo santykio su tikrove problemą. Pojūčių subjektyvumas vertė juos manyti, kad ir pats pažinimo turinys yra subjektyvus, todėl reikėjo atsakyti į klausimą, kiek jis yra tikras, nes nuo to priklausė pažinimo rezultatų vertė. Antra, subjektyvistinė pažinimo samprata lėmė ir tam tikrą pažinimo objekto sampratą. Objektu pripažįstami žmogaus sąmonėje esantys daiktų atvaizdai, todėl pažinimas nukreipiamas į sąmonės turinį, kuris tapo vienintele

pažintine realybe. Šitokia minties seka vedė filosofiją į agnosticizmą, nes pažinimo procesas buvo atsietas nuo objektyvios tikrovės kaip pažinimo objekto.

I. Kanto pažinimo teorija

Immanuelis Kantas (1724–1804 m.) – vienas žymiausių filosofų, šiuolaikinės klasikinės filosofijos pradininkas. I. Kanto idėja, kad filosofija ir mokslas priklauso nuo skirtingų žmogaus pažintinių galių, nulėmė klasikine tapusią tradiciją skirti šias žinojimo sritis. Jis pats savo kūrybą pradėjo gamtos problemų tyrimu. Plačiai žinoma jo Saulės sistemos kilmės iš kosminio ūko hipotezė, kuriai Pierre’as Simonas de Laplace’as (1748–1827 m.) suteikė matematinį pagrindą. Vėliau I. Kantas susidomėjo mokslo filosofijos problemomis, o tai jį paskatino tirti pažintines žmogaus galias.

I. Kanto filosofija – tai bandymas spręsti pažinimo ir jo objekto problemą siekiant išvengti subjektyvistinės sampratos kraštutinumų. I. Kantas gnoseologiją suprato kaip žmogaus proto galių ir jų ribų tyrimą. Savo pažinimo teorijoje jis sujungė dvi iki tol buvusias priešingas pažiūras: empirizmą ir racionalizmą. Kaip jis tai padarė? Tai, kad pasaulis objektyviai egzistuoja, I. Kantas manė esant savaime suprantamu dalyku, nereikalaujančiu teorinio pagrindimo. Kitas neabejotinas dalykas jam buvo tas, kad vienintelis žmogaus ryšys su išoriniu pasauliu yra jutimai. Pripažinus šiuos du dalykus kilo klausimas, kaip pasiekiamas bendrasis ir visuotinis žinojimas, t. y. klausimas, į kurį nesugebėjo atsakyti empirikai. Kad toks žinojimas egzistuoja, I. Kantas neabejojo, nes jis pasitikėjo mokslu. Bet juk žmogus negali perprasti bendrųjų tiesų iš patirties. Kita vertus, jos neturi žmogaus prote baigtinio pavidalo. Kitaip tariant, I. Kantas atmetė ir empirikų, ir racionalistų išvadas ir ieškojo savo atsakymo į šį klausimą.

Tam tikslui I. Kantas pradėjo mokslo teorijų ir apskritai žinojimo loginę gnoseologinę analizę. Analizės objektu pasirinko sakinius. Kodėl? Todėl, kad žmogaus žinojimas išreiškiamas kal-

ba, tam tikrais sakiniais. Jais kalbama apie daiktus, žmones ir kt. I. Kantas skirstė sakinius dviem požiūriais. Pirma, ką nors sakant apie daiktus arba remiamasi patirtimi, arba ne. Šiuo požiūriu I. Kantas skirstė sakinius į apriorinius, išreiškiančius žinias, kurios visiškai nepriklauso nuo jokios patirties, ir empirinius, arba aposteriorinius, kurie išreiškia žinojimą, galimą įgyti tik per patirtį. Antra, sakiniai arba paaiškinamas jau įgytas žinojimas, arba suteikiama naujų žinių. Šiuo aspektu sakinius I. Kantas skirstė į analitinius (aiškinamuosius) ir sintetinius (išplečiamuosius).

Analizuodamas tų sakinių derinius filosofas padarė išvadą, kad sakiniais galima išreikšti būtiną ir teisingą žinojimą, kuriam nereikia patirties ir kuris nesuteikia naujos informacijos. Tai būtų analitiniai aprioriniai sakiniai. Kita sakinių grupė išreiškia iš patirties kylantį žinojimą. Tai būtų sintetiniai aposterioriniai sakiniai. Jie išplečia žinojimo ribas, bet nebūtinai yra teisingi ir visuotiniai. Tokie sakiniai negali būti mokslo tikslumo garantija. Trečioji grupė – tai sintetiniai aprioriniai sakiniai, išreiškiantys naują, išplėstą ir būtinai teisingą žinojimą. Tokių sakinių buvimas rodo, kad žmogus gali ką nors žinoti apie daiktus ir tada, kai patirtis to žinojimo nesuteikia. Tai liudija ir paties mokslo egzistavimo faktas, nes mokslo žinios toli gražu ne visos atsirado iš patirties. Pavyzdys galėtų būti matematikos teiginiai. Jie yra aprioriniai, nes apima būtinybę, kuri negali būti kildinama iš patirties, ir kartu jie sintetiniai, nes nėra gaunami iš pačios sąvokos: reikalingas stebinys. Tarkim, matematikos teiginys: trumpiausia du taškus jungianti linija yra tiesė. Šiame teiginyje trumpiausio atstumo sąvoka neišplaukia iš tiesios linijos sąvokos. Reikia remtis stebėjimu, kuris leistų susieti šiomis sąvokomis perteikiamą žinojimą. „Grynojo proto kritikoje“ I. Kantas rašo:

„<...> stebinys ir sąvokos yra kiekvieno mūsų pažinimo prada, tad nei sąvokos be tam tikru būdu jas atitinkančio stebinio, nei stebinys be sąvokų negali teikti pažinimo“.⁴³

⁴³ KANTAS, I. Grynojo proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2013, p. 95.

Sakinių analizė leido I. Kantui padaryti išvadą, kad žmogiškasis žinojimas gali kilti iš skirtingų šaltinių, kad jis nėra vien empirinis arba vien loginis. Tai labai svarbus tyrimo rezultatas, kuriuo remiasi I. Kanto pažinimo teorija. Jis skyrė tris pažintines žmogaus galias:

- jauslumą, kuris remiasi įgimtomis žmogaus suvokimo formomis – erdve ir laiku. Todėl pasaulį žmogus suvokia erdvės ir laiko aspektu;
- intelektą, kuris tvarko suvokimo duomenis operuodamas priežasties, kokybės, santykio, galimybės ir kitomis kategorijomis;
- protą, kuris sprendžia metafizikos klausimus: sielos, pasaulio esmės, Dievo.

Atskyręs intelektą ir protą, I. Kantas atskyrė dvi pažintines žmogaus galias: 1) sugebėjimą kurti sąvokas, t. y. apibendrinti remiantis patirtimi. Tai intelekto sugebėjimas, kuriuo remiasi mokslai; 2) sugebėjimą išvesti vienus teiginius iš kitų nesiremiant patirtimi. Tai proto sugebėjimas, kuriuo remiasi filosofija, sprendama žmogaus patirties ribas peržengiančius metafizinius klausimus. Pripažinęs, kad protas ir intelektas yra skirtingos žmogaus pažintinės galios, I. Kantas šiuo skirtumu pagrindė filosofijos ir mokslo skirtumą. To negalima pamiršti, norint suvokti filosofijos ir mokslo specifiką, jų paskirtį, vertingumo kriterijus.

Kitas svarbus iš žmogaus pažintinių galių tyrimo I. Kanto filosofijoje išplaukiantis dalykas yra tai, kad žmogaus suvokimo ir intelekto formos yra tiesiogiai susijusios tarpusavyje ir daro įtaką jo susikuriamam tikrovės vaizdai. Anot I. Kanto,

„Mūsų prigimtis tokia, kad stebėjimas niekada negali būti kitoks, o tik jauslinis, t. y. jame glūdi tik būdas, kuriuo objektai mus veikia. Sugebėjimas mąstyti jauslinio stebėjimo objektą yra intelektas. Nė vienai iš šių savybių negalima teikti pirmenybės kitos atžvilgiu. Be jauslumo mums nebūtų duotas joks objektas, o be intelekto nė vieno objekto nebūtų galima mąstyti. <...> Tik iš jų junginio gali kilti pažinimas“⁴⁴

⁴⁴ KANTAS, I. Grynojo proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2013, p. 96.

Kita vertus, jos nieko nesako apie tai, kokie yra „daiktai patys sau“. Daiktų esmė, o tai ir yra „daiktai patys sau“, yra nepažini, jos negalima patirti. Šitoks „daiktų pačių sau“ ir daiktų, kokius žmogus pažįsta, atskyrimas rodo, kad pažinimo objektas I. Kantui yra ne savaiminis daiktų pasaulis, o žmogaus suvokiamas reiškinių pasaulis. Tai lemia I. Kanto agnosticizmą, būtent, „daiktų pačių sau“ pasaulio, t. y. tokio, kuris neprieinamas žmogaus pažintinėms galioms, nepažinumo teigimą. Vykstant pažinimo procesui, „daiktų pačių sau“ pasaulis keičiamas suvokiamų reiškinių pasauliu.

Pažinimo analizė, kurią atliko I. Kantas, palyginti su ankstesniais tyrimais, leido visiškai naujai aiškinti pažinimo procesą. Filosofijoje iki I. Kanto buvo įprasta manyti, kad pažinimas priklauso nuo objekto, kuris veikia žmogų kaip subjektą ir dėl to atsiranda žinojimas, t. y. tam tikras tikrovės suvokimas ir aiškinimas. I. Kantas pasuko nauja kryptimi. Anot jo, žmogaus pažintinės galios nulemia pažinimo objektą, t. y. tikrovės vaizdą, kurį žmogus įgyja. Tai reiškia, kad I. Kantui subjektas yra objekto pažinimo sąlyga. Tradicinėje gnoseologijoje žinios buvo derinamos prie daiktų. I. Kantas darė priešingą prielaidą: daiktai turi derintis prie žinių, o ne atvirksčiai, t. y. žinios, o ne daiktai yra pažinimo objektas. Būtent jas reikia aiškinti ir taip sužinoti, kokie yra daiktai. Šitokia nuostata pabrėžė subjekto aktyvumą pažinimo procese.

Pažinimo subjekto ir objekto santykio vertinimas lėmė, kad filosofijoje po I. Kanto įsitvirtino pažinimo kaip aktyvios subjekto veiklos samprata. Šį savo naują požiūrį pats I. Kantas vertino kaip „kopernikišką“ perversmą filosofijoje, nes į pažinimą pradėta žiūrėti kaip į priklausančią nuo žmogaus, manyti, kad žmogus savo pažintinėmis galiomis priverčia gamtą atsakyti į jo keliamus klausimus. Iš to išplaukė labai svarbi išvada: pažinimo turinį lemia ne tikrovės kaip objekto ypatybės, o žmogaus kaip subjekto pažintinės galimybės. Todėl gnoseologijoje tiriant pažinimo procesą daugiausia dėmesio turi būti skiriama žmogaus pažintinėms galioms, o ne tikrovės prigimčiai, kurios tyrimai naujausiais laikais galutinai priskirti specialiesiems gamtos mokslams.

I. Kanto sekėjai ir kritikai ypač XX amžiaus filosofijoje nuo žmogaus pažintinių galių tyrimo perėjo prie žinojimo turinio, raidos ir struktūros analizės. Bendrosios pažinimo teorijos problemos transformuojamos į mokslo filosofijos ir kalbos filosofijos klausimus. Viena iš ryškiausių tendencijų šiuolaikinėje filosofijoje – su L. Wittgensteino vardu siejama kalbos ir jos reikšmės žmogiškajam pažinimui analizė.

Kalba ir pažinimas

XX a. filosofijos lingvistinis posūkis itin pabrėžė kalbos reikšmės pažinimui klausimą. Nors filosofiją nuo seno domino ir minties turinys, ir jos struktūra, funkcionavimo principai ir formos, o idėja apie minties ir jos kalbinės formos sąsajas buvo iškelta dar antikoje ir neužmiršta naujaisiais laikais, praėjusiam šimtmetyje kalbos analizė tapo pažintinių problemų sprendimo būdu. Tai lėmė paties mokslo – pirmiausia matematikos ir fizikos – raida, nauji pažinimo metodai ir priemonės, mokslo teorijų formalizavimo tendencija. Filosofijos dėmesį kalbai, ypač jos loginei struktūrai, paskatino matematikos teorinių pagrindų ir teorinės fizikos krizės, kilusios dėl šiuose moksluose atskleistų paradoksų, kurie parodė, kad atskirų mokslų problemos yra tiesiogiai susijusios su kalba. Tai privertė susimąstyti ir logikus, ir filosofus, ir specialiųjų mokslų atstovus. Pavyzdžiui, bandymai sisteminti matematiką ją aritmetizuoju (t. y. įvairius esminius matematinius faktus aiškinant natūriniais skaičiais) bei grindžiant aibių teorija kreipė į vis didesnį abstraktumą. Skaičiaus, aibės, begalybės ir kitos sąvokos tapo bendrosiomis, apimančiomis bet kokius mąstymo objektus. Tačiau bandymai aibių teorija susieti ir pagrįsti visą grynąją matematiką susidūrė su nenumatytomis kliūtėmis. Buvo nustatytos aibių teorijos antinomijos (prieštaravimai), kurios rodė sunkumus, būdingus pagrindinėms matematikos sąvokoms bei samprotavimo būdams. Panaši padėtis susiklostė klasikinėje fizikoje, vienu bendru pagrindu aiškinusioje įvairius gamtos reiškinius. Fizikams viliantis,

kad fizikos mokslo pamatai jau tvirtai suręsti, statinys beveik galutinai užbaigtas ir telieka tik tam tikri „apdailos“ darbai, pradėjo kauptis vis daugiau naujų faktų, kurių nebuvo galima paaiškinti esamomis fizikos sąvokomis ir principais. Tobulėjo eksperimentinė technika ir žmogus ją taikydamas skverbėsi į mikropasaulio reiškinius. Tai darydamas jis susidūrė su prieštaravimais, kurių nebuvo galima paaiškinti tradicinės fizikos dėsniais. Mikrofaktų tyrimai parodė esminių sąvokų – materijos, formos, determinizmo, judėjimo, kiekybės, kokybės – supratimo ribotumą. Reikėjo rasti išeitį iš susidariusios padėties, o tai buvo įmanoma tik peržiūrėjus teorinės fizikos pagrindinius aiškinimo principus, patikslinus bendriausias jos sąvokas, ištyrus samprotavimų logiką. Taip matematikos ir fizikos mokslų prieštaravimai bei pastangos juos pašalinti pateko į daug platesnę filosofinių kalbos tyrimų sritį.

Filosofai Bertrand'as Russellas (1872–1970 m.), Ludwigas Wittgensteinas (1889–1951 m.), Friedrichas Albertas Moritzas Schlickas, Rudolfas Carnapas ir kiti susitelkė į mokslo kalbos tyrimus, pradėjo ją nagrinėti kaip tam tikrą uždara formalią sistemą, vienintelę mokslo realybę ir visą gnoseologinę problematiką perkeldami iš esmės į mokslo kalbos loginę analizę. Tai buvo bendroji XX amžiaus gnoseologijos orientacija, nes, anot L. Wittgensteino,

„filosofuodami mes atskleidžiame vieną ar kitą aiškią nesąmonę ir gumbus, kuriuos užsidirbo protas, mušdamas galvą į kalbos ribas. Jie, tie gumbai, mums padeda suvokti šio atskleidimo vertę“⁴⁵.

Perfrazuojant šį vaizdingą posakį galima sakyti, kad filosofinė pažinimo refleksija susijusi su kalba tuo, ką žmogus supranta, ir tuo, ko nesupranta, kaip klysta, ką gali ir ko negali išreikšti kalboje. Pažintinis turinys visada yra kalbiškai determinuotas, nes minties formomis kuriama tikrovės ryšių struktūra visada turi kalbinę išraišką. Dėl kalbos mokslinė teorija įgyja struktūrinį apibrėžtumą, o jos sudedamosios dalys – mokslo sąvokos – griežtai apibrėž-

⁴⁵ WITGENSTEINAS, L. Rinkiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995, p. 176.

tą turinį. Todėl filosofija turi vienintelį metodą, tinkamą minties struktūrai analizuoti, būtent kalbos analizę. Vadinasi, išaugęs filosofų dėmesys kalbai yra visai pagrįstas, o pažintinių problemų perkėlimas į kalbos tyrimų sritį – suprantamas ir apgalvotas.

Sprendžiant kalbos reikšmės pažinimo procesui klausimą daugiausia nusipelnė vienas žymiausių šiuolaikinių filosofų Ludwigas Wittgensteinas. Pradinė jo tyrimų nuostata tokia: tiksliai, gera kalba teisingai reprezentuoja pasaulį. Vadinasi, norint jį pažinti, reikia pažinti kalbą. Laikydamasis prielaidos, kad filosofijos problemų šaltinis – ne pasaulis ir mūsų santykiai su juo, o neteisinga kalbos logikos samprata, filosofas sukūrė koncepciją, kurioje filosofinės problemos sprendžiamos kaip kalbos problemos. Būtent kalboje L. Wittgensteinas įžvelgė ribas, iš esmės apibrėžiančias žmogaus pažintines galimybes.

Tikėdamas, kad sakinių loginė struktūra vaizduoja realybės struktūrą, L. Wittgensteinas kūrė kalbinį tikrovės modelį. Jis ieškojo esminių kalbos savybių, padedančių reprezentuoti pasaulį, ir apsiribojo to pasaulio, kurį vaizduoja kalba, studijavimu. Sprendžiamasis balsas teko logikai, kurią filosofas suprato kaip minties schemą, kurią įkūnija kalbos simboliai ir kuri gali būti „parodoma“. Kaip tai suprasti? Kalba realybę vaizduoja savomis priemonėmis įformindama mintį. Forma, kuria ji tai daro, negali būti atskirai išreikšta sakiniais, nes ji savaime jau yra jų dalis. Vadinasi, ji tegali būti „parodoma“. Taip loginė sakinio forma suprantama kaip kalbą ir pasaulį jungianti grandis, kurią atskleidžiant kartu atskleidžiama ir pasaulio esmė. Pabrėžęs būtinybę skirti tai, ką kalba „rodo“, nuo to, kas ja pasakoma, t. y. formą nuo turinio, L. Wittgensteinas XX amžiaus filosofijos dėmesį nukreipė ne į faktinį, turiningą žinojimą, kuris paliekamas specialiųjų mokslų kompetencijai, o į formalią to žinojimo schemą: simbolius ir operavimo jais taisykles. Tokį posūkį lėmė įsitikinimas, kad žmogus negali išeiti už kalbos ribų ir neutraliai „apžvelgti kalbos išorę“; t. y. realybę. Tai neįmanoma ne dėl praktinių sunkumų, bet todėl, kad tai būtų loginis absurdas.

Anot L. Wittgensteino,

„atvaizduoti kalboje ką nors „prieštaraujantį logikai“ taip pat neįmanoma, kaip geometrijoje jos koordinatėmis pavaizduoti figūrą, prieštaraujančią erdvės dėsniams; arba nurodyti neegzistuojančio taško koordinates“⁴⁶.

Filosofinis kalbos tyrimas suartėja su loginiu, nes logikos sakiniai suprantami kaip gryną formą, parodanti, kaip simboliai gali arba negali jungtis sakinyje. Jie atskleidžia loginę kalbos prigimtį ir prasmingas išraiškas skiria nuo beprasmių. Kas glūdi už logiškai galimo sferos, tas nėra prasminga ir todėl negali būti pasakyta. Prasmingas sakinytis turi atitikti logikos dėsnius. Taip prasmingumas susiejamas su logiškumu. Kita vertus, tik prasmingas sakinytis yra susijęs su realybe, vaizduoja bet kokius įmanomus pasaulio būvius, atskleidžia būtiną dėsningą pasaulio struktūrą. Beprasmiškas sakinytis nieko nevaizduoja, nežymi jokių objektų.

Kalbos prasmingumas yra jos elementų vidiniai ryšiai, t. y. loginė sakinių struktūra ir jos perėmimas per kalbos struktūrą. L. Wittgensteino nuomone, vaizduodama realybę kalba turi atskleisti jos loginius ryšius ir rodyti prasmingumą pačia savo simbolika. Tokios kalbos modeliu, rodančiu, kaip teisinga simbolika skatina tikslų ir prasmingą žinojimą, anot L. Wittgensteino, yra matematika. Kasdienė kalba netobula sintakse ir išraiškos priemonėmis dažnai užgožia ir paslepia formą, todėl neišvengiama nesusipratimų, klaidų ir beprasmybių. Norint, kad žinojimas būtų tinkamai išreikštas ir neiškraipytų tikrovės, kasdienę kalbą būtina keisti. Sutelkus dėmesį į formą ir taisykles, svarbiausi tampa formalūs kalbos aspektai, pabrėžiama tinkamos simbolikos reikšmė sprendžiant pažintines problemas. Tokia autoriaus nuostata lėmė tai, kad filosofai ypač daug dėmesio skyrė loginei kalbos struktūrai, o gnoseologinius tyrimus nukreipė į loginę kalbos analizę, kuri tapo viena reikšmingiausių XX amžiaus filosofijos tyrimų kryptių. Esminiai jos požymiai:

- pabrėžiamas kalbos ir pažinimo problemų ryšys;

⁴⁶ WITTGENSTEINAS, L. Rinkiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995, p. 51.

- žinojimo, išreikšto kalba, tyrimas pripažįstamas svarbiausiu filosofijos uždaviniu;
- filosofinės veiklos tikslu tampa neaiškių kalbinių išraiškų performulavimas į aiškesnes arba jų keitimas loginiais simboliais;
- ieškant tobulo mokslo kalbos modeliuojama loginė kalba;
- pažinimo problemos susiejamos su loginės kalbos galimybėmis ir jų ribų tyrimais.

Dėl to ilgainiui kalba XX amžiaus gnoseologijoje tapo pagrindiniu tyrimų objektu ir filosofinių problemų sprendimo išeities tašku. Tačiau kalbos ir pasaulio struktūrų atitikimo siekiai neleido apsiriboti vien formaliais kalbos tyrimais. Pats L. Wittgensteinas vėlesniuose savo darbuose atsisakė formalių loginių kalbos aspektų tyrimų ir loginį kalbos modeliavimą pakeitė kalbos funkcionavimo įvairovės studijomis. Jis atmetė savo ankstesnę prielaidą, kad kalbos esmę sudaro bendroji jos loginė struktūra kaip universali kalbos forma. Tačiau jis tebelaikė kalbą ir filosofinių problemų atsiradimo šaltiniu, ir teisingo žinojimo prielaida, nes vidiniai minties ryšiai, kurie rūpi filosofijai, gali būti studijuojami tik dėl juos perduodančių kalbinių išraiškų. Užuoat ieškojęs kalbos vienovės jos struktūroje, L. Wittgensteinas nukreipė dėmesį į kalbos vartoseną ir atsižvelgė į visą kalbos įvairovę ir sudėtingumą. Jo manymu, svarbūs yra bet kokie kalbiniai faktai, kalbinių išraiškų ir jomis žymimų objektų santykiai.

Problemos, kylančios neteisingai interpretuojant kalbą, anot filosofo, įsišaknijusios žmonių mintyse, kasdieniame mąstyme ir yra netgi nepastebimos. Vadinasi, filosofavimas turėtų tapti nuolatine kova su natūraliu žmogaus polinkiu neteisingai suprasti savo ar kitų kalbą. Filosofija turėtų skaidrinti žmogaus mąstymą, parodyti, ar prasminga yra tai, kas sakoma, ir kad yra taip, kaip sakoma. Nors prasmingumas ir jo ribos šiame etape aiškinamos visiškai kitaip, filosofija autoriui tebeliko prasmingos kalbos sąlygų bei ribų tyrimu. Filosofo tikėjimas kalbos svarba nepasikeitė. Pasikeitė jo požiūris į loginius kalbos tyrimus.

Ankstyvajame etape prasmė pripažįstama logine kalbos savybe, siejančia sakinį su realybe, o dabar kalbos išraiškų prasmingumą filosofas susiejo su konkrečiomis aplinkybėmis, kuriomis kalba vartojama. Ji vaizdingai prilyginama rinkiniui įrankių, kurių vartojimo ir pritaikymo įvairovė – begalinė. Žodžiai ir sakiniai – tarsi skirtingi įrankiai dėžėje. Jie neturi vienos bendros funkcijos. Vadinas, nėra ir negali būti vieno bendro jų prasmingumo kriterijaus. Kalbos prasmingumas sietinas su sąlygomis, kuriomis ji vartojama. L. Wittgensteinas teigia, kad sakinyss nėra matematinė aksioma, todėl negalima nustatyti visiškai tikslų ir tikrų žodžių reikšmių ir neteisinga būtų manyti, kad žodis neatskiriama susijęs su viena pastovia reikšme, tarsi su savo šešėliu. Kitaip tariant, negali būti vienintelio atsakymo į klausimą, ką „iš tikrųjų“ reiškia viena ar kita kalbinė išraiška, nes kalba funkcionuoja konkrečiuose kontekstuose.

L. Wittgensteinas analizavo situacijas, kuriose kalba „veikia“, t. y. atlieka įvairias funkcijas. Joms apibūdinti pavartojo terminą „kalbos žaidimai“. Žaidimų būna įvairių, bet yra kažkas, kas leidžia tam tikrą veiklą vadinti žaidimu. Tai tinka ir skirtingoms kalboms. Anot autoriaus,

„terminas „kalbos žaidimas“ čia turi pabrėžti tai, kad kalbėjimas yra tam tikros veiklos arba gyvenimo formos dalis.

Įsivaizduok kalbos žaidimų įvairovę tokiuose ir kitokiuose pavyzdžiuose: Paliepti ir veikti pagal paliepimą –

Aprašyti objektą pagal jo išvaizdą arba pagal jo matavimus –

Sukonstruoti objektą pagal jo aprašymą (piešinį) –

Duoti ataskaitą apie įvykių tėkmę – Išdėstyti spėliojimus apie įvykių tėkmę – Iškelti hipotezę ir ją patikrinti –

Pateikti eksperimento rezultatus lentelėmis ir diagramomis –

Išgalvoti istoriją; ir skaityti –

Vaidinti kaip teatre –

Šokti ir dainuoti ratelyje –

Spėlioti mįsles –

Laidyti sąmojį; pasakoti –

Versti iš vienos kalbos į kitą –

Prašyti, dėkoti, keiktis, sveikinti, melstis“⁴⁷.

Kalbos žaidimus filosofas vaizduoja kaip tam tikrą elementų ir taisyklių tinklą, kurios gali būti panašios ir skirtingos, visuotinės arba dalinės, atsirasti ir išnykti, būti užmirštos ar papildytos. Jos nėra duotos kartą visiems laikams. L. Wittgensteinas atvėrė plačią mąstymo būdų įvairovę. Susiejęs prasmingumą su teoriniu kontekstu ir netgi nekalbine aplinka, jis kasdienę kalbą pripažino tinkama pažinimo uždaviniais spręsti, reikalavo ne jos tobulinimo, bet jos vartojimo ir supratimo tyrimų.

Negali būti taisyklių, pagal kurias būtų galima nustatyti taisyklingą žodžio vartojimą bet kokiame kontekste, todėl kyla vartojimo korektiškumo problema. Vienintelis bendrasis principas, galintis būti prasmingo kalbos vartojimo kriterijumi, – jos supratimas. Anot L. Wittgensteino, suprasti reiškia žinoti, ką sakinsy „daro“, kokia yra jo funkcija, t. y. gebėti konkrečiame kontekste tinkamai pavartoti ar interpretuoti žodį. L. Wittgensteino manymu, būtent kalbos vartojimas išlieka jos supratimo kriterijumi.

Kalbą neteisingai interpretuoti galima dėl jos socialumo ir daugiafunkciškumo, kai tos pačios sąvokos vartojamos įvairiais tikslais. Ne visada lengva suprasti, kokią funkciją kalbinė išraiška atlieka konkrečiu atveju, todėl galimos klaidos. Kokia išeitis? Kalbą visada sieti su kontekstu, analizuoti kalbos supratimą konkrečiomis aplinkybėmis. Siekiant kalbines išraiškas vartoti prasmingai ir adekvačiai jas suprasti skirtingose pažinimo srityse, svarbu studijuoti prasmingo kalbos funkcionavimo įvairovę. Anot L. Wittgensteino, kylančios filosofinės problemos rodo, kad kalba suprantama neteisingai, todėl filosofija privalo rasti kalbos supratimo klaidas. Tai padaryti galima tyrinėjant įvairias kalbos funkcijas.

⁴⁷ WITGENŠTEINAS, L. Rinkiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995, p. 130.

Tiesos reikšmė pažinimo procesui

Žinojimas kaupiamas ir kitiems perduodamas sąvokomis. Sąvokos – tai teorinis tikrovės atkūrimas žmogaus sąmonėje. Norint įvertinti sąvokomis perduodamo teorinio tikrovės vaizdo, t. y. žinių ir tikrovės, santykį susiduriama su tam tikrais sunkumais. Pirmia, sąvokos neturi konkretaus atitikmens tikrovėje, vadinasi, jos negali būti tiesiogiai lyginamos su tikrovės objektais, Antra, sąvokų turinys yra gana neapibrėžtas: skirtingose epochose skirtingose srityse žmonės vartoja tas pačias sąvokas nevienoda prasme.

Sąvokų turinys gali būti apibrėžtas tik konkrečios teorijos kontekste. Vadinasi, apie tikrovės ir sąvokomis išreikštų pažinimo rezultatų (žinių) atitikimą galima kalbėti tik platesniu – mokslinės teorijos – lygmeniu. Mokslinės teorijos jau gali būti lyginamos su tikrove, nes jas apibrėžti ir patikslinti galima tiriant faktus. Teorija visada kalba apie faktus, kurie gaunami žmogui praktiškai sąveikaujant su tikrove. Kitaip tariant, mokslinė teorija visada turi savo empirinį pagrindą. Tai reiškia, kad teorijos neįmanomos be empirinių faktų. Jie sudaro mokslinių teorijų turinį. Teorijos turi aprėpti visus žinomus tam tikros rūšies faktus. Atsiradus naujų patirties duomenų, teorijos turi būti papildomos, tikslinamos, o kartais netgi atmetamos arba keičiamos kitomis. Taip išlaikomas mokslinės teorijos ryšys su objektyvia tikrove. Kita vertus, empiriniai faktai įgyja pažintinę vertę tik tam tikros teorijos kontekste.

Pažinimo prasmė ir tikslas – kad jo rezultatai (žinios) atitiktų tikrovę. Pažinimo rezultatų, išreiškiamų mokslinių teorijų pavidalu, ir tikrovės atitikimo problema filosofijoje formuluojama kaip tiesos problema. Ji leidžia nusakyti pažintinę teorijų vertę. Juk teorija vertinga tik tada, kai aprašo ir aiškina tikrovę. Tiesos problema, nusakanti pažinimo rezultatų pažintinę vertę, svarbi dviem aspektais: objektyvumo ir absoliutumo.

Žinojimo objektyvumo klausimas – tai klausimas, ar žmogus gali įgyti tokį teorinį turinį, kuris nepriklausytų nuo subjekto, kitaip tariant, būtų objektyvus. Žinojimo sąlygiškumo aspektas

susijęs su klausimu, ar žinojimas gali atsirasti iš karto, ar pažinimo rezultatai yra galutiniai, absoliutūs, ar tik sąlygiškai, apytikriai.

Atsakymai į šiuos klausimus – įvairūs. Subjektyvistinės pažinimo teorijos (G. Berkeley ir D. Hume'as) apskritai atmets objektyvaus žinojimo klausimą. Jie pripažįsta galimybę žmogui pažinti tik savo sąmonės turinį, o apie tikrovę apskritai nekalba. Jų požiūriu, žmogus negali peržengti savo pojūčių ribų, vadinasi, nieko negali pasakyti apie už jų esančią tikrovę, negali jos pažinti. Jie neigia objektyvų žinojimo pobūdį. Tokio požiūrio nepagrįstumą rodo mokslo raida. Mokslas egzistuoja ir jo praktinė vertė nekelia abejonių, nes jis yra visuotinis, mokslo teorijos atskleidžia ir paaiškina tikrovę. Vadinasi, mokslo teorijų ir tikrovės atitikties analizė yra teisėta.

Kai kurios šiuolaikinės teorijos taip pat neigia pažinimo rezultatų objektyvumą. Kuo remiamasi? Manoma, kad mokslinės teorijos yra konvencijos (susitarimo dalykas), kurių vertingumo kriterijus yra jos pačios. Tai jų paprastumas, ekonomiškumas, patogumas naudotis. Tokia nuostata apskritai nekelia mokslinių teorijų ir tikrovės atitikties klausimo.

Minėtosios pažiūros rodo, kad tiesos objektyvumo problema negali būti išspręsta teoriškai. Teoriniais argumentais negalima nei paneigti subjektyvistinių pažinimo traktuočių, nei pagrįsti objektyvaus pasaulio pažinimo galimybes. Tai nėra teorinis klausimas. Savo mąstymo turinio teisingumą (atitiktį tikrovės faktams) ir pažintinę teorijų vertę žmogus turi patikrinti praktiškai. Taigi pažinimo tikrumo, jo rezultatų vertės kriterijus yra praktinė veikla.

Sprendžiant antrąjį klausimą – kiek žinojimas gali būti visuotinis ir galutinis (absoliutus), – atsiskiria du požiūriai. Pirmuoju požiūriu, tiesa ir netiesa yra supriešinamos. Manoma, kad žinios yra arba tikros ir galutinės, arba apskritai nėra tiesos. Iš pirmo žvilgsnio toks požiūris atrodo lyg ir savaime suprantamas. Bet jis nesuderinamas su mokslo istorinės kaitos faktu. Kaip paaiškinti, kad tos teorijos, kuriomis žmonės naudojos suprasdami pasaulio reiškinius ir santykius ištikus dešimtmečius ar net šimtmečius, keičiamos ar net atmetamos?

Antruoju požiūriu, pažinimas yra procesas, kuriam vykstant nuo nežinojimo einama prie vis gilesnio ir nuodugnesnio žinojimo. Visi pažinimo rezultatai yra pripažįstami tiktai apytikriais. Kiekviena teorija yra vertinga tiktai tam tikromis sąlygomis. Kitaip sakant, pripažįstama, kad visos mokslo tiesos yra santykinio pobūdžio, ir pažinimas neturi besąlygiškų pagrindų ar atramos taškų. Pažinimo pagrindas – praktinis žmogaus santykis su tikrove. Praktiškai sąveikaudami su pasauliu, žmonės kuria teorinius tikrovės modelius (mokslines teorijas). Šie modeliai visada išlieka sąlygiški, nes negali apimti viso tikrovės sudėtingumo, įvairovės ir kaitos. Todėl sprendžiant pažinimo rezultatų vertės klausimą, netikslu būtų supriešinti tiesą ir netiesą kaip dvi priešybes. Toks supriešinimas svarbus tik kasdienėje žmogaus veikloje, o pažinimo procese riba tarp jų tėra sąlygiška.

Tikrovė – tai ne mechanizmas, o vystymosi procesas. Todėl bet koks bandymas teoriškai išreikšti tikrovę baigtiniu pavidalu negali būti sėkmingas. Ir tikrovė, ir pažinimas yra nenutrūkstanti procesai. Kiekvienas pažinimo rezultatas turi istorinę vertę, nes yra neatskiriama susijęs su bendruoju pažinimo išsivystymo lygiu. Žinios visada yra konkrečios, priklauso nuo konkrečių uždavinių, techninių ir technologinių galimybių ir pan. Mokslas aiškina konkrečius procesus ir reiškinius konkrečių sąlygų požiūriu, todėl tyrimo rezultatus interpretuojančios teorijos yra santykinės, t. y. reikšmingos būtent tų sąlygų požiūriu. Tenka konstatuoti, kad visos mokslo teorijos niekada nepateiks viso tikrovės vaizdo, kitaip tariant, nebus baigtinės, nes reiškinių sąveika – begalinė. Žinios kinta kartu su pasaulio raida ir praktine visuomenės veikla.

Juozas Girnius, aiškindamas minties ir jos objekto santykį, pateikia klasikine vadinamą tiesos sampratą:

„Tiesa – pažinimo tikslas ir jo vertės pagrindas.

Tiesa teikia pažinimui vertę, bet kas yra pati tiesa? Kas daro pažinimą teisingą? Sakome: yra tiesa, kad šiandien lyja (kasdieninės patirties tiesa), kad žemė sukasi apie saulę (mokslinė tiesa), kad Kopernikas buvo pirmasis heliocentrizmo atskleidėjas

(istorinė tiesa), kad meilė yra gera, o neapykanta bloga (moralinė tiesa), kad yra Dievas (filosofinė—pasaulėžiūrinė tiesa). Atitinkamai sakome: yra netiesa, kad šiandien gražus oras, kad saulė sukasi apie žemę, kad Newton atskleidė geocentrizmo klaidą, kad meilė yra bloga, o neapykanta gera, kad nieko nėra, kaip tai, ką galime jusliškai patirti. Kas leidžia pirmuosius sprendimus laikyti teisingais, o antruosius — neteisingais, kuo kiekvienas sprendimas grindžia savo tiesą ir priešingo sprendimo netiesą? Kasdieninės patirties tiesa grindžiama betarpiška juslių patirtimi („pažiūrėki: ar nematai, kad jau lyja!“); mokslinė tiesa grindžiama mokslinė analize, patikslinančia atskirą betarpišką juslinę patirtį sistemingu visos patirčių eilės įvertinimu (tiesa ir šiandien, kad akiai saulė skrieja dangumi, tačiau senųjų iš to daryta išvada, kad žemė stovi visatos centre, pasirodė buvusi klaidinga, nesuderinama su kitomis patirtimis); istorinė tiesa grindžiama istorine kritika (ne kuris kitas, o Kopernikas tenka laikyti geocentrizmo klaidos nuveikėju, nes jis pirmasis šią klaidą išskėlė); moralinė tiesa grindžiama sąžinės, kaip žmogaus elgesio normų šaltinio, faktų (meilė yra gera, nes sąžinė šaukia mylėti ir draudžia neapkęsti; meilė kuria gyvenimą, neapykanta — griauja); filosofinė pasaulėžiūrinė tiesa grindžiama visos patirtinės būties ir visos žmogiškosios patirties įgalinimo pagrindo ieškojimu (šita pagrindo prasme teigiamas Dievas neigiant patirtinės būties savyje pakankamumą, arba neigiamas teigiant, kad patirtinė būtis savo visumoje yra pati savo pagrindas). Nors einant nuo vienos tiesos formos į kitą pagal tai, į ką pažinimas kreipiasi, formaliai tiesos grindimas įvairuoja, tačiau visoms tiesos grindimo formoms bendra pastanga atskleisti, kad tai, kaip manoma, yra taip, o ne kitaip, kaip iš tiesų esama. Vienu žodžiu, tiesos grindimas vyksta kaip tikrovės atskleidimas. Pažinimas yra teisingas, kiek jis atskleidžia tikrovę. Šita prasme tiesa ir yra ne kas kita kaip *adaequatio intellectus et rei*, minties atitikimas tikrovei.

Bet kas, tenka toliau klausti, yra tasai atitikimas, kuriuo charakterizuojame tiesą? Formaliai atitikimas yra dviejų dalykų lygumas vienu kuriuo požiūriu. Sakysime, kad keturios penkiasdešimties Rpf. monetos atitinka dviejų markių banknotą, reiškia, jog šios keturios monetos yra lygios mokėjimo vertės,

kaip dvimarkinis banknotas. Kuriuo betgi požiūriu gali būti lygūs, pvz., spęsmas (išreikšta mintis) „ant stalo guli dviejų markių banknotas“ ir patsai šisai banknotas. Ne tik spęsmas neturi jokios mokėjimo priemonės vertės, bet ir apskritai yra nepalyginamas su savo objektu: banknotas užima tam tikrą erdvę ir yra medžiaginis daiktas, tuo tarpu spęsmas stokoja bet kokio medžiagiškumo ir tuo pačiu bet kokio erdviškumo. Tai negatyviai ir nurodo, kad tasai atitikimas tarp minties ir tikrovės, kuriuo aptariame tiesą, yra skirtingos prigimties negu realinė dviejų daiktų lygybė kuriuo nors požiūriu. Mintis nėra vienas daiktas, ir patsai mąstomasai dalykas – antras daiktas (šiuo atveju judviejų santykis nebūtų tuo, kuo jis yra, būtent pažinimo santykiu), o mintis yra patsai mąstomasai daiktas, ir tačiau ne realiai, o tik reprezentatyviai (arba intencionališkai, kaip šį terminą vartoja senesnieji filosofai). Mintis atitinka tikrovę, kiek ji šią pastarąją reprezentuoja, vadinasi, išreiškia pažinimo požiūriu.

Kokiu būdu yra galimas šitas reprezentatyvinis minties ir tikrovės atitikimas? Kuria prasme mintis gali tapti tikrovės intencionaline reprezentacija (*imago intentionalis rei*)? Kokia konkreiti šitos intencionalinės reprezentacijos prasmė?

Kad galėtų mintis išreikšti tikrovę, privalu, kad išreiškiamasai dalykas patsai tam tikru būdu taptų mintimi. Pažinimas ir yra tas vyksmas, kuris išorinę tikrovę tam tikru būdu perkelia į „vidų“, – išorę pažinime tampa vidumi. *Cognitio fit per hoc, quod cognitum est in cognoscente*, pažinimas galimas tik tuo būdu, kad pažįstamasai dalykas yra pažįstancijame subjekte. Šita prasme žmogus savotiškai gali viskuo tapti – visa, kas yra, visą išorinę tikrovę, padaryti savo vidiniu pasauliu. Ši žmogiškoji galimybė ir teikia žmogui mikrokosmo (mažojo pasaulio) vardą: žmogus yra mikrokosmas ne ta prasme, kad jis būtų tiktai maža pasaulio dalis, o, atvirkščiai, kaip tik dėl to, kad jis, nežiūrint savo individuališkumo, gali savyje visą pasaulį atspindėti.

Visa, kas yra, gali būti savotiškai perkelta į vidų, bet ką reiškia šisai „savotiškai“? Negatyviai jisai reiškia, kad išorinė tikrovė perkeliama į vidų ne materialiaiškai pagal savo pačios buvimo būdą, nes tai, ką mes pažįstame: trikampis, gėlė ar jūra, nėra

patys į mus perkeliami. Kadangi išorinės tikrovės į vidų perkėlimas vyksta pažinimu, dvasiniu aktu, pozityviai tai reiškia, kad išorinė tikrovė perkeliama į vidų ne kitaip kaip pagal paties pažįstančiojo būdą. *Cognitum est in cognoscente secundum modum cognoscentis*, pažįstamasai dalykas yra pažįstančiajame subjekte pagal šio paties būdą. Pažinimo aktu išorinis dalykas pažįstančiajame subjekte įgyja tam tikrą dvasinį buvimą: pažįstantysis subjektas savu, vidiniu būdu tarsi atkuria išorinį dalyką ir patsai juo tampa. Tokia dvasinė reprezentacija (atvaizdavimas) yra skirtinga nuo materialinės reprezentacijos. Pastaroji atvaizduojamuosius dalykus atitinka pagal jų pačių buvimo būdą (pvz., gipsinė figūra atitinka atvaizduojamąjį žmogų savo forma ar dirbtinės gėlės atitinka gyvas gėles savo forma ir spalvomis). Gi dvasinė reprezentacija (pažinimas) atvaizduoja savo objektus tikrai vidiniu būdu: pažįstantysis subjektas, pažindamas gipso statulą ar gėlės, nei statulos formos neįgyja, nei gėlėmis netampa. Jo sutapimas tėra vidinis panašumas (*similitudo intentionalis*), ir tačiau jisai yra tikras dalyko atskleidimas, o ne tikrai vaizdinis jo iliustravimas (kaip dirbtinės gėlės – gyvų gėlių iliustravimas).

Suglausdami visą anksčiau svarstytą, pirmąją tiesos aptartį galime šiaip papildyti: tiesa yra žmogiškasis tikrovės atskleidimas minties sutapimu su išorine tikrove pagal pažįstančiojo subjekto būdą.⁴⁸

⁴⁸ GIRNIUS, J. Raštai, t. 1, p. 281–283.

Žmogaus esmės klausimas

131–210 puslapiai

Kas yra žmogus? Kokia jo prigimtis, esmė, paskirtis? Nuo ko priklauso žmogaus gyvenimo prasmė ir vertingumas? Kokios yra esminės egzistencinės žmogaus problemos? Tai klausimai, su kuriais susiduria filosofija, nukreipdama savo žvilgsnį į žmogų. Juos kelia ir bando spręsti įvairių epochų ir mokyklų filosofai.

Viena vertus, filosofinę žmogaus analizę, jo būties apmąstymus skatina pažintiniai veiksniai. Įvairūs mokslai: biologija, psichologija, kultūrologija, istorija, etnografija, analizuodami žmonių veiklos, santykių ir patirties klausimus, sukaupė daugybę įvairių duomenų. Nepaisant reikšmingų mokslo laimėjimų atskirais klausimais, jis nesprendžia klausimo, kas yra žmogiškoji esmė ir kokia žmogaus gyvenimo paskirtis.

Kita vertus, kiekvienas žmogus savo gyvenime susiduria su egzistencinėmis ir vertybinėmis problemomis. Jis negali jų išvengti ar perduoti kitiems, turi spręsti pats. Šiuolaikinis žmogus, gyvenantis globalioje, greit besikeičiančioje visuomenėje ir nuolat susiduriantis su modernios visuomenės iššūkiais bei pavojais, gresiančiais ne tik jo paties, bet ir visos žmonijos egzistavimui, bando suvokti savo prigimtį esmę, gyvenimo paskirtį ir pasirinkimo galimybes. Ieškant atsakymų į bendruosius žmogiškosios egzistencijos klausimus, žvilgsnis krypta į filosofinę antropologiją, apmąstančią žmogaus būtį ir gyvenimo prasmę, jų sąsajas su realiais žmogaus gyvenime kylančiais iššūkiais, skatinančią gilintis į žmogaus esmės ir jo gyvenimo paskirties klausimus bei jų sprendimo būdus. Praėjusių kartų mąstytojų įžvalgos, žmogiškosios esmės filosofinės refleksijos padeda geriau pažinti žmogiškąją prigimtį ir spręsti kiekvienam žmogui gyvenime dažniau ar rečiau kylančius žmogiškosios būties klausimus.

Humanistinis filosofijos posūkis

V–IV a. pr. Kr. graikams – taikos ir ramybės metai po sėkmingų karų su persais. Plėtėsi prekyba, didėjo materialinė gerovė, įvairėjo ir gyvėjo visuomeninis gyvenimas. Kintančiomis sąlygo-

mis keitėsi ir senovės graikų pasaulėžiūra. Mitologiniai pasaulio kilmės aiškinimai, antropomorfiniai vaizdiniai užleido vietą racionaliems svarstymams, o pasaulio sandaros klausimai pradėti siesti su praktiniais, kasdieniais reikalais ir rūpinimusi asmenine sėkme bei laime. Tuo metu Graikijos filosofijoje įvyko reikšmingas pokytis: filosofinių klausimų išeities tašku tapo žmogus, jo individualūs poreikiai ir siekiai. Filosofai tarsis atsikvošėjo supratę, kad gamta ir jos aiškinimai nėra kažkas visai atskira nuo žmogaus; kita vertus, ji nuo jo skiriasi. Prasidėjo didysis humanistinis posūkis filosofijoje, kurio pradžią žymėjo žymaus sofisto Protagoro tezė „žmogus yra visų daiktų matas“. Ji tapo išeities tašku požiūrio, kad žmogaus pažiūras ir jo kuriamą pasaulio sampratą lemia jo paties interesai ir galimybės. Kitaip tariant, kiekvienas žmogus mato pasaulį savu kampu, gyvena atsižvelgdamas į savo interesus ir galimybes.

Ankstyvoji filosofija pasaulį aiškino kaip vientisą Visatą, siekė nustatyti pagrindinius gamtos elementus, jų sąveiką, kitimą ir pan. Žmogus nebuvo išimtis. Jis buvo suprantamas kaip bendriesiems dėsniams pavaldi Visatos (Kosmoso) dalis. Pasukus humanistine linkme pirmą kartą filosofavimo išeities tašku ar netgi pagrindiniu objektu tapo žmogus, jo gyvenimo dėsningumai, individualūs poreikiai ir vertybės. Atsigręžus į žmogų išsiplėtė filosofijos ribos, pakito interesai, kilo naujų klausimų. Be ontologinių, pradėtos formuluoti gnoseologinės, loginės, etinės ir politinės problemos.

To pokyčio įkvėpėjai – sofistai – nesprenė filosofinių pasaulio prigimties ir kilmės klausimų. Jie aiškino žmonėms įstatymus ir dorovės normas, mokė iškaltos ir disputų meno, t. y. ruošė piliečius viešam visuomeniniam gyvenimui. Anot jų, žmogus negali žinoti, koks elgesys yra doras, kuri nuomonė teisinga, nes nėra bendrų doros ar teisingumo kriterijų. Jis tegali pasakyti tik savo subjektyvią nuomonę, o skirtingų nuomonių negalima nei patikrinti, nei atmesti, nes nėra jokių objektyvių kriterijų. Sofistų požiūriu, ne tik pažinimas, bet ir moralė, teisė bei valstybė yra žmonių susitarimo dalykas. Gyvenime žmogui svarbiau žino-

ti, koks elgesys ar nuomonė yra tinkami konkrečioje situacijoje arba priimtini konkrečiame mieste-valstybėje. Tada jis gali rinktis, kaip elgtis jam yra naudinga, nesant objektyvių vienos bendros tiesos pagrindų ar bendrųjų dorovės normų. Tokia sofistų nuostata, viena vertus, vedė į reliatyvizmą, t. y. skirtingų tiesų ir dorovės normų pripažinimą, kai dorovės ir teisingumo turinys laikomas susitarimų objektu. Kita vertus, pabrėžiama pasirinkimo teisė, įvairių normų ir vertybių santykinumas bei sutartinis pobūdis skatino toleruoti kitaip manančiuosius. Sofistai savo veikla ugdydami žmogaus gebėjimą sėkmingai funkcionuoti visuomenėje pabrėžė jo sprendimų savarankiškumą, pripažino, kad žmogaus gyvenimą lemia ne gamtos jėgos ar likimas, bet jo paties pastangos, protas, išradingumas. Šios mintys tebėra aktualios iki šiol.

Spręsdami praktinius gyvenimo klausimus, sofistai siekė padėti žmonėms apsispręsti, kaip jiems gyventi, t. y. mokė „gyvenimo meno“. Sureikšminę žmogų jie nesiėmė jo būties analizės, tačiau nukreipė filosofiją nuo bendrųjų Visatos problemų link žmogaus gyvenimo klausimų, nuo kosmologijos link antropologijos. Žmogaus būtis tapo sofistų amžininko, vieno žymiausių visų laikų filosofo, Sokrato mokymo esme. Būtent jis pirmasis pradėjo ieškoti bendrųjų žmogaus gyvenimo prasmės principų, siekė atskleisti žmogiškosios prigimties esmę. Sokratas samprotavo: jei sekdami sofistais pripažintume, kad nėra nieko tikro ir teisingo, kiltų klausimas, kaip ir dėl ko gyventi, kad gyvenimas būtų vertas žmogaus vardo. Filosofo nuomone, žmogaus buvimą pasaulyje įprasmina dora ir teisingumas, nors pats žmogus gali to nesuvokti. Juk žmonės dažnai linkę vertinti mažiausiai vertingus dalykus: pinigų, šlovę, galią ir užmiršta vertingiausius: išmintį, dorą, tiesą.

Sokrato filosofijoje dorovė pripažįstama aukščiausiuoju gėriu ir žmogaus gyvenimo laime, kuri pasiekama protu. Juk protas žmogui duotas tam, kad jis žinotų, kaip gyventi ir elgtis. Protas turi padėti priimti tinkamus sprendimus, kad gyvenimas būtų vertas žmogaus vardo. Sokratas remiasi prielaida, kad iš prigimties žmogus yra geras, bet silpnas. Todėl reikalinga nuolatinė jo sielos treniruotė, kuri yra sunki, bet būtina. Žinodamas, kas yra gėris ir

blogis, žmogus rinktūsi gėrį, bet nežinodamas gali elgtis blogai. Taigi žinojimą filosofas suvokia kaip kelią dorovės ir teisingumo link. Žinios ir proto pastangos žmogui atskleidžia tikrąsias vertybes, kurios padeda pertvarkyti ir įprasminėti savo gyvenimą. Tokią racionalistinę Sokrato nuostatą perėmė ir vėlesni graikų mąstytojai.

Jeigu žinios reikalingos tam, kad žmogus būtų doras, kyla klausimas, kaip jų įgyti? Sokrato manymu, žmogus pirmiausia turi pažinti save, žinoti, kaip pasielgtų vienu ar kitu atveju. Be to, svarbu nepervertinti savo žinių ir gebėjimų, neišivaizduoti savęs visažiniu. Anot filosofo, savo galių pervertinimas yra visokio blogio priežastis. Vaikščiodamas Atėnų gatvėmis ir kalbindamas žmones Sokratas įžvelgė, kad daugelis žmonių turi tą pačią ydą: nors išmano tik savo amatą, tačiau mano esą tokie pat išmanūs ir visais kitais klausimais. Diskutuodamas su piliečiais Sokratas atskleidavo jiems jų kvailumą, perdėtą pasipūtimą ir taip užsitraukė jų rūstybę ir neapykantą. Viskas baigėsi teismu: įsižeidę miestelėnai apskundė Sokratą Dievų ir papročių negerbimu, nors iš tikrųjų keršijo dėl savo įžeistos savimeilės. Tiesa, amžininkų liudijimu, atėniečiai gana greitai pasigailėjo dėl savo sprendimo, ir po mirties Sokratas buvo pagerbtas Pompėjoje pastatyta bronzine statula.

Teisme gindamasis nuo nepagrįstų kaltinimų, jis turėjo progą išdėstyti savo pažiūras. Net mirties bausmės akivaizdoje filosofas neatsisakė savo įsitikinimų ir moralinių principų. Ne veltui filosofijos istorijoje jis išliko orios, tvirtos ir savo vertybių neišsižadėjęsios asmenybės pavyzdžiu, tikro filosofo etalonu. „Sokrato apologijoje“ Platonas liudija Sokrato žodžius, kuriais šis išreiškė savo moralinį kredo:

„Tai aš sakau <...> tiems, kurie mane pasmerkėte mirti. <...> gal jūs tariatės, Atėnų vyrai, nuteisę mane dėl to, kad man pritrūko tokių žodžių, kuriais būčiau galėjęs palenkti jus savo pusėn, jei būčiau laikęs reikalinga viską daryti ir kalbėti, kad tik išvengčiau nuosprendžio? Anaip tol ne dėl to! Aš nuteistas todėl, kad man stigo ne žodžių, o tik begėdiško drąsumo ir noro kalbėti jums tokius dalykus, kurie labiausiai būtų magėję jums girdėti: mane raudant, aimanuojant, darant ir kalbant

daug kitų dalykų, kurie, sakau jums, neteiktų man garbės, nors juos esate pratę girdėti iš kitų. Tuo tarpu aš nei pavojaus valandą nerasdavau reikalo elgtis kaip koks vergas, nei dabar nesigailiu taip save gynęs. Priešingai, verčiau numirti man, save taip gynus, negu anaip išsigelbėjus gyventi“ [Platonas. Sokrato apologija, 29]⁴⁹.

Teisme Sokratas samprotavo apie įstatymų svarbą valstybei. Jo manymu, žmogus privalo paklusti įstatymams, net jei laikytų juos neteisingais, nes visų žmonių nelaimių priežastis – jų pačių priimtų įstatymų nesilaikymas. Žmogus turi teisę kritikuoti įstatymus ir jų priėmėjus, tačiau privalo paklusti galiojantiems įstatymams. Sokratas patvirtino tai savo pavyzdžiu. Jis pakluso teismo sprendimui ir išgėrė nuodų taurę, nors galėjo to išvengti. Mokiniai buvo suplanavę jo pabėgimą ir ragino išvengti nepelnytos bausmės, bet Sokratas atsisakė tai daryti. Anot jo, ko verti būtų jo moraliniai principai, jei jis pats juos išduotų. Sokrato manymu, moraliniai principai svarbiau už gerovę. Nesunku būti geram, kai niekas negresia, bet visai kas kita išlaikyti savo moralinę tvirtybę ir apginti įsitikinimus atsidūrus grėsmingoje situacijoje, nes būtent tokio-
mis aplinkybėmis išryškėja, koks esi iš tikrųjų.

Be to, teisme jis samprotavo apie tėvų ir vaikų santykius. Pastebėjęs, kad jaunimas nenori besąlygiškai paklusti tėvų autoritetui, ieškojo ši reiškinį paaiškinančių priežasčių. Jis manė, kad tėvų ir vaikų santykiai turėtų būti grindžiami savitarpio pagarba, o ne aklu paklusnumu, išmintimi, o ne įsakinėjimu. Sokrato nuostata, kad tėvai nėra vaikų šeimnininkai, o šie – tėvų nuosavybės objektas, buvo nauja to meto visuomenėje, konfrontavo su galiojusiomis gyvenimo normomis ir sukėlė pasipriešinimą, pasibaigusį teismo procesu.

Savo filosofijoje Sokratas iškėlė žmogaus gyvenimo vertės, paskirties ir žmogiškumo esmės klausimus, kurie neprarado savo svarbos iki šiol. Juos sprendamas filosofas ieškojo išminties, doros ir teisingumo kaip vertingiausių žmogaus gyvenime dalykų, sudarančių pačią žmogiškumo šerdį.

⁴⁹ SOKRATAS. Liudijimai. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 150.

Sokrato pradėtą žmogaus būties refleksiją tęsė jo mokinys Platonas. Jis analizavo, kas yra žmogus, kokia jo prigimtis ir vieta pasaulyje, siekė parodyti žmogui jo pašaukimą ir gyvenimo prasmę. Sokratas aiškino žmogaus esmę atsiribodamas nuo ontologinių klausimų, o jo mokinys Platonas kūrė bendrąją filosofinę sistemą, jungiančią metafizines, gnoseologines ir antropologines problemas. Jam žmogaus būties ir jo prigimties klausimai siejosi su ontologine pasaulio vizija.

Samprotaudamas apie žmogaus esmę, Platonas jį apibrėžė kaip dvilypę iš kūno ir sielos sudarytą būtybę. Nors kūniškoji žmogaus prigimtis turi savo poreikių ir siela privalo į juos atsižvelgti, siela yra svarbesnė, nes ji nulemia žmogaus likimą, padaro žmogų tuo, kas jis yra. Platonas pabrėžė, kad kiekvienas žmogus turi savo individualią sielą, kuri išreiškia jo žmogiškąją esmę. Be to, siela nėra vienalytė. Ją sudaro trys pradai, arba funkcijos: protas, valia ir jausmai, kurie tarpusavyje susiję subordinacijos principu. Svarbiausia yra protingoji sielos dalis, arba protas, kuris turi tvarkyti kitas dvi dalis, t. y. tramdyti temperamentą, slopinti nepagrįstus norus ir pan. Kitos sielos funkcijos (valia ir jausmai) taip pat reikšmingos ir reikalingos, bet turi paklusti protui. Svarbiausia gyvenime vadovautis protu, nes tik juo išvelgiamos idėjos, įskaitant praktiniam žmogaus gyvenimui svarbiausiąją – gėrio idėją.

Anot filosofo, kiekviena iš sielos dalių turi siekti savojo idealo: protas – išminties, valia – narsos, jausmai – nuosaikumo, o sielos harmoniją turi užtikrinti teisingumo principas. Jis nėra atskira sielos dalis, tačiau leidžia įvertinti, ar žmoguje vyraujantis sielos pradas atlieka savo darbą, ar išsaugomas skirtingų sielos dalių subordinacijos santykis. Anot Platono, teisingas žmogus, suderinęs tris savo sielos pradus, tampa nuosaikus ir harmoningas. Tokio žmogaus pavyzdys Platonui yra Sokratas. Jis santūrus, tenkinasi kukliu maistu, moka sutramdyti savo jausmus, yra drąsus ir teisingas. Jis vadovaujasi protu, o ne jausmais ir paklūsta įstatymui. Sokratas yra narsus išminčius, nepametantis galvos įvairiomis gyvenimiškomis aplinkybėmis ir pajėgiantis valingai tvarkyti savo

jausmus. Kita vertus, jis nesideda esąs visažinis, nesprendžia už kitus ir neteisčia kitų pagal savo mastelį. Vis dėlto ne visi žmonės gyvenime gali būti tokie. Žmonių sielos skirtingos, nes minėtieji pradai pasiskirstę jose nevienodai. Vieni sielose dominuoja jausmai, kitų – valia, trečių – protas. Pastarųjų, anot Platono, tėra mažuma. Į šiuos skirtumus reikia atsižvelgti praktiniame gyvenime, nes žmogaus veikla turi atitikti jo sielos galimybes. Kitaip tariant, žmonių sielų skirtumais turėtų būti grindžiamos jų funkcijos valstybėje. Valstybė suvokiama kaip sielos analogas. Čia atskiri žmonės atlieka labiausiai jų sugebėjimus atitinkančias funkcijas. Šią Platono mintį galima vertinti kaip pirmą kartą istorijoje išreikštą visuomeninio darbo pasidalijimo idėją. Platonas genialiai išvelgė, kad bet koks darbas visada atliekamas geriau, kai jį atlieka įgudęs ir tam darbui pasirengęs žmogus. Anot jo, taip visuomenėje pasireiškia teisingumo principas: žmogus turi dirbti tą darbą, kurį gali geriausiai atlikti, nes turi reikalingų gebėjimų.

Tinkamu funkcijų pasiskirstymu Platonas grindžia kuriamą tobulos (idealios) valstybės modelį. Anot filosofo, valstybė tinkamai funkcionuos, kai vieni augins gyvulius bei duoną ir savo darbu užtikrins visos valstybės egzistenciją, kiti gins kraštą, treti jį valdys. Ši diferenciacija nulemta ne žmogaus kilmės ar turtinės padėties, bet įgimtų dvasinių ir moralinių jo sielos savybių. Jei svarbiausia ir dominuojančia sielos savybe pripažįstamas protas, tai valstybėje vadovaujančias pozicijas turi užimti tie, kurie labiausiai ta savybe pasižymi. Platono kuriamas idealios valstybės (tokios, kokia turėtų būti, o ne kokia yra) modelis grindžiamas išmintingiausių visuomenės narių valdymu. Tik gerokai vėliau Platonas valstybės gerovę ir atitiktį piliečių interesams pradėjo grįsti įstatymais.

Platono valstybės teorija – pirmas bandymas aiškintis, kokiais pagrindais reikėtų tvarkyti bendrąjį žmonių socialinį gyvenimą, derinti skirtingus interesus. Tačiau gautas rezultatas – socialinio teisingumo utopija. Gyvenimas pasirodė esąs sudėtingesnis už jo teorines rekonstrukcijas. Geriausiai tai iliustruoja amžininkų

papasakota istorija, kaip Platonas Sirakūzų tirono Dionizo Jaunesniojo kvietimu ėmėsi praktiškai įgyvendinti savo valstybės modelį. Deja, tai baigėsi nesėkme.

Samprotaudamas apie žmogaus esmę ir gyvenimo tikslus, Platonas išskiria tris vertybes: gėrį, teisingumą ir grožį, kurių žmogus turėtų siekti savo gyvenime. Apie grožį jis prakalbo pirmasis ir jį glaudžiai susiejo su gėriu. Grožio objektas filosofui – tai ne konkretūs objektai ar būtybės. Platonui rūpi amžinasis grožis, kuris tampa kriterijumi vertinant regimojo pasaulio dalykus. Reiškinių pasaulyje gėris, kuris, anot filosofo, yra svarbiausias dalykas, reiškiasi kaip grožis, tačiau žmoguje gėris reiškiasi kaip dorovė. Dora – tai gėrio įsikūnijimas žmoguje. Vadinasi, gėrio idėja yra dorovės priežastis. Tik prisipildžiusios gėrio sielos gali gyventi dorai. Bėda ta, kad ne visiems tai pavyksta, todėl ir žmonės nevienodi. Sėkmė priklauso nuo to, kiek siela priartėjo prie gėrio idėjų pasaulyje, t. y. žmogaus dorybės yra įgimtos. Platonas daro išvadą, kad žmogaus gyvenimas atitinka jo sielos galimybes: su kokia siela gimei, tokį gyvenimą ir gyveni. Tai yra duotybė, į kurią būtina atsižvelgti praktiniame gyvenime ir kurią pakeisti ne žmogaus jėgoms.

Palyginti su Sokratu, Platonas dorovės klausimu nebuvo labai optimistiškai nusiteikęs. Jis netikėjo, kad dora pasiekiamą žinojimu, kad dori žmonės gali kitus išmokyti būti dorus. Sokrato ir Platono požiūrių skirtumas iškėlė iki šiol pedagogikoje, psichologijoje ir teisėje aktualią problemą: ar atskiros žmogaus savybės ir jo dorovė apskritai yra nulemta prigimties, ar vis dėlto tai galima keisti? Į šį klausimą bandė atsakyti ir Platono mokinys Aristotelis.

Knygoje „Nikomacho etika“ jis kuria etikos teoriją, t. y. mokymą apie žmogaus dorovę ir jai įtaką darančias priežastis. Išėjties taškas Aristoteliui – gėrio egzistavimas. Pripažinus gėrį, pripažįstama jo apraiška žmoguje – dora. Samprotaudamas apie dorą, Aristotelis analizuoja svarbiausias žmogaus dorybes: išmintį, teisingumą, drąsą, nuosaikumą ir t. t., kurias apibrėžia kaip vidurį tarp dviejų kraštutinumų: pertekliaus ir stokos. Anot filosofo,

„<...> vidurys yra tai, ko nėra nei per daug, nei trūksta, – tai nėra nei visiems viena, nei visiems tas pat“⁵⁰.

Vidurys nebūna pažymėtas. Jį nusako saikas. Vadinasi, dorybė nėra konkrečiai apibūdinama. Ją kiekvienas turi išvelgti pats. Taigi žmogus laikomas atsakingu už savo veiksmus, elgesį ir gyvenimą. Rasti vidurį tarp įvairių kraštutinumų nėra lengva, nes galima suklysti, o tiesa yra viena. Panašiai kaip šaudymo varžybose: sunku pataikyti į dešimtuką, nes tai tik taškas, o nepataikyti galima įvairiomis kryptimis. Tą patį galima pasakyti ir apie žmogaus dorybes. Anot Aristotelio, drąsus yra ne tas, kuris nieko nebijo, o tas, kuris žino, ko reikia bijoti ir kada reikia įveikti baimę. Išmintingas žmogus yra tas, kuris randa vidurį tarp perdėto pasitikėjimo savimi, savo žinių pervertinimo ir visiško nepasitikėjimo savimi, neįsivertiškumo komplekso. Teisingas yra tas, kuris randa vidurį tarp dviejų kraštutinumų: skriausti kitą ar leisti būti skriaudžiamam. Dosnus tas, kuris nėra nei pernelyg šykštus, nei pernelyg išlaidus.

Reikalavimą rinktis vidurį Aristotelis pateikia bendrąja prasme. Konkrečiomis aplinkybėmis individas turi atsižvelgti į galimybes ir savo sugebėjimus, tačiau Aristotelis pabrėžia valios pastangų reikšmę. Priešingai negu Platonas, Aristotelis manė, kad dorybės nėra duotos žmogui iš prigimties. Jų įgyjama žmogui realizuojant savo prigimtį, skiriančią jį nuo gamtos. Žmogiškosios prigimties esmė – jos protingumas. Pabrėždamas proto svarbą, Aristotelis neapsiriboja žiniomis. Ne mažiau svarbios yra tokios savybės kaip valios kryptingumas, įgūdžiai ir įpročiai, kurie geriausiai atsiskleidžia veikiant. Būtent veikla gali ugdyti gerąsias žmogaus savybes. Tai vyksta visuomenėje, nes tik gyvendamas tarp kitų žmogus atsiskleidžia, kas jis yra iš prigimties. Visuomenės papročiai nulemia tam tikrus žmonių įpročius, o šie veikia žmonių dorovę. Vadinasi, svarbu gerai valdoma valstybė, teisingi įstatymai, kurie turėtų būti dorovės pagrindas. Taip manyti Aristotelį skatino nuostata, kad žmogus yra ne tik racionali, bet ir sociali būtybė.

⁵⁰ ARISTOTELIS. Rinkiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1990, p. 91.

Jau Sokratas nukreipė filosofijos dėmesį nuo žmogaus kaip gamtinės prie žmogaus kaip socialios būtybės, tačiau Aristotelis ypač pabrėžė žmogaus socialumą. Žmogus yra gamtos dalis, tobula jos pasireiškimo forma, paklūstanti tiems patiems dėsningumams, bet atsiskleidžianti tik visuomenėje. Žmogus be visuomenės – tai dievas arba žvėris, bet ne žmogus. Tik bendrai gyvendami žmonės formuojasi kaip dorovinės būtybės, nes tam reikalinga grynai žmogiškojo gyvenimo aplinka, kurią kuria patys žmonės, t. y. valstybė. Anot Aristotelio, valstybė tarytum užbaigia žmogaus formavimąsi, atskleidžia jame tai, kas jis yra iš prigimtųjų. Valstybė nėra pati sau tikslas, ji privalo tarnauti piliečiams, rūpintis jų gerove ir saugumu, juos auklėti. Taigi žmogaus problema Aristotelio filosofijoje neatsiejama nuo valstybės ir valdymo klausimų. Filosofui rūpi, kokia turi būti valstybė, kad sudarytų geriausias sąlygas prasmingam ir laimingam žmogaus gyvenimui. Vis dėlto Aristotelis nesiėmė kurti idealios valstybės modelio. Tokią valstybę jis laiko nepasiekiamą ir savo pastangas nukreipia į realių valstybės formų ir jų valdymo ypatybių nagrinėjimą. Jo svarstymų tikslas yra praktinis, todėl jis analizuoja kiekybine valdžios sudėtimi besiskiriančias valdymo formas:

- monarchiją, t. y. tokią valstybės formą, kai valdo vienas žmogus;
- aristokratiją, t. y. tokią valstybės formą, kai valdo išrinktieji;
- politiją, t. y. tokią valstybės formą, kai valdo dauguma.

Anot filosofo, kiekviena iš šių formų gali būti gera, bet gali ir išsigimti. Monarchija gali virsti tironija, aristokratija – oligarchija, o politija – demokratija, kuri Aristoteliui ir jo amžininkams yra iškreipta liaudies valdžia. Kokia valdymo forma – gera ar išsigimusi – vyrauja, priklauso nuo to, kokios jėgos paima viršų. Kiekvienoje valstybėje esama kovos dėl valdžios, todėl labai svarbi yra jėgų pusiausvyra. Vienas svarbiausių geros valstybės požymių – jos sugebėjimas išsilaikyti. Aristoteliui rūpėjo Graikijos miestų – polių likimas ir jis ieškojo tokios valdymo formos, kuri būtų pagrįsta „bendra nauda“, t. y. būtų priimtina daugumai piliečių.

Sokrato iškelta žmogaus būties problema Platono ir ypač Aristotelio filosofijoje tapo žmonių bendrijos, t. y. valstybės, problema. Laipsniškai įsitvirtino socialaus žmogaus idėja: žmogus suvokiamas kaip miesto-valstybės pilietis. Nuo žmogaus sielos klausimų vis labiau koncentruojamasi į atskiro žmogaus kaip piliečio santykį su visuma (valstybe) ir jo reikšmės valstybei klausimus. Po Aristotelio istorinės aplinkybės lėmė, kad filosofai vėl atsigręžė į atskiro žmogaus gyvenimo tikslus. Po Aleksandro Makedoniečio pergalingų žygių graikų miestams-valstybėms tapus didžiulės Romos imperijos dalimi, didėjo atotrūkis tarp žmogaus ir valstybės. Žmogus pasijuto esąs nesaugus ir vienišas, sutrikęs ir niekieno neginamas. Visas jo gyvenimas tapo netvarus, o valstybė neteikė jokių egzistavimo garantijų. Reikėjo atsvaros ir pagrindo po kojomis, kurį žmogus galėjo rasti tik savyje. Svarbiausiu dalyku žmogui tapo išlikti pavojų kupiname pasaulyje, o svarbiausiu tikslu – jo asmeninė laimė ir gerovė. Tokiomis aplinkybėmis filosofija ėmėsi „gelbėjimo misijos“: siekė padėti žmogui suprasti, kaip reikia gyventi, kuo vadovautis savo veikloje. Ji ėmėsi gydyti žmogaus sielą panašiai kaip medicina gydo kūną. Pakito humanistinės filosofijos kryptis: nuo žmogaus kaip valstybės piliečio ir visuomenės nario analizės filosofija vėl sugrįžo prie atskiro žmogaus, jo gyvenimo tikslų ir paskirties klausimų. Ryškiausiai tai atsiskleidė epikūriečių ir stoikų mokymuose.

Epikūras (apie 341–270 m. pr. Kr.) ir jo sekėjai kėlė klausimą, kada žmogus jaučiasi laimingas ir kaip jis gali tai pasiekti. Laimė Epikūriui – tai malonumas, kurį jis suprato ir dvasine, ir jusline prasme. „Laiške Menoikėjui“ Epikūras rašo:

„Reikia įsidėmėti, kad kalbant apie troškimus, vieni jų yra įgimti, o kiti – tuščios svajonės. Iš įgimtų troškimų vieni yra būtini, o kiti nebūtini. Iš būtinųjų vieni yra laimei, kiti – kūno nepriekaištingai būsenai, o dar kiti – pačiam gyvenimui. Juk teisingas šių dalykų sprendimas įgalina nukreipti kiekvieną pasirinkimą ir atsisakymą tai į kūno sveikatą, tai į sielos nedrumsčiamą ramybę, o tatau yra laimingo gyvenimo tikslas. Juk dėl to mes darome viską, kad nekęstume nei skausmo, nei

baimės. Ir vos tik tatai mums atsitinka, visa sielos audra nurims-ta, kadangi gyvai būtybei jau nebereikia ieškoti to, ko trūksta, bet kažko kito, kas sudarytų sielos ir kūno grožį. Juk malonumo mums reikia tada, kai mes kenčiame, jo nepatirdami. O kai kančios nepatiriame, nebereikia mums ir malonumo. Dėl to malonumą mes vadiname laimingo gyvenimo pradžia ir pabaiga (alfa ir omega). Juk jį mes pažįstame kaip pirmą ir įgimtą gėrį; nuo jo pradedame kiekvieną pasirinkimą ir atsakymą <...>“⁵¹.

Toliau jis tęsia:

„Taigi, *kai sakome, kad malonumas yra tikslas, mes turime galvoje* ne nusivylusių žmonių malonumus ir nemalonumus, glūdinčius jutiminiuose pomėgiuose, kaip mano kai kurie neišmanėliai ir nesutinkantys su mumis arba blogai suprantantys, bet *tokių būsenų, kai ir kūno neskauda, ir siela rami*. Mat, nei nuolatinės išgertuvės, nei triukšmingos vaikštytės, nei pasismagininimai su berniukais ar moterimis, nei pasigardžiavimas žuvimi ar dar kuo nors, ką siūlo puikiais valgiais apkrautas stalas, neteikia malonumų gyvenime; malonų jį padaro blaivus protas, kurs tyrinėja bet kokio pasirinkimo ar atsakymo priežastis ir išvaiko tokias mintis, kurioms užplūdus sielose kyla didžiausias sąmyšis“⁵².

Anot filosofo, daugiausia žmogus kenčia dėl nemokėjimo pasitenkinti tuo, ką turi. Jis trokšta nereikalingų ar neįmanomų dalykų arba kankinasi iš baimės prarasti tai, ką turi, o laimingų žmogus tampa įveikęs aistras ir nejausdamas kančių. Laimingas gyvenimas pagrįstas saiku, kai žmogus sugeba apriboti savo poreikius ir negeidžia nebūtinų dalykų. Taigi Epikūras pirmiausia pabrėžė, ko reikia vengti, o ne tai, ką reikia daryti. Anot jo, tenkinamas būtinus prigimtinius poreikius žmogus saugo savo sveikatą ir gyvybę, o vaikydamasis turtų, šlovės ar galios užnuodią savo sielą ir nepatenkinęs tuščių troškimų jaučiasi nelaimingas. Taip yra todėl, kad žmogaus prigimčiai reikalingi dalykai yra nesunkiai pasiekiami. Jais apsiribodamas žmogus mažiau priklauso nuo

⁵¹ EPIKŪRAS. Epikūras sveikina Menoikėją. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1977, p. 304–305.

⁵² *Ibid.*, p. 305–306.

išorinių aplinkybių ar atsitiktinumų. Nereikalingi ir žmogaus prigimčiai nebūtinai dalykai reikalauja papildomų pastangų, eikvoja žmogaus jėgas. Jų nepasiekęs žmogus jaučia nusivylimą, kenčia. Kančia, filosofo manymu, žymi prigimtinių troškimų ribos peržengimą, o malonumas – žmogaus prigimtį atitinkantį gyvenimą. Vadinasi, neišmintingas, nesaikingas žmogus negali būti laimingas. Epikūro filosofija iki šiol moko tenkintis paprastais dalykais ir pabrėžia, kad malonumas yra ne išskirtiniai potyriai, o kančių ir nemalonių pojūčių nebuvimas.

Laimei pasiekti reikia pažinti savo prigimtį, o tam reikalinga išmintis. Anot Epikūro,

„<...> negalima maloniai gyventi, negyvenant protingai, dorai ir teisingai, kita vertus, negalima gyventi protingai, dorai ir teisingai, negyvenant maloniai. Juk dorybės yra susijusios su maloniu gyvenimu, o malonus gyvenimas neatskiriamas nuo dorybių“⁵³.

Pažindamas savo prigimtį, t. y. įsiklausydamas į save, žmogus geba išskirti tai, kas būtina sielos ir kūno pilnatvei. Pats žmogus, remdamasis savo protu, renkasi, ko jam pakanka, kad patenkinėtų natūralius ir būtinus savo poreikius. Prie Epikūro akademijos, kuri buvo vadinama Epikūro sodu, įeinančiuosius pasitikdavo užrašas, skelbiantis, kad malonumas čia yra aukščiausiasis gėris, o šalia būdavo padėtas šotis vandens ir kepalėlis duonos. Taip demonstruota saiko svarba žmogaus gyvenime.

Kitoje graikų mokykloje Stojoje epikūriečių šlovinamiems malonumams buvo supriešinta dorybė. Šiai mokyklai priklausė daug žymių to meto graikų mąstytojų: Seneka (apie 4 m. pr. Kr. – 65 m. po Kr.), Epiktetas (apie 50–138 m. po Kr.), Markas Aurelijus (121–180 m. po Kr.) ir kt. Anot jų,

„Dorybė tegu eis pirma, ji teneš vėliavas. Turėkime malonumų, bet būkime jų šeimininkai ir tramdytojai. Šį tą jie išprašys iš mūsų, bet nieko teneprivers daryti. Žmonės, atidavę pirmenybę malonumams, netenka ir viena, ir kita. Mat praranda dorybę ir

⁵³ ЕПИКУРАС. Епикүрас свекина Меноикёжә. *Ис: Философийос историйос хрестоматийа*, 1977, p. 306.

ne jie malonumus, o juos pačius malonumai valdo: tokie arba kamuojasi dėl jų stokos, arba dūsta nuo pertekliaus. Nelaimingi, kai malonumai juos palieka, dar nelaimingesni, kai užgriūva. <...> Kuo daugiau malonumų, kuo jie didesni, tuo mažesnis ir nuolankesnis yra tas, kurį žmonės vadina laimingu“⁵⁴.

Stoikų išeities taškas – mintis, kad pasaulis žmogui yra priešiškas. Jis žadina žmogaus aistras ir verčia jį vaikytis netikrų dalykų, malonumus paverčia kančiomis, o viltis – nusivylimais. Todėl žmogui svarbu išsilaisvinti iš išorinio pasaulio galios, išmokti valdyti jausmus. Tai būtina išminties sąlyga, leidžianti pasiekti vidinę sielos ramybę, kuri stoikams tolygi laimei. Išmintingas žmogus nepalūžta nuo likimo smūgių, jam neturi vertės nei kūno malonumai, nei aistros, jis abejingas turtui ir šlovei, nebijo nei skausmo, nei mirties. Tik toks žmogus yra laisvas, nes jam niekas nebaisu. Epiktetas rašo: „Nereikalauk, kad viskas vyktų pagal tavo norą; džiaukis, kad viskas vyksta taip, kaip vyksta, – ir ramus bus tavo gyvenimas“⁵⁵. Deja, toks gyvenimas prieinamas tik nedaugeliui, nes žmogus netobulas. Daugelis žmonių gyvena ne pagal prigimtį, o prieš ją. Tik išminčiai gyvena taip, kaip dera. Tokio žmogaus pavyzdys stoikams buvo Sokratas, t. y. žmogus, kuris sugebėjo atskirti tai, kas svarbu žmogaus sielai (dorą, tiesą, išmintį), nuo to, kas jai primetama iš išorės ar net kenkia (turtus, šlovę, valdžią). Jis vertino esminius žmogaus būčiai dalykus ir tapo laisvas nuo išorinio pasaulio poveikio.

Kita vertus, stoikai nesiekia, kad žmogus visko atsižadėtų. Svarbiausia, jis turi jaustis nepriklausomas nuo išorinių aplinkybių. Čia galima pacituoti Seneką, kuris „Laiške Lucilijui“ šią mintį išreiškė tokiais žodžiais:

„Didis yra tas, kuris naudojasi moliniais indais tarsi sidabriniais. Ne mažesnis ir tas, kuris sidabriniais tarsi moliniais. Tik silpnos dvasios žmogus nesugeba pakęsti turto.“⁵⁶

⁵⁴ SENEKA, L. A. Apie sielos ramybę. Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 87–88.

⁵⁵ EPIKTETAS. Pokalbiai. Fragmentai. Vadovėlis. Vilnius: Pradai, 2001, p. 233.

⁵⁶ SENEKA, L. A. Laiškai Lucilijui. Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 12–13.

Vadinasi, svarbu ne tai, ką žmogus turi, o tai, kaip jis tai vertina, ar jo nepančioja prigimčiai svetimi dalykai. Žmogaus laimė neturėtų būti priklausoma nuo to, kas jai nėra būtina. Laimė yra ne žmogaus padėtis pasaulyje (kilmė, pareigos, turtas), o žmogaus požiūris į savo padėtį, gebėjimas kontroliuoti savo elgesį protu. Protą stoikai supranta gana plačiai, kaip žmogaus esmę, atspindinčią jo prigimtį. Protas pasireiškia žmogaus gyvenimo būdu, nes gyventi protingai reiškia gyventi pagal prigimtį. Tai stoikams būdingas principas. Seneka rašo:

„Taigi laimingas gyvenimas turi atitikti prigimtį. Taip esti tada, kai žmogus pirmiausia yra sveiko proto ir sugeba tą sveikatą išlaikyti, antra, kai jis stiprus ir veržlus, trečia, stebėtinai ištvermingas, viskam pasiruošęs, savo kūnu ir tuo, kas su juo susiję, rūpinasi be nerimastingo blaškymosi, stropiai tvarko naudingas gėrybes visai jomis nesizavėdamas, moka naudotis likimo dovanomis, netapdamas jų vergu. <...> Tokio žmogaus sieloje viešpatauja nuolatinė ramybė, laisvė, nėra nieko, kas ją erzintų ar baugintų. <...> vietoje menkų, trumpų ir pačioms begėdystėms žalingų smagumų iškyla didžiulis, neužtemdomas ir pastovus džiaugsmas, sielos ramybė ir santarvė bei kukli didystė.“⁵⁷

Taip gyventi nėra lengva, bet žmogus gali ugdyti save. Tam tinkanti priemonė yra filosofija. Anot Epikteto,

„Filosofija nežada duoti žmogui nieko, kas priklauso išoriniam pasauliui; priešingu atveju ji imtųsi operuoti medžiaga, neįeinančia į jos veiklos sritį. Juk kaip staliaus medžiaga – mediena, skulptoriaus – bronzos, taip meno gyventi medžiaga – savas kiekvieno žmogaus gyvenimas“⁵⁸.

Taigi stoikai filosofiją pirmiausia supranta kaip gyvenimiškąją išmintį, mokančią teisingai ir laimingai gyventi. Tam reikia ugdyti valią ir valdyti jausmus, išmokti tvardytis, išlikti oriam bet kokiomis aplinkybėmis. Filosofija, siekdama būti žmogaus gyvenimo kelrodžiu, formuluoja žmogaus vertus gyvenimo principus.

⁵⁷ SENEKA, L. A. Apie sielos ramybę. Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 74–75.

⁵⁸ EPIKTETAS. Pokalbiai. Fragmentai. Vadovėlis. Vilnius: Pradai, 2001, p. 47.

Svarbiausias iš jų — dora. Anot stoikų, doras gyvenimas visada yra ir laimingas gyvenimas. Nėra nieko svarbesnio už dorą. Ji yra aukščiausiasis gėris, sielos pusiausvyra ir vienybė. Doras gyvenimas kartu yra protingas, laimingas gyvenimas, neprieštaraujantis žmogaus prigimčiai, nes suteikia žmogaus sielai ramybę, kurią stoikai prilygina laimei.

Nuo Sokrato prasidėjęs humanistinės filosofijos etapas iškėlė žmogaus prigimtį, jo gyvenimo tikslų ir paskirties problemas. Be ontologinių ir gnoseologinių, filosofija formuluoja ir antropologinius klausimus, kurie dažnai sprendžiami kaip etiniai ir tampa doro elgesio teorijos — etikos — pradžia. Kas siejo ir skyrė antikos filosofų antropologines pažiūras? Sokratas gilinosi į žmogaus sielą apsiribodamas jos pažintinių ir dorovinių savybių analize ir sąsajomis, o Platono žmogaus samprata susieja metafizinius ir etinius klausimus. Aristotelis savo knygoje „Apie sielą“ ir „Nikomacho etika“ atskyrė etinius ir psichologinius klausimus. Be to, ir Platonas, ir Aristotelis žmogaus sielos analizę susiejo su žmonių bendrijos (valstybės) paskirtimi ir funkcijomis. Ši sąsaja skatino gilintis į socialinę žmogaus prigimtį, tačiau po Aristotelio žmogaus ir valstybės santykių analizė tapo neaktuali ir vėl jos imtasi tik naujųjų amžių filosofinėse teorijose. Žlugus senovės Graikijos miestų-valstybių savarankiškumui ir jiems tapus Romos imperijos dalimi, vėl buvo susitelkta į praktinius atskiro žmogaus gyvenimo klausimus. Susiformavo dvi ryškios mokyklos: stoicizmas ir epikūrizmas, ieškojusios atsakymų į klausimus, kaip žmogus turi gyventi, kokia jo gyvenimo paskirtis ir kaip jis galėtų keisti savo likimą. Jas siejo dėmesys žmogui ir pastangos parodyti, kaip jis turėtų gyventi, kad būtų laimingas. Abi mokyklos pabrėžė proto svarbą, nes būtent protas leidžia žmogui suprasti savąją prigimtį, pagal kurią jis turi gyventi, tačiau šios mokyklos skirtingai suprato žmogaus gyvenimo paskirtį. Stoikai skelbė griežtą etinę doktriną žmogaus, oriai priimančio jam skirtą likimą, atsiribojusio nuo išorės poveikių ir savo paties aistrų, gyvenimo tikslą ir laimę tapatinančio su sielos ramybe. Epikūriečiai pabrėžė žmogaus pri-

gimties ir saiko svarbą ir kūrė hedonistinę etiką, kuri žmogaus gyvenimo tikslu ir laime laikė malonumus.

Nepaisant minėtųjų skirtumų, visi antikos filosofai, pradedant Sokratu, sprendė etinius klausimus ir žmogiškumo esmę pripažino dorovę. Racionalistinė, žinojimo svarbą pabrėžianti Sokrato etika išsirutuliojo iki eudemonistinės, žmogaus gyvenimo tikslą ir prasmę tapatinančios su laime, Aristotelio ir stoikų bei hedonistinės epikūriečių etikos.

Žmogaus samprata viduramžiais

Krikščioniškasis tikėjimas keitė atskaitos taškus filosofijoje. Dėmesys Dievui, kaip visa ko pagrindui ir Kūrėjui, keitė požiūrį į žmogų. Viduramžių filosofų atsakymai į klausimą „kas yra žmogus“ buvo įvairūs, tačiau visi rėmėsi dviem bendromis prielaidomis: žmogus suvokiamas kaip Dievo atvaizdas ir kaip protingas gyvūnas. Dievo atvaizdas žmoguje (dvasinis pradas) priartina jį prie Kūrėjo, kita vertus, gamtinė prigimtis sieja žmogų su kitais Dievo kūriniais. Žmogaus dvilypumas lemia jo išskirtinę vietą pasaulyje, leidžia žmogų interpretuoti kaip gamtą su Dievu siejančią grandį, kaip tarpininką tarp dieviškojo ir žemiškojo pasaulių.

Tokia žmogaus samprata kėlė dieviškumo ir gamtiškumo pradų santykio klausimą ir vertė paaiškinti žmogaus sielos prigimtį. Kitaip nei graikų filosofija, kuriai buvo būdingas požiūris į žmogų kaip kūno ir sielos visumą ir kuri pabrėžė sielos ir jos ugdymo svarbą, krikščioniškoji filosofija išplėtė sielos turinį, įžvelgė joje žmogiškąją ir dieviškąją pradas. Žmogus turi ne tik kūną, siejantį jį su gamtiniu pasauliu, bet ir žmogiškąją bei dieviškąją prigimtį. Jis suvokiamas kaip kūno, sielos ir dieviškojo prado visuma. Dieviškasis pradas leidžia pagrįsti žmogaus artumą Dievui, tačiau siekla simbolizuoja ir žmogiškąją savastį, iš kurios vėliau filosofijoje išsirutuliojo žmogaus kaip asmens samprata.

Dieviškuoju pradų suteiktu žmogui kaip Dievo malonė, grindžiamas žmogaus sielos nemirtingumas. Tačiau sielos ne-

mirtingumas nereiškia jos dieviškumo. Krikščionybės apologetai, panašiai kaip ir senovės graikai, pabrėžė žmogaus sielos svarbą ir savarankiškumą, tačiau grindė Dievo jai suteikta viršenybe. Svarbiausia jų mokymo tiesa buvo ta, kad kūnas, siela ir dieviškasis pradas ne tik sudaro žmogaus vienovę, bet ir yra susiję hierarchiškai tvarka, pagal kurią žemesnis pradas turi paklusti aukštesniam. Šv. Augustinas devynioliktoje traktato „Apie dievo valstybę“ knygoje samprotavo:

„O ką gi mes norime daryti, trokšdami pasiekti aukščiausiąjį gėrį, jeigu ne tai, kad kūno geismai nebūtų priešingi dvasiai ir kad neturėtume ydos, kuri yra priešinga dvasios troškimams? O kadangi šito, nors ir labai trokštume, šiame gyvenime pasiekti negalėsime, tai, padedant dievui, darykime nors taip, kad kūnui, kurio geismai yra priešingi dvasiai, nenusileistume, kai ši jau ima pasiduoti, ir kad savo noru nebūtume įtraukti į nuodėmę.“⁵⁹

Anot žymaus krikščionybės autoriteto,

„<...> blogis yra daryti nuodėmę, pasiduoti geismams, o gėris – nepadaryti nuodėmės, kovoti su geismais. <...> siela tuo mažiau paklūsta dievui, kuo mažiau savo apmąstymais jį išpažįsta; ir tuo mažiau kūnas paklūsta sielai, kuo daugiau jame geismų, priešingų dvasiai“⁶⁰.

Dvasinis pradas, dovanotas Dievo, visada nukreiptas į gėrį ir tiesą. Kita vertus, žmogui dovanota laisva valia kartais iškreipia Dievo nustatytą tvarką, todėl kūnas ne visada paklūsta sielai, o ši – aukštesniajam dvasiniam pradui. Dieviškosios tvarkos griovimas yra nuodėmė, ir taip į pasaulį ateina blogis. Krikščionys mąstytojai pabrėžia, kad blogis kyla ne iš dvasios ar gamtos pasaulių, ne iš Dievo ir ne iš kūno, bet iš žmogaus piktnaudžiavimo Dievo jam suteikta valios laisve. Taip formuojasi voliuntarizmas, t. y. pabrėžiama laisvos valios pirmenybė prieš protą. Šis požiūris skiria viduramžių filosofų sielos sampratą nuo racionalistinės,

⁵⁹ AURELIJUS AUGUSTINAS. Apie Dievo valstybę. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1980, p. 125.

⁶⁰ *Ibid.*

išmintimi grindžiamos antikos mąstytojų interpretacijos. Antikinė antropologija sprendama žmogaus problemą pabrėžė proto ir žinojimo svarbą. Viduramžiais žinojimą keitė tikėjimas, ir svarbiausias tapo jau nebe protas, o valia. Žmogus gali žinoti, kas yra gėris, bet jo valia gali nepaklusti ir tada žmogus elgiasi taip, kaip nenorėtų ir kaip jam nederėtų daryti.

Su tuo siejasi viduramžiais plačiai nagrinėta blogio problema. Pripažinus, kad blogis egzistuoja, kyla klausimas, kodėl taip yra ir kaip būtų galima to išvengti. Krikščioniškoji filosofija labai aiškiai skiria gėrio ir blogio kilmę. Gėrio šaltiniu neabejotinai pripažįstamas Dievas, o blogis siejamas su laisve, kai žmogus nusigręžia nuo gėrio, nesilaiko Dievo nustatytos tvarkos, renkasi menkesnius dalykus vietoj svarbesnių. Šiuo klausimu daug samprotauja Tomas Akviniėtis. Jis pripažįsta pamatinius moralinius principus, kuriais reikėtų vadovautis gyvenime ir kurie sutampa su dešimčia Dievo įsakymų. Anot jo, pasaulyje yra daug blogio, nes yra daug nuodėmių. Į klausimą, kodėl Dievas leidžia blogiui egzistuoti ir netgi plisti, filosofas atsako, kad blogis kyla iš žmogui dovanotos laisvės, kuria žmogus netinkamai naudojasi. Blogio priežastis – laisva žmogaus valia, kai jis netinkamai renkasi, kai jo veiksmai prieštarauja Dievo nustatytai tvarkai. Vadinasi, žmogus, o ne Dievas yra atsakingas už blogį Žemėje. Blogis kyla ne iš Dievo ar gamtos, bet iš žmogaus valios, pasireiškiančios netinkamai naudojantis dovanota laisve. Nebūtina vogti, žudyti ir pan. Kad atsirastų Blogis, užtenka žmogaus apsiribojimo tik savo reikalais, rūpinimosi tik savimi pamirštant kitus. Moralinė prasme blogis siejamas su gėrio (meilės artimui) stoka.

Blogio ir nuodėmės problema vertė gilintis į vidinį žmogaus gyvenimą, o tai formavo savojo „aš“ pojūtį, vedantį link žmogaus kaip asmens sampratos. Siela suvokiama kaip žmogaus asmens branduolys, dėl kurio žmogus pripažįstamas vertingu, tačiau nepamirštama, kad žmogus – Dievo tarnas, o jo gyvenimas – tai sielos gelbėjimo procesas. Kai žmogus nepajėgia nugalėti nuodėmingų potraukių, jam reikalinga dieviškoji pagalba. Žmogus

priklauso nuo Dievo malonės. Nepažindamas savo sielos gelmių, jis atveria jas Dievui išpažinties metu. Dar daugiau dėmesio krikščioniškojoje visuomenėje skiriama krikšto sakramentui kaip žmogaus tapimo krikščioniu aktui. Be jo žmogaus siela negalėtų patekti į dieviškąją karalystę, netgi jei tai būtų kūdikio siela. Krikštas žmogų, kaip gamtinę būtybę, paverčia visuomenės nariu, kurio svarbiausias uždavinys – sielos išganymas.

Viduramžiais žmogus dar nesuvokia savęs kaip autonomiškos individualybės. Jis linkęs tapatintis su kolektyvu, tiksliau sakant, luomu, sieti save su visuma, kurios dalimi save laiko ir kurioje atlieka tam tikrą vaidmenį. Su tuo susiję viduramžių visuomenės gyvenimo standartai, idealai, elgesio normos. Viduramžių žmogus – ne individuali, o kolektyvinė būtybė, suvokiama kaip tam tikras tipažas: dvasininkas, riteris, nusidėjėlis, teisuolis ir pan. Žmogus tarsi suaugęs su savo socialiniu vaidmeniu, jo vidinis gyvenimas dar nesavarankiškas. Individualios savybės nebuvo svarbios, jos neapibūdinamos, ko gero, net aiškiai nesuvokiamos. Žmogaus esmę geriausiai nusakė jo visuomeninė padėtis, luomas, užsiėmimų pobūdis, o ne individualios savybės. Pavyzdžiui, riteris elgiasi pagal priimtą riterių garbės kodeksą (tarkim, geriau žus, negu leis įtarti jį bailumui). Bandymas išsiskirti iš visumos laikytas erezija ir už tai būdavo griežtai baudžiama.

Taigi viduramžiams būdinga dvejopa žmogaus samprata. Viena vertus, dieviškasis pradas lemia žmogaus išskirtinumą, jis – protu ir laisva valia apdovanotas virš gamtos iškylantis tobulas Dievo kūrinys. Kita vertus, žmogus yra Dievo tarnas, atsigręžęs į Kūrėją, savo dvasia priklausomas nuo Jo, privalantis būti nuolankus, paklusnus, ištikimas. Antikoje žmogaus prigimtis buvo siejama su sielos protingumu: tai lėmė vyraujanti to meto racionalistinė nuostata. Viduramžiais žmogaus sielos sampratoje pabrėžiama valia, o ne protas. Turėdamas Dievo dovanotą laisvą valią žmogus gali rinktis tarp gėrio ir blogio ir atsakyti už savo elgesį.

Žmogus naujųjų amžių filosofijoje

Viduramžius pakeitusiai Renesanso epochai būdingas humanizmas: žmogus pripažįstamas aukščiausiaja vertybe ir jo akimis žvelgiama į pasaulį. Šiuo laikotarpiu žmogus pradėtas vertinti ne tik kaip Dievo kūrinys, bet kaip savaiminė vertybė. Didėjo žmogaus savarankiškumas, pasitikėjimas savimi, o kartu ir savosios reikšmės ir vertės suvokimas. Lyginant žymias Renesanso asmenybes su antikos ar viduramžių žmonėmis akivaizdu, kad Renesanso mąstytojai išsiskyrė kaip naują pasaulį, grožį ir save kuriantys įvairiapusiai kūrėjai. Kurdamas žmogus palengva vadavosi iš gamtos ir Dievo nubrėžtų rėmų ir pradėjo ieškoti atramos savyje. Ilgainiui jo žinios, gebėjimai ir individualybė tapo vis svarbesni.

Žmogaus išskirtinumą ir vertę taikliai apibūdino italų filosofas Giovanni Piko dela Mirandola (1463–1494 m.), kurio žodžiuose aiškiai išreikštas požiūris į žmogų kaip laisva valia apdovanotą būtybę, kuri pati apibrėžia save ir savo vietą pasaulyje. Aukščiausiojo vardu savo „Kalboje apie žmogaus orumą“ filosofas rašo:

„Neduodame tau, o Adomai, nei nustatytos vietos, nei būdingos išvaizdos, nei kokių nors ypatingų pareigų, kad vietą, išvaizdą ir pareigas turėtum pagal savo norą, savo valia ir savo sprendimu. Visų kitų būtybių prigimtis yra apibrėžta ir apribota pagal mūsų nurodytus dėsnius. Tau nėra jokių apribojimų: atiduodu tave į tavo paties rankas, kad pasirinktum savo prigimtį pagal savo valią. Įkurdinau tave pasaulio centre, kad iš čia galėtum patogiau stebėti viską, kas dedasi pasaulyje. Nepadariu tavęs nei dangiško, nei žemiško, nei mirtingo, nei nemirtingo, kad būdamas laisvas ir pagarbos vertas kūrėjas, pats sau suteiktum tokią formą, kokios nori. Galėsi nusileisti iki žemiausių, neprotingų būtybių ir savo dvasios jėga galėsi pakilti iki aukščiausių, dieviškų būtybių.“⁶¹

Atgimimo epochoje žmogus analizuojamas kaip laisvos valios subjektas. Galimybė rinktis daro žmogų savo laimės kalviu. Jis yra

⁶¹ MIRANDOLA, Dž. Kalba apie žmogaus orumą. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1984, p. 123–124.

savo gyvenimo kūrėjas, tuo besiskiriantis nuo kitų Dievo kūrinių ir netgi esantis virš jų kaip gamtos viešpats. Antikoje vyravo kosmocentrinė pasaulėžiūra, žmogų suvokianti kaip Visatos dalį ir pabrėžianti jo prigimtį, kurią žmogus privalėjo pažinti ir pagal tai gyventi. Viduramžiais įsigalėjęs teocentrizmas į žmogų žvelgė kaip Dievo kūrinį, savo dvasia priklausomą nuo Kūrėjo malonės, nors ir apdovanotą laisva valia, bet dar nepajėgų kurti savęs. Būtent Renesansas suformuoja naują – antropocentrinę – pasaulėžiūrą, kurios centre – žmogus, pabrėžia jo savaiminę vertę, teisę į laisvę ir laimę, gėrio ir gerovės siekį. Žmogus suvokiamas kaip kuriantis svarbiausiąjį kūrinį – save kaip individualią asmenybę. Šia prasme žmogaus kūrybinei veiklai suteikiama tam tikro sakralumo.

Renesanso laikotarpiu sustiprėjo poreikis džiaugtis gyvenimu. Viduramžiais žmogus negalėjo sau to leisti. Gyvenimas suvokiamas kaip priklausantis nuo paties žmogaus, todėl daugiau dėmesio kreipta į žmogaus individualią prigimtį ir žemiškąjį gyvenimą. Nė viena ankstesnė epocha nebuvo grindžiama individualumo paieška, nors pripažino ir aiškinosi individualius žmonių skirtumus. Ir antikos, ir viduramžių žmogų kaip individą apibrėžė ne jo skirtybės, bet socialinis ir metafizinis bendrumas. Antikos atletą ar oratorių, viduramžių teisuolį ar nusidėjėlį apibūdina ne jų išskirtinumas, bet juose įsikūnijęs bendrasis pradai. Jie suvokiami kaip tam tikros normos pavyzdžiai. Renesanse pabrėžiamas asmeninės laisvės principu grindžiamas individualumas apėmė visas žmogaus gyvenimo sritis, ir valstybę, ir kūrybą ar kasdienį gyvenimą ir lėmė išskirtinį tos epochos požymį – atskiros asmenybės modelio perkėlimą į visuomenės ar valstybės analizę. Šiuo aspektu ypač išsiskyrė Niccolo Machiavellio (1469–1527 m.) politinė filosofija, stabilios tvarkos valstybę siejusi su valdovo asmenybe. Analizuodamas savo meto ir ankstesnių laikų valstybių valdymo ypatumus ir siedamas juos su valdovų vykdoma politika, N. Machiavellis kėlė klausimą, kaip turėtų būti valdoma valstybė, jam rūpėjo valdžios funkcionavimo tvarka. Taigi šiuo laikotarpiu atgimsta Platono ir Aristotelio socialinės idėjos, kuriami nauji

valstybės teoriniai modeliai, samprotaujama apie teisinius ir politinius principus, kurie turėtų vienyti visuomenę ir tvarkyti jos bendrąjį gyvenimą.

Naujaisiais amžiais suformuluojami principai, tapsiantys vėlesnių socialinių politinių teorijų pagrindu: 1) visuomenės sutarties teorija, aiškinanti valstybės susikūrimo priežastis, reglamentuojanti individo ir valdžios santykius; 2) tautos suvereniteto idėja, pabrėžianti valdžios priklausomybę tautai, ir 3) valdžių pasidalijimo principas, taikomas siekiant išvengti piktnaudžiavimo valdžia.

Žmogus suvokiamas dvejopai: viena vertus, jis vertinamas kaip atskiras individas, besivadovaujantis savo interesais, kita vertus, ieškoma visus sulyginančio atskirų individų teisinio ir politinio bendrumo, t. y. bandoma suderinti tai, kas individualu, su tuo, kas bendra. Aktualūs tampa klausimai, kaip žmonės turėtų reguliuoti tarpusavio santykius, jei jau neabejojama, kad valstybė yra žmonių veiklos produktas, o jos tikslas – žmonių gerovė ir saugumas. Žmogaus prigimtis, nulemta jo troškimų ir praktinių interesų, yra egoistinė. Ji skatina priešišumą ir tarpusavio kovas. Valstybė, kaip visuomenės klestėjimo ir jos narių interesų derinimo priemonė, privalo padėti išvengti šių padarinių. Naujųjų amžių filosofija ypač daug dėmesio skyrė žmogaus socialinės prigimties problemoms. Po N. Machiavellio „Valdovo“ ryškiausios valstybės ir žmogaus santykių idėjos išdėstytos T. Hobbeso ir J. Locke'o veikaluose, kuriuose sprendžiami žmogaus savarankiškumo, laisvės ir individo teisių klausimai.

„Leviatane“ T. Hobbesas valstybę apibrėžia kaip instituciją, kurios rankose sutelkta valdžia, privaloma visiems tos valstybės piliečiams ir turinti užtikrinti, kad vienų asmenų teisės nepažeistų kitų visuomenės narių laisvių ir interesų. Kadangi privatūs žmonių interesai yra skirtingi, siekiant išvengti „visų karo prieš visus“ reikėjo rasti visiems priimtina tvarkos ir visuomenės gerovės užtikrinimo priemonę. Ja pripažįstama laikė visuomenės sutartis, kuria žmonės sutaria atsisakyti dalies savo teisių ir laisvių mainais į saugumo garantijas. Visuomeninės sutarties teorija pagrindžia,

kaip ir kodėl žmonės pradėjo laikytis socialinio gyvenimo normų ir standartų. Tačiau vien susitarimo, santarvei palaikyti neužtenka. Reikalinga jėga, užtikrinanti sutarties laikymąsi, ir tokia jėga yra valstybė. Valstybė yra ir visuomenės sutarties produktas, ir ta galia, kuri kiekvienam žmogui užtikrina jo prigimtines teises į gyvybę, laisvę ir nuosavybę. T. Hobbesas rašo:

„Kadangi prigimtiniai įstatymai – teisingumas, nešališkumas, kuklumas, atlaidumas ir apskritai darymas kitiems to, ko norėtume, kad ir mums būtų daroma, – patys savaime, be kurios nors jėgos, priverčiančios jų laikytis, baimės, prieštarauja mūsų įgimties jausmams, kurie lenkia mus į šališkumą, išdidumą, kerštingumą ir panašius dalykus. O susitarimai be kalavijo yra vien žodžiai, neturintys jokios galios garantuoti žmogui saugumą.“⁶²

J. Locke'as toliau analizavo valstybę kaip visuomenės sutarties objektą, tačiau pabrėžė ne tik teisinius, bet ir moralinius žmonių elgesio visuomenėje kriterijus. „Tyliu sutarimu“ priimtos moralės normos, jo manymu, turi reguliuoti visuomenės narių santykius, užtikrinti lygias asmens saugumo, laisvės ir nuosavybės teises. Jei savo gyvybės, laisvės ir nuosavybės sergėtojas būtų pats jų turėtojas, visuomenė būtų neapsaugota nuo tarpusavio rietimų ir kovų. Todėl reikalingas bendrasis įstatymas ir jį sauganti teisėta valdžia, kurie savo ruožtu turėtų vadovautis teisingumo principu. Veikale „Du traktatai apie valdymą“ J. Locke'as išsamiai analizuoja valstybės funkcionavimo principus, valstybės ir piliečių santykius. Siekdamas išvengti vienvaldystės jis pripažįsta, kad būtini yra valdžių atidalijimo principas, įstatymo viršenybė ir nuosavybės teisėtumas.

Gyvendami visuomenėje ir siekdami saugumo, žmonės kūrė institucijas ir veiklos būdus, leidžiančius susieti žmones, įvykius, faktus ir daiktus bendros naudos ar bendrų interesų pagrindu. Tuo grindžiami šeimos, valstybės ir teisės institutai, sudarantys viešumo arba bendrumo sritį, o atskiro individo, kaip

⁶² HOBBS, T. *Leviatanas*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 179.

save apibrėžiančio asmens, savybės atspindi žmogaus gyvenimo privatumą. Naujųjų amžių filosofija individualų žmogų su jo privačiais interesais, iniciatyva ir ypač protu, kuris pripažįstamas įvairių jo sugebėjimų panaudojimo sąlyga, vertino kaip pamatą, ant kurio turi būti kuriama stabili ir saugi valstybė. Žengtas didelis žingsnis nuo antikos laikų požiūrio į žmogų, kaip organizuotos bendruomenės narį, link individo pirmenybės prieš visuomenę pripažinimo. Platonas, kurdamas utopinį idealios valstybės modelį, žmogui priskyrė konkrečias funkcijas, kurias jis turėjo atlikti ir kurios turėjo tarnauti bendrajai visuomenės gerovei, o naujųjų amžių filosofija jau deklaruoja, kad valstybė sukurta žmogui, o ne žmogus valstybei.

Siekdamas nustatyti žmogaus elgesio dėsni ir suformuluoti sąlygas, kurioms esant galėtų gyvuoti stabili ir saugi valstybė, T. Hobbesas žmogaus elgesį grindė savisaugos principu. Saugumo troškimas yra pamatinis prigimtinis žmogaus poreikis, tačiau būdai, kuriais bandoma jį įtvirtinti, gali vesti prie „visų karo prieš visus“. Kaip to išvengti? Bandant atsakyti į šį klausimą, sukurta ne viena socialinė politinė teorija. Bendra joms tai, kad taika ir bendradarbiavimas pripažįstami geriau užtikrinančiais asmens ir visuomenės saugumą negu visuotinė konkurencija ir kova už savąją gerovę. Tam reikalingas tarpusavio pasitikėjimas ir tam tikri susitarimai, įtvirtinantys visuotinę gerovę, t. y. leidžiantys visiems visuomenės nariams gerai jaustis, užtikrinantys asmens savirealizacijos galimybę, bei jų laikymasis.

Pagrįstai tikėtis, kad bus laikomasi susitarimų, galima tik jei yra veiksminga jėga, galinti bausti už jų nevykdymą. Tokia jėga yra valstybė, kurios esmė T. Hobbesas nusako taip:

„<...> valstybės esmė, kuri (jeigu ją apibrėžtume) yra vienas asmuo, kurio veiksmus didžiulė daugybė žmonių abipusiai susitarimais patys padarė kiekvienam žmogui savais ir kiekvieno jų įgaliojais tam, kad jis galėtų panaudoti visų jų jėgą ir priemones, kaip jis manys esant būtina jų taikai ir bendrai gynybai.

Tas, kuris įkūnija šį asmenį, vadinamas SUVERENU, sakant, kad jis turi aukščiausiąją valdžią, o visi kiti yra jo PAVALDINIAI.⁶³

T. Hobbesas kelia idėją, kad žmogaus ir visuomenės saugumas priklauso nuo to, ar yra valdžia, turinti galią palaikyti taiką ir taikyti sankcijas dėl atskirų asmenų ar jų grupių nesocialių polinkių ir elgesio. Susidaro tam tikra dilema: kad vyrautų taika visuomenėje ir būtų užtikrintas jos saugumas, reikalinga jėga ir tam tikras prievartos aparatas.

Moralumo problemos sprendimas I. Kanto filosofijoje

Filosofijoje žmogaus esmės klausimas visada buvo siejamas su dorovės (moralės) samprata⁶⁴. Ypač daug apie dorovės reikšmę žmogaus gyvenimui kalbėta senovės graikų filosofijoje, ji sieta su laime, malonumu, išmintimi ir pan. Viduramžiais dorovės šaltiniu buvo pripažįstamas Dievas, o dorą gyvenimą apibrėžė tikėjimo tiesos ir Dievo įsakymai, kurių žmogus privalėjo laikytis. Renesanse atgimė antikos hedonistinės ir eudemonistinės pažiūros, susaistančios dorovę su individualia ir natūralia žmogaus prigimtimi. Tačiau visais laikais dorovė pripažįstama labai svarbia, bet nesavarankiška vertybe, ji daugiau suvokiama kaip šaltinis ar prielaida, užtikrinanti laimingą ir prasmingą gyvenimą. Nė vienas iš šių pasirinkimų netenkino klasikinės etikos kūrėjo I. Kanto. Jis pirmasis suteikė dorovei autonomiją, t. y. nesiejo ir negrindė jos nei išoriniais, nei vidiniais žmogui dalykais, analizavo kaip savaiminę vertybę.

Siekiant parodyti savaiminę moralumo (dorovės) vertę, reikėjo kriterijaus, kuris būtų leidęs vertinti, kas yra dora ir kas –

⁶³ HOBBS, T. *Leviatanas*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 184.

⁶⁴ Nėra vienos bendros sąvokų „dorovė“, „dora“, „doras“, „moralė“, „moralus“ vartojimo filosofijoje tradicijos. Jų vartoseną plačiau analizuoja S. Kanišauskas knygoje *Moralės filosofijos pagrindai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 23–28. Šiame vadovėlyje jos vartojamos kaip sinonimai.

ne. I. Kantui toks kriterijus buvo pareiga. Jis teigia, kad poelgiai savaime yra dori, jei elgiamasi taip, kaip reikia elgtis, o ne dėl kokių nors kitų vidinių ar išorinių priežasčių. Pavyzdžiui, žmogus nepažeidžia bendrojo gyvenimo normų, atrodytų, gyvena dorai, tikėdamasis atlygio po mirties arba žinodamas, kad jo blogi darbai gali būti atskleisti ir jis nukentės. Iš pirmo žvilgsnio toks gyvenimas vertintinas kaip doras, tačiau I. Kantas taip nemano, nes žmogus dorai gyvena dėl kitų priežasčių, o ne dėl pačios doros. Minėtaisiais atvejais jis dorai elgiasi iš baimės arba religinių įsitikinimų. Anot I. Kanto, toks elgesys negali būti vertinamas dorovinėmis kategorijomis. Tikrai moralus yra tik toks gyvenimas ar elgesys, kai žmogus elgiasi taip, kaip privalo elgtis, pakludamas pareigai, o ne dėl kitų priežasčių. Pareiga I. Kanto filosofijoje pripažįstama vieninteliu doro elgesio arba doro gyvenimo kriterijumi.

Tačiau tada kyla kitas klausimas: kas skatina atlikti pareigą? Juk pareiga yra tam tikra prievarta sau, skatinanti žmogų atlikti veiksmus ar poelgius, net jei jis to daryti nenorėtų. Kas jį verčia? I. Kantui tai – vidinė žmogaus galia, kurią jis vadina gera valia, suteikianti kryptį ir impulsą žmogui veikti. Gerą valią žmogus išreiškia tik tada, kai dorai elgiasi neatsižvelgdamas į savo polinkius, naudą, baimę ar laimę. Kodėl, pavyzdžiui, laimė negali būti dorovės kriterijumi ar siekiu, kaip manė dauguma antikos filosofų? I. Kantas atsako remdamasis šiais argumentais:

„Nors laimės principas ir gali teikti maksimas, tačiau niekad negali teikti tokių, kurios tiktų būti valios dėsniais, net jei objektu padarytume visuotinę laimę. Juk, kadangi šios laimės pažinimas remiasi vien tik patyrimo duomenimis, nes kiekvienas sprendinys apie tai labai priklauso nuo kiekvieno žmogaus nuomonės, kuri, be to, dar labai nepastovi, tai *laimės principas iš tiesų gali teikti bendras, bet ne universalias taisykles, t. y. tokias, kurios vidutiniškai dažniausiai pasitaiko, bet ne tokias, kurios turi galioti visada ir būtinai*, taigi šiuo principu negali būti grindžiamas joks praktinis dėsnis. Kaip tik dėl to, kad čia laisvo pasirinkimo objektas turi būti jo taisyklės pagrindas ir, vadinasi, turi būti pirmesnis už taisyklę, ji gali liesti tik tai, kas juntama, taigi patyrimą, ir tik juo gali būti grindžiama, ir tada

sprendimo įvairovė turi būti begalinė. Vadinasi, šis principas visoms protingoms būtybėms nepaliepia laikytis tų pačių praktinių taisyklių, nors jos ir būtų apimtos bendru, būtent laimės pavadinimu. Užtai moralės dėsnis tik dėl to mažomas kaip objektyvus ir būtinas, kad jis turi galioti kiekvienam, kas turi protą ir valią.⁶⁵

I. Kantas pabrėžia, kad laimė, kaip patirties objektas, visada išlieka individuali. Ji negali būti universali ir visiems vienoda, o moralės reikalavimai, priešingai, negali būti individualūs: vieni – man, kiti – tau. Jie turi būti universalūs ir bendri.

Vadovaudamasis gera valia, žmogaus protas ieško bendrųjų elgesio taisyklių, kurių privalėtų laikytis. Pirmiausia nusistato jas sau. Tokias subjektyviai nustatytas taisykles, kuriomis žmogus grindžia savo elgesį, I. Kantas vadina maksimomis. Bendraudamas su kitais, žmogus savo maksimas turėtų formuluoti taip, kad jos galėtų tikti kiekvienam. Taip jos įgytų bendrųjų ir visuotinių elgesio dėsnių, kuriuos I. Kantas vadina imperatyvais, formą.

„<...> imperatyvas, t. y. taisyklė, kurią apibūdina privalėjimas, išreiškiantis objektyvią prievartą [vienaip ar kitaip] pasielgti, ir kuri reiškia, kad jei protas visiškai determinuotų valią, neišvengiamai turėtų būti pasielgta pagal šią taisyklę. Tad imperatyvai turi objektyvią reikšmę ir visiškai skiriasi nuo maksimų, kaip subjektyvių pagrindinių teiginių.“⁶⁶

Filosofas pabrėžia maksimų ir imperatyvų skirtumą ir analizuoja, kokios turi būti maksimos, kad galėtų įgyti bendrumo ir visuotinumą vertę ir tapti imperatyvais. Anot jo, maksimos įgyja moralinę vertę tik tada, kai atitinka bendrąjį doro elgesio dėsnį, t. y. imperatyvą. Taigi formuluodamas savo elgesio maksimas, žmogus turėtų paklausti savęs, ar norėtų, kad tokiomis pat taisyklėmis savo elgesį grįstų ir kiti žmonės ir tai taptų visuotine elgesio taisykle bei norma.

Kita vertus, imperatyvo sąvoka I. Kantui nėra vienalytė. Jis skiria hipotetinius ir kategorinius imperatyvus. Hipotetiniai im-

⁶⁵ KANTAS, I. Praktinio proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 56–57.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 30.

peratyvai yra tokios elgesio normos, kurios taikomos siekiant apibrėžto tikslo. Pavyzdžiui, kai žmogus elgiasi dorai, nes nori būti išganytas arba bijo bausmės. Anot I. Kanto, toks elgesys neturi atskiros moralinės vertės, nors žmogus remiasi visuomenės gyvenimą reglamentuojančiais įstatymais ar įsitvirtinusiiais religiniais įsitikinimais. I. Kantas rašo:

„Labai gražu daryti žmonėms gera iš meilės jiems ir užuojautos kupino palankumo arba būti teisingam iš meilės tvarkai; bet tai dar ne tikroji mūsų elgesio moralinė maksima, atitinkanti mūsų, kaip žmonių, vietą tarp protingų būtybių, jei mes leidžiame sau, lyg kokie savanoriai, su išdidžiu pasipūtimu atmesti mintį apie pareigą ir, kaip nepriklausomi nuo paliepimo, vien tik savo malonumui norime daryti tai, kam mums nereikėtų jokio paliepimo.“⁶⁷

Tokio pobūdžio imperatyvus I. Kantas vadina praktiniais paliepimais, bet ne dėsniais. Jais pagrįstos elgesio taisyklės negali tapti visuotinės, nes visada atsiras žmonių, turinčių kitų polinkių ar tikslų. Jei žmogus tiesiog yra linkęs gerai elgtis, tarkim, iš prigimties yra geras, jo elgesio I. Kantas nevertina kaip moralaus. Anot filosofo, polinkiu pagrįstas elgesys nėra nei moralus, nei amoralus.

Kategorinis imperatyvas nėra susijęs su tikslais, konkrečiomis sąlygomis ar elgesio turiniu. Kategorinis imperatyvas nusako tokią elgesio taisyklę, kuri galiotų be jokių išlygų. Čia negali būti jokių „bet“ ar „jeigu“. Jis reikalauja, kad žmogus elgtųsi taip, kad jo asmeninio elgesio taisyklė galėtų tapti visuotiniu elgesio dėsniu. „Elkis taip, kad tavo valios maksima visada galėtų kartu būti visuotinio įstatymų leidimo principas“⁶⁸, kitaip tariant, elkis taip, kad tavo maksima galėtų tapti visiems žmonėms privaloma elgesio taisykle. Kategoriniu imperatyvu išreiškiamas pagrindinis dorovės dėsnis turi būti bendrąja visuotine žmogaus gyvenimą ir elgesį visur ir visada reglamentuojančia taisykle. Norint įsitikinti,

⁶⁷ KANTAS, I. Praktinio proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 102.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 48.

ar konkreti elgesio taisyklė (maksima) yra morali, ją reikia palyginti su pagrindiniu dorovės dėsniu – kategoriniu imperatyvu – ir įsitikinti, ar ji gali tapti visuotine elgesio taisykle, t. y. reikia kelti klausimą, kas būtų, jei visi pagal ją elgtųsi? Pavyzdžiui, kas nors, atsidūręs sunkioje padėtyje, duoda pažadą, nors neketina jo tesėti. Analizuodamas tokį pažado davimą, I. Kantas kelia du klausimus: ar protinga apgaulingai pasižadėti ir ar tai neprieštarauja pareigai? Toliau pateikiama citata, atspindinti filosofo nuostatą:

„Pirmoji klausimo reikšmė gali, be abejo, pasitaikyti dažniau. Nors ir puikiai matau, kad tokio išsisukinėjimo man nepakanka, kad išbrisčiau iš esamos padėties, bet dar reikėtų gerai pasvarstyti, ar per tą melagystę nekiltų man paskui daug didesnių nemalonumų, palyginus su tais, iš kurių dabar vaduoju; kadangi numatyti pasekmes, nors ir esu tariamai gudurus, ne taip jau lengva, tai, kad kartą prarastas pasitikėjimas nepakenktų man žymiai daugiau, negu visas tas blogis, kurio dabar noriu išvengti, ar nebūtų protingiau ir šiuo atveju elgtis pagal bendrąją maksimą ir išsiugdyti įprotį – pasižadėti tik tais atvejais, kai pažadą ketinu išpildyti. <...> O juk visai kas kita būti teisingu iš pareigos ir būti tokiu, bijant nenaudingų pasekmių: pirmuoju atveju poelgio paties savaime sąvokoje slypi dėsniš man, antruoju – privalau į save pažiūrėti iš kito stebėjimo taško ir pagalvoti, kokios pasekmės man galėtų su tuo būti susijusios. Jei atsitraukiu nuo pareigos principo, tai toks poelgis visada negeras: o jei išduodu savo išminties maksimą, tai juk šitai gali kartais man pasirodyti net labai naudinga, nors, žinoma, visada saugiau likti prie jos. Tačiau, norėdamas trumpiausiu ir visgi patikimiausiu būdu sužinoti, ar klaidingas pažadas neprieštarauja pareigai, pats save klausčiau: ar būčiau patenkintas, jei mano maksima (neteisingu pažadu gelbėtis iš padėties) įgytų bendro dėsniš galią (tiek man, tiek ir kitiems) ir ar galėčiau pats sau pasakyti: teduoda kiekvienas neteisingą pažadą, atsidūręs padėtyje, iš kurios kitokiu būdu išbristi negali. Tada greitai įsitikinčiau, kad galiu norėti sumeluoti, bet visiškai nenoriu turėti bendro dėsniš, leidžiančio meluoti; juk toks dėsniš, tiesą sakant, anuliuotų bet kokią tikrą pažadą; veltui kalbėčiau kitiems apie savo gerus norus dėl būsimųjų poelgių,

juk jie manim netikėtų arba, jei neapgalvotai tai padarytų, tai atsimokėtų tuo pačiu; taigi, jei tik mano maksima būtų pavers-ta bendru dėsniu, ji turėtų pati save sunaikinti.“⁶⁹

Kitaip tariant, kuo virstų pažadas, jei visi taip elgtųsi? Jis prarastų bet kokią moralinę vertę ir žadėti būtų beprasmiška. Šiuo pavyzdžiu I. Kantas parodo, kad mūsų elgesio normos ir jas reglamentuojančios taisyklės turi būti tokios, kad galėtų tapti visuotiniu dorovės principu, t. y. kad kiekvienas turėtų jomis remtis ir vadovautis. Moralaus elgesio dėsnis turi būti visuotinis, nepriklausomas nuo vietos ir laikmečio sąlygų, atsietas nuo konkretaus empirinio turinio. Be to, I. Kantas pabrėžia, kad žmogaus moralinė vertė priklauso ne nuo jo kilmės, talentų, socialinio statuso ar laimėjimų, o nuo žmogiškųjų savybių. Šia prasme kategorinis imperatyvas teigia žmonių lygybės idėją. I. Kantas labai aiškiai ir nedviprasmiškai žmogaus moralumą pripažįsta jo žmogiškosios vertės išraiška. Pagrindiniame savo veikale „Moralės metafizikos pagrindai“ I. Kantas rašo:

„Du dalykai pripildo sielą vis naujo ir vis stipresnio susižavėjimo bei didžiausio pagarbumo, kuo dažniau ir ilgiau apie juos susimąstome, – žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsnis manyje. <...> Pirmasis prasideda nuo tos vietos, kurioje aš esu išoriniame jutimais suvokiamame pasaulyje <...>

Antrasis prasideda nuo mano neregimo Aš, manosios asmenybės, ir <...> iškelia mano kaip protaujančio subjekto vertę per mano asmenybę, kurioje *moralės dėsnis man atveria nuo gyvūniškumo ir netgi nuo viso jutimais suvokiamo pasaulio nepriklausomą gyvenimą*, bent jau kiek apie tai galima spręsti iš tikslingos manajam egzistavimui šiuo dėsniu priskirtos paskirties, kuri neapribota šio gyvenimo sąlygomis ir ribomis, bet siekia begalybę.“⁷⁰

Su pagrindiniu dorovės dėsniu susijusios ir žmogaus pareigos. Anot I. Kanto, visada reikia elgtis taip, kad kitas žmogus būtų ne poelgių priemonė, o visada tik elgesio tikslas. Ši nuostata

⁶⁹ KANTAS, I. Dorovės metafizikos pagrindai. Vilnius: Mintis, 1980, p. 27–28.

⁷⁰ KANTAS, I. Praktinio proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 233–234.

atskleidžia I. Kanto etikos humanizmą, paskatintą minties, kad žmogus – absoliuti vertybė, todėl negali būti naudojamas kaip priemonė kokiems nors kitiems tikslams. Šiuo aspektu I. Kantas nenumato jokių išimčių. Moralė turi būti vertinama vienodai. Ji yra etinis žmonių santykių visuomenėje pagrindas, reikalaujantis atsižvelgti į kitų žmonių interesus ir gerbti jų teises.

Kalbėdamas apie dorovinį žmogaus gyvenimo aspektą, I. Kantas pripažįsta tris būtinąsias tokio gyvenimo sąlygas: valios laisvę, sielos nemirtingumą ir Dievo buvimą. Nors teoriškai nėra įrodyta, kad žmogus laisvas, jo siela – nemirtinga ir yra Dievas, tačiau žmogus privalo gyventi taip, tarsi tai būtų įrodyta. Anot I. Kanto, būtina pripažinti žmogaus laisvę, nes tik tada jis bus atsakingas už savo poelgius ir pakaltinamas. Pripažindamas sielos nemirtingumą, I. Kantas suvokia žmogaus netobulumą. Žmogus nėra šventas. Šventumas suprantamas kaip laisvos valios ir doros atitiktis. Tokia atitiktis – tai idealas, kurio žmogus turi siekti. I. Kantas nėra visuotinė žmonių dorove tikintis naivuolis. Jis panašesnis į racionalų optimistą, pripažįstantį moralumo svarbą dvasiniame žmogaus gyvenime ir dorovinę pažangą kaip siekiamybę. Anot jo, žmogaus moralumo problema gali būti išspręsta tik amžinybėje, bet dėl to ši problema nepraranda savo svarbos ir aktualumo.

Laisvės turinys ir raiškos būdai

Laisvės sąvoka filosofijoje ir kasdienybėje vartojama labai įvairiomis prasmėmis. Fizinė prasme ji suprantama kaip galimybė nevaržomai judėti; psichinė prasme – kaip įgimtas žmogaus spontaniškumas; pilietinė prasme – kaip žmogaus galimybė veikti neperžengiant įstatymų numatytų ribų. Be to, gali būti analizuojama ekonominė, verslo, spaudos, žodžio, sąžinės ir kita laisvė. Ši įvairovė rodo, kad ne taip lengva atsakyti, kas yra laisvė, ypač bandant atskleisti jos esmę.

Laisvės idėja labai sena. Ji randama jau sanskrito raštuose, senovės graikų filosofų darbuose. Labai gražiai alegorine kalba ji išreiškta Platono pasakojime apie olą, kuriame laisvės siekis tapatinamas su žmogaus pastangomis sutraukti juslumo grandines ir iš regimojo pasaulio, filosofo prilyginto gyvenimui kalėjime, pereiti į tikrąjį, tik protui prieinamą ir gėrio idėjos valdomą esmių pasaulį. Tačiau teorinės laisvės sampratos ištakos sietinos su krikščioniškąja žmogaus kaip Dievo atvaizdo samprata. Viduramžių filosofija susieja žmogų su Dievu jam dovanotomis dieviškosiomis savybėmis: protu ir laisva valia. Ji pripažįsta žmogaus galimybę rinktis tarp gėrio ir blogio ir atsakyti už savo pasirinkimą. Vienas iš žymiausių viduramžių mąstytojų Tomas Akvinietis laisvę apibūdina kaip žmogaus gebėjimą būti paties savęs priežastimi, vadinasi, rinktis savo gyvenimą ir likimą.

Iki šiol filosofinėje literatūroje buvo pateikta ne viena laisvės sąvokos interpretacija, bet visos jos laisvę tapatina su žmogaus esme, skiriančia ją nuo kitų gyvų būtybių, priklausančių gamtos pasauliui. Tik būdamas laisvas žmogus gali išreikšti savo sugebėjimus, talentus, ypatingumą, t. y. realizuoti save. Kitaip tariant, pirmiausia apie laisvę kalbama vidinės žmogaus galios apibrėžti save prasme. Taip laisvė susiejama su asmeniu, t. y. konkrečiu žmogumi.

Anot žymaus lietuvių išeivijos filosofo Antano Maceinos (1908–1987 m.),

„Asmens veiksmas yra tiek laisvas, kiek jis jam yra savas; tai reiškia: kiek jis yra jo paties veiksmas, jam neprigimtas, nepriverstas, neįsakytas“⁷¹.

Laisvė apibūdinama kaip žmogaus galia, kurią jis vykdo savo valia, savo vardu ir atsakomybe. Tai žmogaus asmeninis apsisprendimas, jo pasirinkimas, jo valios aktas. Šia prasme laisvė yra ne faktas, o tik visada žmogaus proto ir valios pasaulyje turima galimybė, kuri gali būti nukreipta tik į save patį, o ne į kitą asmenį.

⁷¹ MACEINA, A. Raštai, t. 7. Vilnius: Mintis, 1994, p. 257.

Ji negali būti gaunama iš šalies ir negali būti perleidžiama kam nors kitam, negali būti kieno nors įgaliojimas ar įpareigojimas: „būk laisvas“. Ji yra ne objektyvus reiškinys, o vidinė žmogaus galia, todėl jos negalima suvokti julsėmis – regėti ar liesti.

Laisvę suprantant kaip laisva valia pagrįstą žmogaus apsisprendimo galimybę reikia pripažinti, kad ją žmogus turi visur ir visada. Anot vieno žymiausių XX a. laisvės apologetų Jeano Paulo Sartre'o, žmogus yra visiškai laisvas rinktis vertybes ir apsispręsti dėl savo gyvenimo būdo. Jis visada turi vidinę galią apibrėžti save toje situacijoje, į kurią pateko, nes jo gyvenimas – unikalus. Sunkiose situacijose žmogus gali likti nepriėmęs sprendimo, bet suvokti, kad priimti sprendimą yra jo valioje. Taigi žmogus negali išvengti laisvės, kaip galimybės apsispręsti, bet ji negali būti įgyvendinama vadovaujantis principu „darau ką noriu ir kaip noriu“. Kalbant apie apsisprendimo turinį reikia pasakyti, kad žmogaus galios gerokai susiaurėja ir visada kyla klausimas, kiek žmogaus galimybę rinktis lemia konkrečios sąlygos ir situacijos, t. y. kokios yra jo laisvės ribos. Čia omenyje turima laisvės raiška, kuri nėra ir negali būti nulemta vien žmogaus apsisprendimo ir priklauso nuo žmogaus atžvilgiu išorinių veiksnių.

Pirmiausia reikia atsižvelgti į tai, kad žmogus yra gamtos dalis ir negali egzistuoti atskirai nuo jos. Jis negali sustabdyti augimo, senėjimo procesų, reguliuoti daugelio organizmo funkcijų, t. y. žmogus negali kontroliuoti savo fizinės būklės arba gali tik iš dalies, tarkim, sveikai gyvendamas, tobulindamas savo kūną, naudodamasis medikų paslaugomis. Kita vertus, kaip dvasinė būtybė, žmogus nėra ribojamas gamtinio priežastingumo, priešingai, jis yra laisvas priimti su savo gyvenimu susijusius sprendimus, tačiau tą apsisprendimą tenka vykdyti realiame pasaulyje. Būtent pradedus visa tai vykdyti, susikerta žmogaus, kaip dvasinės būtybės, laisvė ir žmogaus, kaip gamtinės būtybės, determinuotumas. Kaip spręsti susidariusią prieštara? Filosofijoje ilgai buvo ieškoma atsakymo. Labiausiai tenkinantį atsakymą pateikė Hegelis. Anot jo, laisvė – tai pažintas būtinumas, t. y. atskleisti pasaulio reiškinių

priežastiniai ryšiai ir sąsajos. Esame nelaisvi, kol nepažįstame būtinybės. Pažindami ją išlaisvėjame. Protas tampa mūsų laisvės įgyvendinimo priemone. Vėliau tęsdamas Hegelio mintį Karlas Marxas (1818–1883 m.) laisvę apibūdino kaip gamtinio būtinumo praktinį panaudojimą. Jo manymu, žmogus tampa laisvas savo valia ir saviems tikslams panaudodamas gamtos dėsningumus (t. y. gamtinį būtinumą). Negana to, gamtinis būtinumas kaip tik ir sudaro pagrindą reikštis žmogaus laisvei. Jei gamta nebūtų susijusi objektyviais priežasčių ir padarinių ryšiais ir būtų jais neribojama, t. y. laisva, žmogus negalėtų numatyti galimų savo veiklos padarinių ir apsispręsti. Vadinasi, žmogus gali būti laisvas determinuotame gamtos pasaulyje būtent dėl jos priežastingumo, kuris leidžia žmogui numatyti veiksmų ir jų padarinių ryšį. Šitaip filosofijoje išsprendžiama laisvės ir būtinumo susikirtimo gamtiniame pasaulyje problema. Būtinumą pripažinus pagrindu laisvei reikštis nelieka prieštaravimo.

Panašiai sprendžiama žmogaus laisvės dilema technikos ir technologijų požiūriu. Pavyzdys – automobilis. Automobilio funkcionavimas pagal mechanikos dėsnius išlaisvina žmogų kaip tą automobilį valdantį asmenį. Žinodamas, kokie veiksmai kokių padarinių gali turėti, žmogus yra ne priklausomas nuo automobilio, bet jį valdo.

Tačiau žmogus gyvena ne tik gamtiniame pasaulyje, bet ir visuomenėje. Būdamas ne tik gamtinė, bet ir sociali būtybė, jis yra veikiamas ne tik gamtinių, bet ir istorinių, socialinių veiksmų. Vadinasi, jam svarbu prisitaikyti ne tik prie gamtinės aplinkos, bet ir prie visuomenės. Juk visuomenės gyvenimas susieja žmones vienus su kitais labai glaudžiais saitais ir ne mažiau nei gamtiniai veiksniai turi įtakos biologiniam žmogaus išlikimui. Žmogaus buvimas pasaulyje visada yra buvimas kartu su kitais. Todėl įgyvendindamas savąją laisvę, žmogus visada susiduria su kitų žmonių teise būti laisviems. Laisvė yra būtina žmogaus savasties sąlyga, tačiau šiuolaikiniame pasaulyje žmogaus gyvenimą daugeliu aspektų nulemia visuomenė, kurioje žmogus gyvena. Ž. P. Sartre'as rašė:

„Mes norime laisvės laisvei. Atskleisdami laisvę, atskleidžiame, kad ji ištiesai priklauso nuo kitų laisvės ir kad kitų laisvės priklauso nuo mūsų laisvės.“⁷²

Nors laisvė ir asmens, ir visuomenės požiūriu yra nekvestionuojama teisė ir vertybė, kyla klausimas, kiek plačiai gali reikštis laisva žmogaus valia, neprieštaraujanti kitų žmonių laisvės poreikiams ir, kita vertus, jų neribojama. Laisvė – tai žmogaus apsisprendimas, tačiau jį priėmęs žmogus turi jausti moralinę atsakomybę už priimto sprendimo vykdymo padarinius. Laisvės ir moralės ryšį ypač pabrėžė I. Kantas. Jam laisva valia, kaip žmogaus vidinė galia apsispręsti, yra būtina žmogaus moralaus gyvenimo sąlyga, be kitų dviejų būtinų sąlygų: sielos nemirtingumo ir Dievo buvimo. Pasak I. Kanto, „jei laisvės nebūtų, tai mummyse visai nebūtų moralės dėsnio“⁷³, kuris, filosofo manymu, reiškia ne ką kita kaip laisvės autonomiją. Vadinasi, būtent laisvė laikytina visų maksimų formalia sąlyga, kitaip tariant, tik pripažinus esant laisvą žmogų galima vertinti moralinėmis kategorijomis, laikyti atsakingu už savo poelgius. Kita vertus, be moralės dėsnio nebūtų galima pažinti laisvės, nes laisvė ir moralė negalimos viena be kitos.

Gyvendamas visuomenėje žmogus visada gyvena jį ribojančių jėgų lauke. Tai formuoja tam tikrą žmogaus, kaip socialios būtybės, gyvenančios jam įtaką darančiomis konkrečiomis istorinėmis ir kultūrinėmis sąlygomis, ir žmogaus, kaip laisva valia sprendimus priimančio asmens, priešpriešą. Šiuolaikinėje visuomenėje, pabrėžiančioje žmogaus vertę, t. y. vertinančioje jį kaip savaiminę vertybę, visada pabrėžiama kiekvieno žmogaus laisvės, kaip jo asmeninio pasirinkimo, teisė, kurios raiškos terpė yra visuomenė. Kitaip tariant, laisvės sąvoka visada susijusi ne tik su individu, bet ir su visuomene, ir yra būtina jų sąveikos sąlyga.

⁷² SARTRAS, Ž. P. Egzistencializmas yra humanizmas. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1974, p. 447.

⁷³ KANTAS, I. Praktinio proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 8.

Žmogus ne tik turi prisitaikyti prie sparčiai kintančių ekonominių ir socialinių sąlygų, bet ir gebėti efektyviai derinti savo gyvenimą su kitų visuomenės narių gyvenimu. Tai kelia klausimą, kaip žmogus gali realizuoti savąją laisvę būdamas kartu su kitais. Juk laisvė yra žmogaus asmeninis apsisprendimas ir jis gali nesusitaikyti ar net kirstis su kitų žmonių apsisprendimais. Tarp jų visada susidaro tam tikras santykis. Gyvenant kartu su kitais žmonėmis, laisvę tenka įgyvendinti bendrojoje erdvėje. Kita vertus, laisvės esmė yra asmeninis apsisprendimas. Vadinasi, asmuo gali apsispręsti kitaip negu žmonės, šalia kurių ir su kuriais jis būna. Ar gali kurio nors asmens laisvė būti vertesnė už kitų? Veikiausiai ne. Kiekvienas žmogus turi teisę būti laisvas. Vargu ar galima būtų šią mintį nusakyti tiksliau negu tai padarė Joanas Stuartas Millis (1806–1873 m.). Jis teigė:

„Jeigu visa žmonija, išskyrus vieną žmogų, būtų vieningos nuomonės, o tik tas vienas asmuo būtų priešingos nuomonės, tai jį nutildžiusią žmoniją būtų galima pateisinti ne daugiau negu tą asmenį, jei jis, turėdamas galią, nutildytų žmoniją“⁷⁴.

Pripažinus visų žmonių laisvės, kaip prigimtinės žmogaus teisės, lygybę, tenka spręsti klausimą, kaip žmogus gali ją įgyvendinti neatimdamas kitų teisės į savąją laisvę. Žmogus negali nebūti laisvas. Net ir atsiduodamas kito žmogaus valiai ar pakludamas prievartai, žmogus veikia kaip laisvas asmuo, nes apsisprendžia, ar paklusti, ar priešintis. Kita vertus, jei vieno asmens laisvė kertasi su kitų žmonių laisve, kuri nors iš jų gali likti neįgyvendinta. Kaip reikėtų spręsti šią problemą? Antanas Maceina siūlo tris galimas išeitis. Viena iš jų iš pirmo žvilgsnio atrodo labai paprasta. Jei kartu esantys žmonės savo apsisprendimų negali įgyvendinti kartu, t. y. būti laisvi, jie gali išsiskirti. Antra išeitis – pripažinti savosios laisvės viršenybę, ignoruoti ar atmesti kitų žmonių teisę į laisvę ir taip palenkti juos savo valiai. Trečia ir vienintele priimtina išeitimi A. Maceina laiko savosios laisvės apribojimą dėl kitų žmonių laisvės, nes žmonės yra vienodai vertingi. Jis rašo:

⁷⁴ MILL, J. S. Apie laisvę. Vilnius: Pradai, 1995, p. 38.

„Asmuo yra vertybė savyje arba savivertė, kuri kyla ne iš žmogaus prigimtinių savybių, ne iš jo einamų pareigų visuomenėje, bet iš asmens vienkartinės kaip tiesioginės sąsajos su Dievu Kūrėju. Užtat šiuo atžvilgiu visi žmonės yra lygūs. Šia lygybe ir yra grindžiamos vad. žmogaus teisės, kurios esmėje yra ne kas kita, kaip asmens teisės. Laisvės vykdymas kaip tik ir yra tokia pagrindinė teisė, nes būdama ne kokia nors atsitiktinė asmens savybė, o pati jo būtis, laisvė dera kiekvienam asmeniui, todėl kiekvienam ji ir turi būti galima. Susidūrus jai su kita tokia pat laisve, ji privalo aprėžti pati save, kad, pripažindama šią teisę kitam, ji laimėtų ją ir sau pačiai. <...> Sambūvio erdvė niekad neprivalo būti užpildyta manęs vieno, nes ne aš vienas buvoju šioje erdvėje. Su manim buvoja ir kitas, lygus man pačiam. Todėl aš ir privalau su juo dalytis tuo, kas mums abiem yra bendra, būtent laisvės vykdymo ertme. Šis dalijimasis įgalina mane vykdyti laisvę, žvelgiant į kitą, o kitą – žvelgiant į mane. Žvilgsnis į kitą kaip man lygų asmenį yra laisvės vykdymo pagrindas mūsų bendrabūvyje.“⁷⁵

Šiuos laisvės įgyvendinimo būdus verta aptarti išsamiau. Pirmoji išeitis tik neišigilinus atrodo paprasta ir lengvai įvykdoma. Deja, iš tikrųjų dažnai ji nėra priimtina, nes žmonės tarpusavyje susiję įvairiais sudėtingais ryšiais (giminystės, draugystės, darbo, interesų ir pan.), kuriuos nėra lengva ir paprasta nutraukti. Žmogus tik išimtiniais atvejais linkęs rinktis atsiskyrėlio gyvenimą. Todėl negalėdamas palikti tų, su kuriais priverstas derinti savąją laisvę, ir, kita vertus, negalėdamas įgyvendinti savojo apsisprendimo, žmogus užsisklendžia savyje. Vienišumas būnant tarp žmonių yra vienas iš negalėjimo įgyvendinti savo laisvės ir nesugebėjimo nutraukti turimų ryšių juos pakeičiant kitais padarinių.

Antruoju atveju savo laisvę primetantis kitiems ir kitų žmonių prigimtinę laisvės teisę ignoruojantis asmuo į kitus asmenis žiūri ne kaip į lygiavertį savosios laisvės subjektą, o kaip į priemonę jo laisvei reikštis, t. y. kaip į objektą, kurį galima valdyti. Toks žmogus save suvokia kaip vienintelį „aš“, o į kitus žvelgia kaip į priemones saviems tikslams pasiekti. Jis tampa grėsmingas kitiems

⁷⁵ MACEINA, A. Raštai, t. 7. Vilnius: Mintis, 1994, p. 293–294.

žmonėms, tarsi apvagia kitus žmones, nes palenkia jų laisvę sau arba bent jau kėsinaši tai padaryti atimdamas jų teisę apsispręsti patiems. Toks modelis funkcionuoja totalitarinėse valstybėse, kuriose piliečiai yra priversti paklusti autokratinio valdovo ar valdžios valiai. Šitokia padėtis gali susidaryti ir šeimose, kai vienas jos narys naudojasi savo laisve pamindamas kitų laisvę.

Abiem šiais atvejais atsiskleidžia asmens požiūris į kitus žmones. Žmogaus kaip tikslo ar žmogaus kaip priemonės samprata lemia laisvės įgyvendinimo visuomenėje pobūdį. Laisvas žmogus visada yra pats sau tikslas. Jis pats apsisprendžia ir pats tą apsisprendimą įgyvendina. Laisvas žmogus negali tapti kito asmens ar visuomenės nuosavybe, prieš savo valią aukoti savuosius tikslus dėl kitų asmenų siekių ir pan. Tapęs priemone žmogus nustotų būti laisvai veikiantis subjektas ir taptų objektu, tarsi daiktu, kuriuo kiti galėtų įvairiai manipuliuoti.

Lygiai taip pat laisvas žmogus negali į kitus žvelgti kaip į priemones savajai laisvei įgyvendinti. Kaip suderinti skirtingų žmonių laisves ir išvengti vienos laisvės įgyvendinimo aukojant kitų laisvę? Jeigu kelių žmonių laisvė trukdo viena kitai, kitaip tariant, jeigu jų apsisprendimai yra skirtingi, reikia jas apriboti viena kitos atžvilgiu, nes laisvė yra neatimama kiekvieno asmens teisė ir būtina žmogaus egzistencijos sąlyga. Nebūdamas laisvas žmogus negali būti savimi, gyventi savo gyvenimo. Tačiau visuomenėje žmogus laisvas tiek, kiek pripažįsta kito teisę į laisvę, t. y. kiek jis gerbia kito žmogaus asmeninį apsisprendimą, jo laisvės teisę. Pagarba kitam, atsakomybė už savo priimtus sprendimus ir atitinkamą elgesį daro žmogų laisva asmenybe, kurio raiška neužgožia kitų asmenų laisvės.

Žmogaus, kaip laisvo asmens, galimybė elgtis „kaip jis pats nori“, daryti ką nors arba nedaryti lemia labai trapią ribą tarp laisvės ir savivalės. Jausdamasis savo gyvenimo šeiminingu, žmogus laisvę kartais pradeda tapatinti su visišku ribų nebuvimu, nesaistoto savęs jokiomis normomis, taisyklėmis ar reikalavimais. Anot A. Šliogerio, pasaulis žmogui iškyla kaip beribių, nesuskaičiuojamų

galimybių erdvė, ir jis pradeda žaisti tomis galimybėmis, kurios iš tikrųjų yra ne realios, o tik projektuojamos, kitaip tariant, egzistuoja tik žmogaus sąmonėje⁷⁶. Taip realios žmogaus laisvės ribos „čia ir dabar“ pasaulyje keičiamos abstrakčių, nevaržomų galimybių ir absoliučios nepriklausomybės virtualiu pasauliu. Tokia laisvės samprata gali virsti savivale kitų visuomenės narių atžvilgiu, vadinasi, kelia asmens laisvės suderinamumo su kitų visuomenės narių laisvės poreikiais problemą. Konkretus pavyzdys: prieš keletus metus studentų spaudoje buvo diskutuojama, ar nėra pažeidžiamos studentų teisės ir jų laisvė ribojant jų grįžimo į bendrabučius laiką. Palyginus įvairių universitetų bendrabučiuose galiojusią tvarką teigta, kad bet kokie ribojimai pažeidžia studento, kaip asmens, teises ir laisvę. Iš pirmo žvilgsnio – tikra tiesa. Juk kiekvienas turi teisę grįžti į namus kada panorėjęs. Bendrabutis tam tikru gyvenimo etapu yra studento namai. Tačiau pabandykime įsivaizduoti, kad ši studento, kaip laisvo asmens, teisė grįžti kada panorėjęs niekaip neregamentuojama. Galima numanyti, koks didelis chaosas kiltų ir kokių gyventojų teisių pažeidimų pasitaikytų. Kyla klausimas, ar tai nevirstų vieno asmens laisvių įtvirtinimu pažeidžiant laisvę kitų asmenų, turinčių nė kiek ne mažiau teisių į savąją?

Minėtasis pavyzdys patvirtina, kad ginant savo laisvę kyla didelis pavojus pažeisti kitų teisę į laisvę, nes jos ne visada sutampa. Laisvė, suprantama kaip galimybė „elgtis taip, kaip aš noriu“, labai greitai gali virsti savivale kitų atžvilgiu. Asmens autonomijos deklaravimas ir nepriklausomybės suabsoliutinimas brėžia takoskyrą tarp savo ir kitų laisvės, ir tai savo ruožtu trukdo suvokti, kad tik visų žmonių laisvė yra kiekvieno atskiros asmens laisvės sąlyga, kad žmogus gali likti laisvas tik suteikdamas tokią galimybę ir kitiems. Anot Šliogerio, „žmogus nesklando tarsi krištolinis rutulys beorėje erdvėje“⁷⁷. Jis visada gyvena ir veikia šalia kitų ir kartu

⁷⁶ ŠLIOGERIS, A. Transcendencijos tyla: pamatiniai filosofijos klausimai. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 368.

⁷⁷ *Ibid.*

su jais, tačiau būdamas laisvas turi teisę nepriklausomai nuo kitų rinktis užsiėmimą, draugus, gyvenimo būdą, paisyti ar nepaisyti visuomenėje priimtų vertybių, viešosios nuomonės, papročių ir t. t. Kiekvienas žmogus turi principinę laisvės galimybę, bet ją įgyvendina savaip.

Jei žmogus negalėtų apsispręsti, negalėtų siekti savo tikslų ar laikytis vertybių. Tai keltų pavojų žmogaus unikalumui, jo teisei būti savimi. Kita vertus, dera nepamiršti, kad žmogus visuomenėje gali būti laisvas tik suteikdamas tokią galimybę ir kitiems. Tačiau žmonės ne visada linkę savo laisvę derinti su kitų asmenų laisve, t. y. ne visada yra linkę apriboti save dėl kitų. Tada turi įsiterpti valstybė, teisė ir jos reikalavimus vykdančios institucijos, reglamentuojančios ir saugančios visuomenės narių laisvės ribas. Taip visuomenė gina visų savo narių laisvę apribodama atskirų asmenų savivalę. Vykdam šią funkciją svarbu, kad prievartinis asmens laisvės raiškos visuomenėje reglamentavimas neperžengtų ribos, atimančios iš žmogaus pasirinkimo ir apsisprendimo galimybę, t. y. jo teisę į laisvę.

Žmogaus egzistencijos samprata

Žmogaus būtis ir jo prigimtis XX a. tapo labai svarbia filosofinės refleksijos dalimi. Nors filosofijai jau nuo Sokrato laikų rūpėjo, kas yra žmogus ir dėl ko jis gyvena, ypač aštriai šis klausimas iškilo įvairių istorinių, politinių, ideologinių kovų ir suiručių slegiamam ir blaškomam XX a. žmogui, turėjusiam išgyventi du pasaulinius karus ir patirti visus jų padarinius. Egzistencinės problemos ne mažiau svarbios ir XXI a. žmogui, gyvenančiam globalioje vis labiau besiniveliuojančioje visuomenėje, skatinančioje nustatyti tam tikrą žmonių gyvenimo būdo, jų socialinio elgesio ir santykių standartą. Žmogiškosios egzistencijos, gyvenimo prasmės ir unikalumo analizė, žinoma kaip egzistencinė filosofija, bando padėti šiandienos žmogui suvokti save ir savo santykį su pasauliu bei vietą jame.

Egzistencinėje filosofijoje įsitvirtino požiūris į žmogų, kaip egzistencijos objektą ir subjektą, kuriam įtaką padarė I. Kanto „kopernikiškame perversme“ išreikšta nuostata, kad pasaulis visada susijęs su žmogumi, nes apie pasaulį, koks jis yra „pats savaime“, nieko negalima pasakyti. Žmogus suvokia, kad pasaulis egzistuoja nepriklausomai nuo jo, o jis pats yra determinuotas nuo jo nepriklausančių biologinių, istorinių, socialinių sąlygų, tačiau jam egzistuoja tik sužmogintas pasaulis, t. y. toks, kokį jis sugeba suvokti ir įprasminti ir kuriame gali pats įsisąmoninti. Būtent I. Kantas atgaivino sokratiškąją nuostatą, kad žmogus yra esminė filosofijos problema, o pasaulis visada matomas per žmogaus prizmę. Taip žmogaus buvimo pasaulyje, arba egzistencijos, faktas tapo filosofinių apmąstymų objektu.

Kas yra egzistencija? Ar galima ją racionaliai apibūdinti? Žmogaus veiksmai, kuriuos jis patiria ir apmąsto, liudija jo egzistenciją, bet tai nereiškia, kad galima pasakyti, koks žmogus yra iš tikrųjų. Norint apibūdinti žmogų, galima pasakyti tik tai, koks jis atrodo. Kita vertus, žmogui, mąstančiam apie save ir kitus, rūpi ne tai ar bent jau ne tik tai, koks jis atrodo kitiems ar pačiam sau, t. y. ne žmogus kaip objektas ar reiškinys, bet pirmiausia – kas jis yra iš tikrųjų, t. y. žmogus kaip autentiška egzistencija. Šį žmogaus poreikį suvokti ir savąją, ir apskritai žmogaus egzistenciją XX a. įkūnijo egzistencinė filosofija.

Tikruoju egzistencinės filosofijos pradininku laikytinas danų filosofas Sørenas Kierkegaard'as (1813–1855 m.), egzistencijos terminą taikęs išimtinai žmogaus egzistencijai. Jo sekėjai, plėtoję egzistencializmo idėjas, – Martinas Heideggeris (1889–1976 m.), Jeanas Paulis Sartre'as, Karlas Jaspersas ir kt. S. Kierkegaard'ui svarbus ne pasaulis „pats savaime“, o tai, koks jis yra žmogui. Jo apmąstymų išeities taškas – apsisprendimo sąvoka, kurios turinys ir galimybės analizuojamos veikale „Arba–arba“. Žmogaus gyvenimas suvokiamas kaip nuolatinis rinkimasis, ir svarbiausia čia ne tai, ką žmogus pasirenka, o pats rinkimosi aktas, tai, kad renkasi jis pats.

„Manasis Arba—Arba nereiškia visų pirma pasirinkimo tarp gera ir bloga, jis reiškia pasirinkimą, kuriuo pasirenkame arba gera ir bloga, arba visai nepasirenkame. <...> tas, kas, rinkdamasis tarp gera ir bloga, pasirenka gera, yra, žinoma, teisingas, bet tai paaiškėja tik vėliau. <...> Šiuo pasirinkimu dar neapsisprendžiame, ar norime gero, ar blogo, o tik pasirenkame todėl, kad norime <...>“⁷⁸.

Pasirinkimas svarbus savo absoliučiąja prasme, kaip asmeninio apsisprendimo aktas, nes priešingu atveju, t. y. nepasirinkdamas, žmogus leidžia kitiems pasirinkti už save ir taip save praranda. Iš tikrųjų net nelaimingiausias ir kenčiantis žmogus laikosi ištveręs pats savęs ir nieku gyvu nenorėtų tapti kuo nors kitu, trokšta likti savimi, nes jaučia amžinąją asmenybės vertę⁷⁹. Rinkdamasis žmogus renkasi savo gyvenimo būdą. S. Kierkegaard'as kalba apie tris galimus gyvenimo būdus, kuriuos žmogus gali pasirinkti: estetinį, etinį ir religinį. Estetinis gyvenimo būdas yra toks, kurį lemia jausliniai dalykai ir socialinės aplinkos įpročiai. Žmogus gyvena pagal principą „gyvenk šia diena, naudokis ir džiaukis tuo, ką tau duoda gyvenimas“. Tai hedonistas ir vartotojas, tenkinantis savo poreikius ir polinkius, tačiau priklausomas nuo išorinių aplinkybių, o ne nuo savęs paties. Anot filosofo, tai tikrai nėra žmogaus vertas gyvenimas. Kitas galimas žmogaus pasirinkimas – etinis gyvenimo būdas, kurį apibūdina žmogaus atsigręžimas į save patį ir savo vidų, o ne išorinį pasaulį. Šiuo atveju žmogus renkasi pats, o ne pasiduoda išorės įtakoms ir renkasi ne iš išorinių galimybių, tarkim, tapti teisininku ar vadybininku, o iš dviejų alternatyvų: tapti savimi ar prarasti savąjį „aš“. Rinkdamasis žmogus yra laisvas, todėl yra morališkai atsakingas už savo gyvenimą. Jis sprendžia klausimus, kurių už jį niekas negali išspręsti, ir suvokia save kaip savojo gyvenimo autorių. Tokį gyvenimą S. Kierkegaard'as įvardijo kaip tikrai žmogišką egzistenciją, tačiau netobulą, nes žmogus yra nuodėmingas ir nepajėgus gyventi moraliai nepriekaištingai.

⁷⁸ KJIRKEGORAS, S. Arba—Arba. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1974, p. 117.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 123.

Tai atveda žmogų į trečią – religinę – egzistencijos būklę, susiejančią jo būtį su Dievu ir leidžiančią suvokti amžinąją būties prasmę.

Viena vertus, egzistencija apibūdinama kaip nuolatinis žmogaus tapsmas, kuris negali būti objektyviai išmatuotas ir racionaliai apibūdintas, nes nėra objektas. Todėl ji neprieinama moksliniam pažinimui ir nėra juslinės patirties objektas. Vienintele priemone, padedančia žmogui priartėti prie savęs, suvokti savo egzistenciją, gali būti filosofija. Filosofuodamas žmogus artėja prie savo ištakų, tarsi grįžta į save. Kita vertus, egzistencija – tai žmogaus buvimo pasaulyje kartu su kitais žmonėmis faktas, tačiau ją apibūdina ne bendrieji požymiai, o unikali žmogaus būtis kaip nuolatinio jo rinkimosi rezultatas. Egzistencija – tai savęs atradimų ir praradimų procesas, kurio metu žmogus, anot J.-P. Sartre'o, tampa „tuo, kuo pats save padaro“. Jis kuria save ir nėra vienoks ar kitoks kaip duotybė. Tai reiškia, kad nėra bendrosios žmogiškosios prigimties, nors esama bendrų žmonės siejančių ypatumų. Neįmanoma numatyti žmogaus ateities ar nurodyti jo gyvenimo prasmę. Žmogus kuria save nuolat rinkdamasis ir būdamas už save atsakingas. Jis tampa tuo, kuo save padaro, o ne tuo, kuo norėtų būti.

Egzistencija yra nuolatinis vyksmas, nuolatinis žmogaus tapsmas, todėl svarbus yra laiko faktorius. Juk žmogus yra istorinė ir baigtinė būtybė, o jo egzistencija (jeigu ignoruojamas religinis požiūris), tęsiasi nuo gimimo iki mirties. Tas laikas yra žmogaus egzistencijos laikas, dar vadinamas likimu, kuris išgyvenamas subjektyviai. Kitaip nei objektyvaus laiko, kaip fizikinio reiškinio, matmenys, egzistencinis laikas turi tris matmenis: praeitį, dabartį ir ateitį, bet yra išgyvenamas dabartyje kaip nuolatinė, nepertraukiama slinktis į nebūtį. Šiame tapsme žmogus nuolat išgyvena kokias nors situacijas, kurios taip pat nuolat keičiasi. Visas žmogaus gyvenimas susijęs su situacijomis ir į tai tenka atsižvelgti. Žmogiškosios egzistencijos dabartiškumui pabrėžti egzistencinėje filosofijoje vartojamas terminas „čia ir dabar“, kuriuo bandoma užfiksuoti kiekvienos egzistencinės akimirkos išgyvenimo svarbą ir laikinumą.

Situacijos, į kurias patenka žmogus, gali jį ir riboti, ir atverti naujų galimybių. Išgyvenęs ar įveikęs vienas situacijas, žmogus patenka į kitas. Tačiau, be kasdienių, dažnai rutininių situacijų (darbo, mokymosi, miego, valgymo ir pan.), būna išskirtinių situacijų, kurias K. Jaspersas pavadino ribinėmis. Tai kančia, kaltė, kova ir mirtis: situacijos, kuriose žmogaus gyvenimas tarsi nuspręsta nuo įprastų kasdienybės bėgių, žmogus patiria savo egzistencijos unikalumą ir yra priverstas atsigręžti į save patį. Kodėl šios situacijos tokios svarbios? Žmogus negali jų išvengti ar nuo jų pasislėpti, turi autentiškai jas išgyventi taip, kaip pats pasirenka. Šios situacijos ypač svarbios, nes jose atsiskleidžia žmogaus egzistencijos laikinumas, trapumas, netgi savotiškas tragizmas. Susidūręs su kančia, kalte, kova ir mirtimi, žmogus patiria sukrėtimą, kuris priverčia jį iš kasdienio buvimo pereiti į egzistencinę būtį. Jis pamato save tarsi žvelgdamas iš šalies – kas jis iš tikrųjų yra, o ne kaip atrodo. Filosofijoje tokios situacijos vertinamos kaip kasdienio žmogaus gyvenimo riba, ties kuria atsidūręs žmogus išsivaduoja iš rutinos ir susimąsto, ar prasmingi yra jo gyvenimo tėkmė, tikslai ir pastangos.

Pati reikšmingiausia iš tokių ribinių situacijų yra mirtis. Viena vertus, mirtis neigia buvimą, kita vertus, ji nėra nežmogiška situacija. Mirtis yra natūrali egzistencijos pabaiga. Mirtis ir egzistencija yra susijusios, tarsi suaugusios tarpusavyje. Gyvendami mes artėjame prie mirties. Egzistencija – lyg tarp pirštų byrančio smėlio sauja. Šio proceso sustabdyti negalima. Viskas, kas turi pradžią, turi ir pabaigą. Todėl žmogaus egzistenciją dažnai lydi nerimas ir baimė jaučiant, kad gyvenimas teka mirties kryptimi. Šiuo požiūriu egzistencinei filosofijai nebūdingas tas optimizmas, kuriuo pasižymėjo antikos mąstytojai (Sokratas, Epikūras), mokę nebijoti mirties, nes po jos nieko nebus arba bus naujas gyvenimas. Ji neturi ir tos perspektyvos, kuria viliojo krikščioniškoji filosofija, įprasminusi žmogaus egzistenciją amžinybėje. Nuo pesimizmo ir nevilties, anot egzistencialistų, žmogų gelbsti galimybė įprasminti savo gyvenimą. Nors kažkada pasibaigs, o gal kaip

tik dėl to, žmogaus gyvenimas nėra beprasmiškas, jeigu pats žmogus to nenori.

Žmogaus laikinumas ir jo gyvenimo tėkmė kelia dar vieną klausimą: kaip suderinti to konkretaus „čia ir dabar“ momento žmogų su visa jo raida ir kaita? Tai būtų žmogaus tapatumo sau klausimas. Juk kad ir kokie pokyčiai vyksta žmoguje, nepaisydamas nuolatinio tapsmo, jis vis dėlto suvokia save kaip tą patį žmogų. Prisimindamas savo vaikystę ar jaunystę, permąstydamas patirtį, vertindamas praradimus ir atradimus žmogus suvokia, kad visa tai atvedė jį į šiandieną, padarė tu, kuo jis yra dabar. Savojo tapatumo suvokimas yra labai svarbus asmenybės vientisumui. Prarasti tapatumą žmogus gali susirgęs tam tikromis psichikos ligomis (pvz., Jonas vieną rytą pabunda jausdamasis esąs Napoleonas), taip pat praradęs atmintį dėl patirtų galvos traumų. Būtent atmintis yra žmogaus tapatumo sąlyga. Susiedama žmogų su jo paties praeitimi, ji yra svarbi egzistencijos vientisumo sąlyga. Atmintis lemia, kad dabartyje išgyvendamas savo praeitį ir iš jos kildindamas ateities tikslus ir siekius žmogus išlieka savimi, nesu- yra kaip asmenybė. Egzistencinis laikas ir atmintis leidžia žmogui išlikti istorine būtybe, turinčia savo biografiją.

Kitas svarbus egzistencijos faktorius – laisvė. Ši sąvoka labai reikšminga egzistencinėje filosofijoje. Būdamas laisvas, anot egzistencialistų, „pasmerktas“ laisvei, žmogus priverstas nuolat rinktis ir priimti sprendimus, nors tiems sprendimams pagrįsti kartais nesama jokių moralinių imperatyvų ar vertybių *a priori*. Jis pats yra savo egzistencijos autorius, jos alfa ir omega. Būtent laisvė leidžia žmogui tapti tuo, kas jis yra iš tikrųjų, t. y. pačiu savimi, o tai galima vertinti kaip pagrindinį žmogaus gyvenimo uždavinį, įprasminantį ir patį gyvenimą. K. Jaspersas žmogaus būti laisvėje tapatina su pačia žmogiškąja egzistencija. Jis rašo:

„Tyrinėdami žmogų, sukaupėme įvairiausių žinių, tačiau žmogaus kaip visumos nepažinome.

Abejotina, ar apskritai žmogus gali būti suvoktas remiantis tuo, ką apie jį galima sužinoti; galbūt jis yra kažkas daugiau,

negu pats apie save žino, būtent laisvė, nesutapatinama su jokių objektinių pažinimų, tačiau duota žmogui kaip neišvengiama galimybė.

Realiai žmogus gali suvokti save dvejopai: kaip tyrimo objektą ir kaip jokiame tyrimui neprieinamą laisvą egzistenciją. Vienu atveju žmogų tariame esant objektą, kitu – neobjektinę realybę, kurioje žmogus išsiskiria autentiškai save suvokdamas. Kas yra žmogus, negalime sužinoti jį pažindami, bet galime patirti pasinerdami į mūsų mąstymo ir veiklos ištakas. Žmogus iš principo yra kažkas daugiau, negu jis gali apie save žinoti.⁸⁰

Egzistencinė filosofija sugrąžino žmogų į filosofinių apmąstymų epicentrą ir visą dėmesį sutelkė į jo būtį, kurią jis pats kuria ir įgyvendina, pabrėžė žmogaus stiprybę, jo unikalumą ir atsakomybę už savo gyvenimą. Kita vertus, žmogus gali jaustis vienišas su tokia našta, nes neturi į ką atsiremti, išgyventi nevilties, pesimizmo akimirkų, kartais patirti gyvenimo absurdiškumą, tačiau jis visada laisvas rinktis savo likimą. Požiūris į žmogų, kaip nuolat save kuriančią egzistenciją, ypač aktualus ir patrauklus įvairių socialinių negandų, karų ir suiručių metais. Jis svarbus ir šiuolaikiniam vis labiau skubančiam gyventi, į save panirusiam ir globalioje visuomenėje pasiklydusiam žmogui. Egzistencinės filosofijos idėjomis naudojasi egzistencinė ir humanistinė psichologija. Jos turi įtakos grožinei literatūrai, teatrui, padeda žmogui priartėti prie savęs, suvokti savo egzistencijos gelmę, teikia stiprybės patiriant asmeninių išgyvenimų ir sukrėtimų.

Gyvenimo prasmės paieška

Egzistencinė filosofija sprendė gyvenimo prasmės klausimą, nes žmonėms visada rūpėjo ir teberūpi, dėl ko gyventi. Žinoma, visada atsiras tokių, kurie nekelia sau šio klausimo, gyvena šia diena arba jau turi religiją pagrįstą atsakymą. Vis dėlto dauguma anksčiau ar vėliau, dažniau ar rečiau kelia sau gyvenimo prasmės

⁸⁰ JASPERS, K. Filosofijos įvadas. Vilnius: Pradai, 1998, p. 70–71.

klausimą ir ieško atsakymo. Žmogui rūpi, dėl ko jis gyvena, kokia yra jo darbų, veiksmų, minčių, jausmų ir išgyvenimų vertė ir prasmė. Net suabejojęs savo gyvenimo prasme, žmogus nesiliauja jo ieškojęs, ir toji paieška daro gyvenimą prasmingą.

Gyvenimo prasmės ieškojimas – neatsiejama žmogaus gyvenimo dalis, suteikianti vertę konkrečiam jo turiniui. Šį ieškojimą liudija įvairios gyvenimo patirtys ir filosofiniai mokymai, analizuojantys gyvenimo prasmės klausimus siekiant suvokti žmogaus esmę. Prasmės galima ieškoti įvairiuose dalykuose. Skirtingi žmonės neprivalo vienodai suvokti savo gyvenimo prasmės, be to, gyvenimo prasmė ilgainiui dažniausiai kinta, bet visada išlieka liepiamojo pobūdžio, nes tik įprasmindamas savo gyvenimą žmogus atsiskleidžia, kas jis yra iš tikrųjų. Gyvenimo įprasminimą galima laikyti žmogaus egzistenciniu poreikiu, o prasmės ieškojimą – egzistenciniu procesu. Nėra tokių aplinkybių, kurios nesuteiktų galimybės rasti žmogaus gyvenimo prasmės, ir nėra žmogaus, kuriam gyvenimas nekeltų vienokių ar kitokių tikslų ar reikalavimų.

Prasmės klausimas žmogui kyla siekiant suvokti save, savo likimą ir paskirtį. Žmogaus gyvenimas niekada nėra beprasmis, jeigu to nenori pats žmogus. Taip yra todėl, kad prasmingumas glaudžiai susijęs su žmogaus laisve ir jo atsakomybe, nes prasmė gyvenime „randama“ laisvai renkantis ir atsakingai apsisprendžiant. Tas apsisprendimas yra galimybė, kurią žmogus pasirenka ir yra už tai atsakingas. Kitaip tariant, savojo gyvenimo įprasminimas yra konkretaus žmogaus laisvo apsisprendimo ir atsakomybės rezultatas. Gyvenimo prasmė nėra kuriama protu, ji nėra perduodama, dovanojama, skolinama ar brukama jėga. Žmogus pajėgus perimti kitų patirtį, bet negali gyventi svetimo gyvenimo, nes tai būtų tolygu apskritai negyventi.

Viktoras Franklis (1905–1997 m.), žymiausias gyvenimo prasmės tyrėjas XX a. filosofijoje, rašo:

„<...> žmogiškoji būtis – tai atsakinga būtis baigtinumo aki-
vaizdoje. Tai, kad gyvenimas baigtinis, nepaverčia jo bepras-
miu; <...> gyvenimas nepakartojamas, nes nepakartojamos bet

kurios aplinkybės, ir gyvenimas ypatingas, nes ypatingas kiekvienas likimas. Apskritai likimas <...> neatsiejamas nuo gyvenimo. Žmogus negali ištrūkti iš konkrečios, ypatingos savo likimo erdvės. Mėgindamas grumtis su likimu, taigi su tuo, ko negali pakeisti, už ką nėra atsakingas ar kaltas, jis neižvelgia likimo prasmės. O likimas turi prasmę, likimas kaip ir mirtis suteikia gyvenimui prasmę. Išskirtinėje savo likimo erdvėje kiekvienas žmogus nepakeičiamas. Būdamas nepakeičiamas, jis ir atsakingas už savo likimo formavimą. Turėti likimą reiškia turėti savo paties likimą. Kiekvienas žmogus su savo ypatingu likimu yra vienintelis visame kosmose. Jo likimas nesikartoja. Niekas neturi tų pačių galimybių, ir jis pats jų niekada daugiau neturės. <...> Klausimas apie kito likimo galimybę apskritai prieštaringas ir beprasmiš.

Likimas neatsiejamas nuo žmogaus kaip žemė, prie kurios jį prikausto traukos jėga, tačiau be šios jis negalėtų vaikščioti. Į savo likimą reiktų žvelgti tarsi į žemę, ant kurios stovime, – žemę, kaip trampliną mūsų laisvei.⁸¹

Būtų paradoksalu nepripažinti savo likimo. Likimui priskirtina tai, kas jau yra tapę faktu: įvykę, tapę, praėję, t. y. žmogaus praeitis. Ji yra ta žmogaus gyvenimo duotybė, į kurią atsižvelgdamas jis gali rinktis, kaip galėtų įprasminėti savo gyvenimą, nes pasirinkimas niekada nebūna absoliutus. Likimo požiūriu kiekvienas žmogus yra nepakartojamas, nes nebūna tokių pačių galimybių ir sąlygų. Kai žmogus pradeda samprotauti, kas jis būtų, jeigu jo tėvai būtų buvę kiti, jeigu jis būtų gimęs kitu laiku ar kitoje šalyje, jis tarsi pamiršta, kad tada tai būtų jau nebe jis. Populiarios dainos žodžiais: „Gimiau nei per anksti, nei per vėlai, gimiau pačiu laiku“.

Gyvenimo įprasminimas egzistenciniu požiūriu yra neišvengiamas ir kartu unikalus kaip pirštų atspaudai. Nėra gyvenimo prasmės apskritai kaip kažkas universalu ir bendra visiems. Galimybė rinktis ir įgyvendinti prasmę kaskart būna unikali ir ypatinga, kaip ir ją įgyvendinanti asmenybė – vienintelė ir nepakartojama. Todėl gyvenimo prasmė yra individuali ir kintanti,

⁸¹ FRANKL, V. E. Sielogyda. Vilnius: Vaga, 2012, p. 133–134.

kartu ir neatsiejama kiekvieno žmogaus gyvenimo dalis. Keldamas gyvenimo prasmės klausimą, žmogus atsigręžia į save kaip į subjektą, kuris privalo ne teoriškai, bet praktiškai savo konkrečiais poelgiais ir pasirinkimais atsakyti į gyvenimo jam užduotą klausimą. Kas prasminga ir kas ne, nėra ir negali būti kaip nors iš anksto apibrėžta ar nulemta. Kiekvieną kartą žmogus pats apsisprendžia, tačiau jam padeda žmogiškųjų vertybių visuma, nes kiekvienas žmogus savo gyvenimą siekia įprasminti tuo, kas visuotinai pripažįstama vertingais dalykais. Visuotinės vertybės leidžia apsispręsti ir galiausiai pasirinkti, kuo ir kaip įprasminti savo gyvenimą, susieja skirtingas gyvenimo prasmes.

Universalios žmogiškosios vertybės yra kiekvieno žmogaus gyvenimo prasmės bendrasis vardiklis, todėl įprasmindami savo gyvenimą žmonės gali rinktis panašius dalykus. Tačiau tai nereiškia vienos ir bendros gyvenimo prasmės visiems. Anot V. E. Franklio, gyvenimo prasmės klausimą apskritai galima palyginti su klausimu pasaulio šachmatų čempionui, koks yra geriausias ėjimas.

„Negali būti bendro atsakymo į tokį klausimą, visada reikia atsižvelgti į konkrečias aplinkybes (ir asmenybę). <...> „Šachmatininkas kaskart turi stengtis padaryti geriausią ėjimą, atsižvelgdamas į savo galimybes ir į tai, ką jam leidžia varžovas“. Reikėtų pabrėžti du dalykus: pirma, „atsižvelgdamas į savo galimybes“ reiškia, kad turime paisyti vidinių galimybių, vadinamųjų sugebėjimų; antra, būtina prisiminti, kad žaidėjas visada gali tik „stengtis“ padaryti geriausią ėjimą konkrečiomis žaidimo aplinkybėmis, t. y. kaskart tam tikram figūrų išsidėstymui atrasti tinkamą ėjimą. <...> Analogiška padėtis žmogaus, susidūrusio su gyvenimo prasmės klausimu; <...> jis gali jį kelti tik atsižvelgdamas į konkrečias aplinkybes ir konkrečią asmenybę; klaidinga ir liguista įsikalti į galvą padaryti absoliučiai geriausia, užuot „stengusis“ tai padaryti. Reikia siekti geriausio, kad padarytum ką nors gera; tačiau kartu reikia sugebėti tenkintis laipsnišku artėjimu prie tikslo suvokiant, kad niekada jo visiškai nepasieksi.“⁸²

⁸² *Ibid.*, p. 111–112.

Į gyvenimo keliamą prasmės klausimą atsakydamas savo elgesiu, gyvenimo būdu, vertybinėmis nuostatomis, t. y. prisiimdamas atsakomybę už savo „atsakymus“ pačia savo egzistencija, žmogus nukreipia žvilgsnį į savo vidų. Būtent savyje žmogus turi „rasti atsakymą“, o tai reiškia – pasirinkti ir prisiimti atsakomybę už savo pasirinkimą. Be to, žmogus atsako ne teoriškai, bet tiesiogiai įgyvendindamas savo sprendimus, pasirinktus prioritetus ir pan. Tiesa, praktiniame gyvenime žmogus kartais bando mėgdžioti kitus, prisiderinti prie susiklosčiusių tradicijų, t. y. linkęs elgtis ir gyventi „kaip visi“. Tai veda į konformizmą, kai žmogus nežino arba nenori žinoti, ko nori ir kas jam svarbu, bando siekti to paties, ko siekia daugelis. Nežinodamas, ko jam reikia, žmogus gali daryti ir tai, ko nori ar verčia daryti kiti. Tai būtų totalitarizmo išraiška, būdinga autoritarinėse valstybėse arba autokratiniais santykius palaikančiose šeimose gyvenantiems žmonėms. Ir konformizmo, ir totalitarizmo atvejais žmogus nesusimąsto, ko jis pats nori, nesuvokia savo norų, galimybių, todėl anksčiau ar vėliau patenka į egzistencinį vakuumą. Jį užvaldo tuštumos ir gyvenimo beprasmybės jausmas.

Žmogus siekia įprasminti savo gyvenimą veikla, jausmais, išgyvenimais ir nuostatomis. Veiklos srityje jis įprasmina gyvenimą konkrečiais darbais, kūrybiškumu, savo žiniomis ir gebėjimais. Jausmų srityje jis gali rasti gyvenimo prasmę jausdamas grožį, mylėdamas kitus žmones, užjausdamas ir padėdamas kitiems. Mylėdamas kitus žmogus įprasmina savo gyvenimą, nes meilė suteikia daugybę įvairių išgyvenimų, taip pat ir skausmingų, o kartu užpildo gyvenimą, praturtina jį įvairiais jausmais ir patirtimi. Tas gyvenimo tarpsnis, kai žmogus myli arba mylėjo, stipriau įsispaudžia atmintyje, kasdienybė tampa tarsi prasmingesnė, turiningesnė. Žmogus labiau įsiklauso į save, būna pakantesnis aplinkiniams. Lygiai taip pat žmogaus gyvenimą gali įprasminti kitų meilė jam. Dėl šios priežasties gali būti prasmingas silpno senelio ar beviltiško ligonio gyvenimas, nes jie yra kitų žmonių meilės ir rūpinimosi objektas. Įprasminti gyvenimą galima ir nuostatų srityje. Žmogus

kartais nepajėgus pakeisti savo likimo, bet jo elgesys nepalankiai susiklosčius aplinkybėms bene ryškiausiai atskleidžia jo esmę. Net ir sunkiausiose situacijose žmogus yra pajėgus išsaugoti savo gyvenimo prasmę, nes ji priklauso tik nuo jo paties. Žmogus pats kuria savo gyvenimą ir pats jį įprasmina. Net mirties akivaizdoje galima rinktis, kaip ją pasitikti. Filosofijos istorijoje ryškiausias to pavyzdys yra stoiška Sokrato laikysena pasitinkant mirtį, kurią jis pasirinko vietoj gyvenimo, nes norėdamas likti gyvas būtų turėjęs paminti savo išpažintus ir gintus principus bei vertybes.

V. E. Franklis savo knygoje kalba apie žmogaus galimybę prasmingai gyventi bet kokiomis aplinkybėmis. Kaip pavyzdį jis aprašė nuo stuburo smegenų auglio kentėjusio ligonio istoriją. Šis žmogus negalėjo būti operuojamas, o liga ūmėjo. Iš pradžių vyras dar galėjo skaityti, klausyti muzikos, padėti kitiems ligoniams, t. y. įprasminti savo gyvenimą konkrečia veikla. Kai paralyžiuotomis rankomis jau nebenulaikydavo knygos, jis dar sugebėdavo palaikyti palatos kaimynų dvasią, juos guosdavo ir drąsindavo, t. y. įprasmino savo gyvenimą meile kitiems. Netgi sužinojęs, kad jam paskirtas morfijus, ir suvokęs, kad gyvenimas baigiasi, jis paprašė gydytojo vaistus suleisti vakarinės vizitacijos metu, kad šiam nereikėtų keltis naktį. Pateiktas pavyzdys rodo, kad net tragiškiausiomis gyvenimo minutėmis, kančioje ir mirties akivaizdoje žmogus gali realizuoti savyje tai, kas jame žmogiškiausia, bręsti, augti. Net mirtis yra bejėgė atimti iš jo gyvenimo prasmę. Nėra situacijų, kad nebūtų galima rinktis. Būtent ribinės situacijos geriausiai atskleidžia gyvenimo prasmės sąsajas su asmeniu. Kasdienėse situacijose save galima užmaskuoti. Ribinės situacijos žmogus negali pakeisti, todėl keičiasi pats atskleisdamas savo esmę. V. E. Franklis pateikia ne vieną pavyzdį iš savo patirties koncentracijos stovykloje ir cituoja Aušvico kalinį, kurį persekiojo įkūręs su koncentracijos stovykla susiję prisiminimai ir klausimas, kokią prasmę galėjo turėti jo Aušvice praleisti metai. Jis rašo:

„Būdamas vaikas galvojau: pasakysiu pasauliui, ką mačiau Aušvice, – vildamasis, kad pasaulis taps kitoks. Tačiau pasau-

lis netapo kitoks, pasaulis nenorėjo girdėti apie Aušvicą. Kur kas vėliau supratau, kokia tikroji kančios prasmė. Kančia turi prasmę, jei pats tampi kitoks.“⁸³

Šie pavyzdžiai akivaizdžiai rodo, kad žmogaus egzistencija gali būti prasminga visada, o konkretus prasmės įgyvendinimas yra žmogaus laisvo apsisprendimo ir atsakomybės rezultatas. Būtent tada, kai negali pakeisti likimo ar aplinkybių, žmogus keičiasi pats. Situacijos nepakartojamumas ir gyvenimo baigtinumas – tai erdvė ir ribos, kurių neperžengdamas ir įgyvendindamas prasmę žmogus kuria save.

Šiuo metu daug diskutuojama eutanazijos tema, kuri kelia ne tik medicininių, etinių, teisinių, bet ir egzistencinių problemų. Kokiomis aplinkybėmis ji galėtų ar turėtų būti taikoma? Ar turi gydytojas teisę atlikti budelio funkciją? Juk pasitikėjimas gydytoju grindžiamas pirmiausia tikėjimu, jog jis padarys viską, kad išgydytų žmogų ar bent palengvintų jo kančias sergant neišgydoma liga, o ne spręstų, ar vertingas ir tęstinas vieno ar kito žmogaus gyvenimas. Gydytojo misija yra gelbėti gyvybę, o ne ją atimti. Tapęs budeliu, net jei tai darytų dėl kilnaus tikslo išvaduoti ligonį nuo nepakeliamų ir racionaliai vertinant „beprasmių“ kančių, jis visam laikui prarastų tą pasitikėjimą.

„Taigi, bendraudamas su eutanaziją praktikuojančiu gydytoju, rintai susirgęs pacientas visuomet bus nesaugus. Jis niekada nežinos, ar (ir kada) gydytojui ateis į galvą mintis apie eutanaziją, ar gal jis jau nusprendė nutraukti gydymą, kad pagreintų mirtį, ar gal jau už paciento nugaros susimokė su jo šeima leisti jam greičiau numirti. O gal nužudys jį tariamai palengvėjamą keliančia injekcija? Senojo tvirto įsitikinimo, kad gydytojas padarys viską, ką tik galės, kad išgelbėtų ligonį, kad neatmes nieko, kas galėtų pagelbėti, kad jokių būdu sąmoningai ligoniui ir jo gyvybei nepakenks, nebeliko.“⁸⁴

⁸³ FRANKL, V. E. Žmogus prasmės akivaizdoje. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2010, p. 177.

⁸⁴ JAKUŠOVAITĖ, I. Medicina ir filosofija. Kaunas: Kauno medicinos universiteto leidykla, 2001, p. 201–202.

Diskusijos eutanazijos klausimais skatina gilintis į žmogaus gyvybės vertės ir gyvenimo prasmės klausimus. Štai kelios ištraukos iš S. Sheldon romano, atskleidžiančios skirtingus požiūrius šiuo klausimu:

„– Gal papasakosite prisiekusių žiuri, kodėl jūs nutraukėte Džono Kronino gyvenimą?

– Todėl, kad jis manęs to prašė. Jis mane maldavo. Pasiuntė vidurnaktį manęs pakviesti. Jį kankino siaubingas skausmas. Vaistai, kuriuos mes jam davėme, jau nepadėjo.

<...> Jis pasakė, kad nenori ilgiau kentėti. Jis vis viena būtų miręs po kelių dienų. Jis maldavo mane, kad padėčiau pasitraukti iš gyvenimo.

– Gydytoja, jūs tai padarėte nenoromis? Ar jautėte kaltę?

<...>

– Ne. Jeigu jūs būtumėte matę... tiesiog nebuvo prasmės leisti jam toliau kankintis.

– Kaip jūs įšvirkštėte insuliną?

– Į veną.

– Ar tai jam sukėlė papildomą skausmą?

– Ne. Jis paprasčiausiai užsnūdo.“⁸⁵

Kita ištrauka:

„Vizitaciją užbaigė prie pagyvenusios moters lovos. Ji gulėjo su deguonies kauke ir buvo komos būklėje.

– Ją ištiko sunkus širdies priepuolis, – paaiškino gydytojas Rednoras ordinatoriams. – Ji jau šešias savaites komos būklėje. Gyvybės požymiai darosi vis silpnesni. Čia mes daugiau nieko negalime padaryti. Po pietų išjungsime gyvybės palaikymo sistemą.

Jo žodžiai sukrėtė Peidžę.

– Išjungsime sistemą?

Gydytojas Rednoras ramiai paaiškino:

– Šiandien rytą mūsų ligoninės etikos komisija taip nusprendė. Ji jau ne žmogus. Jai aštuoniasdešimt septyneri metai,

⁸⁵ ŠELDON, S. Nieko nėra amžina. Vilnius: Rosma, 1997, p. 23.

smegenys atrofavosi. Žiauru iš mūsų pusės palaikyti jos gyvybę ir nuskurdinti jos artimuosius. <...>

– „Bet juk tai žmogžudystė!“ – pagalvojo Peidžė.⁸⁶

Eutanazijos problema įvairiapusė. Išlieka atviras klausimas, ar tikrai įteisinta pagalba kitam numirti nebus piktnaudžiaujama? Ar visada šį sprendimą žmogus ar jo šeima priims tik tada, kai priešingu atveju lauktų nepakeliamos kančios arba nuolatinė vegetacinė būseną, kuriai esant žmogus negalėtų vykdyti jokios valingos protinės veiklos ir netgi nereaguotų į jokių išorinių dirgiklius? Tradicinių krikščioniškųjų vertybių požiūriu eutanazija nepriimtina, nes žmogus gyvendamas turi atlikti jam skirtą misiją ir ne jam spręsti, kada mirti. Gyvenimo prasmės filosofija teigia, kad net gyvenimas kenčiant yra prasmingas, nes ir kančia, ir mirtis yra žmogiškosios būties dalis. Tačiau šiuolaikinė vartotojiška visuomenė daug ką vertina utilitariniais argumentais: finansiniais ištekiais, patogumo arba nepatogumo aplinkiniams požiūriu ir pan. Savanoriška mirtis ir padėjimas mirti kelia nemažai ne tik medicininių, bet ir teisinių, etinių, psichologinių problemų. Šiuo klausimu negalima priimti greitų ar neapgalvotų sprendimų.

Kitas su gyvenimo prasmės klausimu susijęs svarstymų objektas galėtų būti savižudybė. Ar žmogus turi teisę rinktis nebūtį? Ir taip, ir ne. Filosofija pripažįsta žmogų esant laisvą save valdančią būtybę, galinčią rinktis, gyventi ar ne. Tai pripažįstama žmogaus teise, nes juk jis pats atsakingas už savo gyvenimą. Kita vertus, savižudybė niekada negali būti egzistencinė išeitimi, nes ją rinkdamasis žmogus atsisako įprasmingi savo gyvenimą, suteikia kančių savo artimiesiems ir vis tiek neišsprendžia problemos ar situacijos, pastūmėjusios jį į savižudybę. Juk jokia gyvenimo problema negali būti išspręsta atmetus patį gyvenimą. Todėl toks sprendimas – beprasmiškas. Moralinė prasme savižudybė nepateisinama, nes atima visas galimybes. Bėgdamas nuo sunkumų, neteisybės ar kančios, žmogus atmeta ne juos, o savąjį „aš“, t. y. savo būsimąją patirtį, išgyvenimus, paskirtį. Nusivylimas gyvenimu tėra jausmas, o

⁸⁶ ŠELDON, S. Nieko nėra amžina. Vilnius: Rosma, 1997, p. 43.

jausmas niekada nėra objektyvus. Apskritai abejotina, ar žmogus gali visiškai objektyviai vertinti savo gyvenimą. Šiandien patekęs į, jo manymu, beviltišką padėtį, rytoj tas pats žmogus galbūt rastų išeitį arba ta pati padėtis jam neatrodytų tokia beviltiška. Žmogaus gyvenimas nepraeina be sunkumų ir kančių. Susidurdamas su išbandymais žmogus auga, bręsta.

Egzistencinės filosofijos požiūriu savižudybės problema turi ir kitą aspektą: dažnai noras nusižudyti ar bandymas tai padaryti byloja apie ryšius su gyvenimu praradusio žmogaus pagalbos šauksmą, į kurį reikėtų atsiliiepti. Lietuvoje pastaraisiais dešimtmečiais itin padaugėjo savižudybių. Jų paplitimas, palyginti su gretimomis šalimis, verčia atsigręžti į egzistencinius dalykus. Siekiant mažinti savižudybių skaičių, reikia koncentruotis ne tik į žmogaus atžvilgiu išorinius dalykus: ekonominius, socialinius, politinius. Objektyvios priežastys turi įtakos apsisprendžiant, tačiau sprendimą priima ir įgyvendina konkretus žmogus. Jokie su žmogaus vidiniu gyvenimu tiesiogiai nesusiję išoriniai veiksniai neparodo giluminių savižudybės priežasčių. Tai liudija labai skirtinga gretimų šalių, kurias sieja panaši istorija ir ekonomika, savižudybių statistika. Be abejo, nereikia manyti, kad savižudybes veikia tik subjektyvūs veiksniai ir nėra jokių bendrų dėsningumų. Jie svarbūs, bet taip pat svarbi asmeninė žmogaus apsisprendimo, savivertės, emocinės stiprybės erdvė, kuri tiesiogiai susijusi su savojo gyvenimo prasmės suvokimu, nepaisant nepalankiausių aplinkybių. Savižudybės problema nėra vien socialinė, psichologinė ar medicininė. Ji labai glaudžiai susijusi su gyvenimo prasmės, atsakomybės ir laisvės klausimais, kuriuos analizuoja egzistencinė filosofija.

Egzistencinėje filosofijoje prasmingumo siekis suvokiamas kaip savaiminė priežastis, jis neišplaukia iš kitų poreikių ir nepriklauso nuo galimybių juos tenkinti. Neįprasmindamas savo gyvenimo, žmogus tiesiog nepajėgus egzistuoti žmogiškąja prasme. Konkretaus žmogaus gyvenimo prasmė siejama su jo savitumu, aplinkybių susiklostymu ir pan. Galimybės, kurių turi kiekvienas

žmogus, yra tokios pat specifinės, kaip ir galimybės, kurių suteikia kiekviena nepakartojama istorinė epocha. Visiems bendra ir bendrareikšmė gyvenimo prasmė egzistencine prasme yra neįmanoma. Beprasmiška būtų netgi kelti toki klausimą, nesusijusį su konkretaus žmogaus realiu gyvenimu. Gyvenimo prasmės klausimas gali būti svarstomas tik kalbant apie konkrečią situaciją ir asmenybę.

Gyvenimo prasmės klausimų kyla siekiant suvokti savo tapatumą ir individualumą. Jie gali būti paskatinti kokio nors sukrėtimo ar išgyvenimo, t. y. tarsi atsiųsti paties likimo. Pavyzdžiui, žmogus, netekęs artimo, mylimo žmogaus, dėl kurio jautėsi gyvenąs, pasijunta praradęs gyvenimo tikslą. Jis klausia savęs, ar dabar turi kokią nors prasmę jo paties gyvenimas. Jis turi rasti priežastį, dėl ko gyventi toliau.

Gyvenimo prasmės klausimas labai artimai susijęs su gyvenimo baigtinumu. Žmogui dažnai kyla klausimas, kokia gyvenimo prasmė, jeigu jis visada baigiasi mirtimi? Ar mirtis nedaro jo beprasmio? Atsakyti galima kontrklausimu: kas būtų, jei gyvenimas būtų begalinis? Juk tada laikas neturėtų vertės, kiekvieną darbą ar reikalą galima būtų atidėlioti iki begalybės. Vadinas, mirtis priverčia žmogų būti atsakingą už savo gyvenimą, ir ta atsakomybė susijusi su gyvenimo baigtinumu ir nepakartojamumu. Gyvenimą galima palyginti su filmu, kuris jau sumontuotas, arba knyga, kuri jau išspausdinta ir autorius nieko negali pakeisti. Gyvenime taip pat negalima pakeisti to, kas jau įvyko. Žmogus savo gyvenimą kuria tarsi menininkas, jam skirtas apibrėžtas laikas, bet jis nežino pabaigos, nenurodyta galutinė data, iki kada jis turi užbaigti savo kūrinį (gyvenimą). Tai gali įvykti kiekvienu momentu, todėl laiką reikia labai branginti. Kita vertus, kas, išskyrus patį autorių, gali pasakyti, ar kūrinys jau užbaigtas, ar dar ne? Ir kas daro kūrinį vertingą: jo užbaigtumas ar konkretus turinys? F. Šuberto Nebaigtoji simfonija išliko kaip vienas nuostabiausių muzikos kūrinių. Nė vienas filmas, spektaklis ar knyga nesitęsia be galo ir neatsako į visus žiūrovui ar skaitytojui kylančius klausimus. Kaip knygos vertė

lemia turinys, o ne puslapių skaičius, taip gyvenimo vertės negali nusakyti jo trukmė, o baigtinumas neatmeta jo prasmės.

Mirtis negali būti pašalinta iš žmogaus gyvenimo. Ji yra to gyvenimo sudedamoji dalis. Žmogus bando nuo to pabėgti. Pirmiausia – per savo vaikus. Viena iš labiausiai paplitusių nuostatų – gyvenimo prasmę susieti su vaikais. Tačiau ar iš tikrųjų giminės pratęsimas įprasmina žmogaus gyvenimą? Juk gyvūnai taip pat dauginasi ir rūpinasi savo jaunikliais. Be abejo, palikti kažką gyvą, savą yra natūralus žmogaus poreikis egzistencine prasme. Tačiau kyla klausimas, ar rūpinimasis vaikais sutapatinęs su savo gyvenimo prasme žmogus nebando gyvenimo prasmės klausimo perduoti ateinančiai kartai tarsi olimpinių žaidynių deglo, nes nebando jo spręsti pats? Panašiai daro tėvai, kurie stengiasi perduoti vaikams savo neįgyvendintas svajones ar lūkesčius, kartu kėsindamiesi atimti vaikų teisę gyventi jų pasirinktą gyvenimą.

Vidinė žmogaus gyvenimo tėkmė niekada nėra bevertė, net jei jos niekas nepastebėjo. Žmogaus nugyventas gyvenimas yra daug didesnis kūrybinis laimėjimas negu bet kuris parašytas romanas. Laikas ir gyvenimo baigtinumas negali atimti iš gyvenimo prasmės ir vertės. Visa tai, kas padaryta gyvenime, galima vertinti kaip išnaudotą galimybę, kuri dabar tapo nepavaldi laikui. Bėgant metams galima su liūdesiu žiūrėti, kaip greitai prabėgo laikas, bet galima ir džiaugtis padarytais darbais, išgyventais jausmais, įgyta patirtimi, visu tuo gyvenimo turiniu, kurio jau niekas iš tavęs neatims. Lygiai taip pat nebūtina pavydėti jaunesniems už save arba su ilgesiu prisiminti prabėgusią jaunystę. Kas vertingiau: ar galimybės, kurios gali netapti tikrove, lūkesčiai, kurie gali neišsipildyti, ar tai, kas jau įvyko, jau išgyventa?

Žmogus gali būti net iki galo neišsąmoninęs prasmės klausimų svarbos ir jaustis neįprasminęs savojo gyvenimo, tačiau prasmės poreikis yra egzistencinis. Jis žymi kelią, vedantį link pačių žmogiškumo ištakų, ir leidžia kalbėti apie žmogaus istoriškumą.

Žmogaus būties istoriškumas ir jo pavidalai

Filosofija žmogų analizuoja ne tik kaip racionalią, kalbančią ir socialią, bet ir kaip istorinę būtybę. Žmogaus istoriškumas visada susijęs su laiku, kurį galima suprasti ir objektyviai, ir egzistencine prasme. Tačiau istorija ir laikas nėra tas pats. Laikas tampa istorija tik įgydamas tam tikrų ypatybių. Atskiros žmogaus laikas virsta jo istorija, kai jis išgyvenamas ir užpildomas to žmogaus savastimi. Priešingu atveju laikas praeina ir dingsta. Egzistenciniai išgyvenimai sujungia praeitį ir ateitį dabartyje ir išsaugo laiką. Jis nedingsta nebūtyje. Anot A. Maceinos, žmogus tegali būti tik čia ir dabar, t. y. dabartyje. Jis negali savęs suvokti kaip dar būsiančio ar jau buvusio. Filosofas rašo:

„Asmens tad laikas yra *dabartis*, nes tik dabartis išreiškia tapatybę laiko lytimi. Buvoti laike asmeniui reiškia buvoti dabarties matmenyje. Abu kiti laiko matmens esti asmens atkeliami į dabartį. Asmuo niekad nepergyvena praeities kaip nebesančios ir ateities kaip dar nesančios. Iš tikro būtų juk išmonė tikėti, esą galima pergyventi tai, ko nebėra ar ko dar nėra, jei šie abu laiko matmens būtų atjungti nuo dabarties ir nebuvotų jos akiratyje. Laiko slinkti nebūtin asmuo sulauko tuo būdu, kad jis šią slinkti grąžina atgal, kai ji praėjusi, ir užbėga jai už akių, kol ji dar neatėjusi. Dabartis tampa asmeniui viso laiko buveine.“⁸⁷

Žmogaus buvimas pasaulyje – tai jo istorija (biografija), ir tas buvimas yra prasmingas tiek, kiek jis yra istoriškas. Istorija yra nuolatinis tuštumos nepakenčiantis vyksmas. Tuštumoje žmogus atsiduria, kai nežino, ką jam daryti toliau, kaip gyventi, patenka į savotišką egzistencinį vakuumą. Tačiau netgi tokioje situacijoje apmąstydamas savo likimą žmogus suvokia savo istoriškumą. Egzistencine prasme istoriją žmogus išgyvena kaip savo istoriją ta prasme, kad ji yra konkrečios jo esaties šaltinis ir pagrindas, kad žmogus pats dalyvauja ją kuriant. Niekada negalėdamas nei tapti kitu, nei peržengti savo tapatumo ribų, žmogus ir svetimos istorijos negali paversti sava. Anot A. Maceinos,

⁸⁷ MACEINA, A. Raštai, t. 6. Vilnius: Mintis, 2000, p. 357.

„Istorija kaip egzistencinis laikas visados yra *mano* istorija; ne ta prasme mano, kad aš vienas būčiau ją sukūręs, bet ta prasme, kad ji man yra *sava* kaip mano individualinės praeities ir ateities šaltinis bei pagrindas. Kaip aš pats niekad negaliu tapti kitu, taip lygiai aš negaliu svetimos istorijos paversti sava istorija. Mano asmens tapatybė yra kartu ir mano istorijos tapatybė. Žmogus gali keisti erdvę, bet jis negali keisti laiko. Jis gali persikelti iš vienos gyvenvietės į kitą, tačiau jis negali persikelti iš vienos istorijos į kitą, nes tai reikštų pakeisti patį save kaip gyvenantį praeities ir ateities sąsajoje. Kita istorija būtų jau kita praeitis ir kita ateitis.“⁸⁸

Žmogus negali keisti savo istorijos, tapti kitu, bet jis visada yra bendrosios istorijos dalis. Todėl kyla klausimas, kokiais būdais konkretus žmogus į ją įsilieja, susisaisto su kitais ir išvengia savo laikinumo. Skirtingų žmonių biografijas į vieną istorijos tėkmę jungiančios sąsajos galėtų būti atmintis, tradicija, gimtoji kalba ir istorinė sąmonė.

Žmogaus atmintis nugali laiko slinktį į nebūtį ir praeitį atkelia dabartin. Ji palaiko žmogaus tapatumą sau, padeda pajusti savojo „aš“ pilnatvę. Neturėdamas atminties žmogus kasdien tarsi dingtų ir vėl iš naujo atsirastų. Žvelgiant plačiau, be asmeninės, esama tautos atminties, kuri reflektuodama praeitį kuria tautos istoriją. Dalyvaudamas šiame procese žmogus susilieja su istorija. Būtent dėl jos reliatyvi tampa net mirties sąvoka, nes mirdamas fiziškai žmogus nebūtinai miršta istoriškai. Jis išlieka artimųjų, jį pažinojusiųjų atmintyje. Istorinė mirtis galima tik mirstant tautai. Be atminties, su istorija žmogų sieja tautos tradicijos ir įvairūs objektyvūs kultūriniai pavidalai, kuriais jos perduodamos. Viskas, ką tauta yra sukūrusi per amžius (pasakos, dainos, šokiai, dailė, literatūra, filosofija, religija), ir šių vertybių perdavimo būdai (raštas, žodinė kūryba, konkretūs daiktai) yra įvairiomis kultūros formomis įsikūnijusi tautos patirtis, formuojanti tautos tradicijas. Įsiliedamas į jas žmogus įsilieja į bendrą istoriją.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 363.

Kitas žmogų su savo tauta ir jos istorija siejantis veiksnys yra gimtoji kalba. Ja prabyla tautos išgyventa patirtis, išmintis, pasaulio matymo būdas. Kai kurie filosofai, pavyzdžiui, Johannas Gottfriedas Herderis (1744–1803 m.), Vilhelmas von Humboldtas (1767–1835 m.), Yuri Lotmanas (1922–1993 m.) ir kiti, gimtąją kalbą laikė ne tik komunikacijos, žinių ir patirties perdavimo priemone. Jie kalbą suprato daug plačiau – kaip tautos dvasią, t. y. tautos kultūros ir istorijos išraišką. Jų požiūriu, atsekus, kaip ir kodėl kito viena ar kita kalba, pavyktų atskleisti tautų savasties raidą, nes kalboje įsikūnijusi tautos dvasia. Jei to nebūtų, jau seniai būtų įgyvendinta vienos pasaulio kalbos idėja. Istorine prasme svarbu ne tiek kalbų išoriniai skirtumai, kiek ypatinga vidinė struktūra, kuri pasireiškia mąstymo ir veikimo skirtumais. Žmogus gimtosios kalbos mokosi kitaip negu užsienio kalbos. Jos mokomasi ne mokantis žodžius, o tarsi suvokiant jais nusakomus daiktus. Anot šv. Augustino, gimtosios kalbos žodis vaikystėje žmogaus sąmonėje virsta daiktu, o daiktas įstringa žodžio pavidalu. Gimtoji kalba perteikia ne tik žodžius, bet ir daiktus, norus, jausmus, veiksmus ir santykius. Mokydamasis gimtosios kalbos, žmogus kartu perima ir tam tikrą pasaulio suvokimo būdą. Taip yra todėl, kad kalba įkūnija tautos žvilgsnį į pasaulį ir perduoda jį iš kartos į kartą. Kalboje tarsi gyvena tautos protas, jausmai, patirtis. Todėl ir žmogus mokydamasis gimtosios kalbos susilieja su savo tautos istorija. Gimtojoje kalboje žodis tarsi tampa kūnu ir taip į mūsų sąmonę ateina pasaulis. Su tuo, matyt, susiję bendravimo užsienio kalbomis sunkumai, nes žmonės linkę mąstyti gimtąja kalba.

Galiausiai žmogaus istoriškumas susijęs su jo istorine sąmone, kuri yra ne tik istorijos žinių visuma, bet ir autentiškas tautos praeities išgyvenimas kaip savo paties. Šiuo atveju ir istorinės žinios vertinamos kitaip. Per jas kasdienis žmogaus gyvenimas tarsi įsilieja į visumą. Istorinė sąmonė padeda žmogui jaustis ne atskiryste, o visumos dalimi, kurios neriboja gimimas ar mirtis. Be istorinės sąmonės žmogaus gyvenimas tebutų nebūtin slenkantis laikas. Jis galėtų skatinti destruktivų elgesį, siekį ne kurti,

o griauti. Be istorinės sąmonės visas žmogaus gyvenimas būtų tik šiandiena, neturinčia nei praeities, nei ateities, kuria siekiama kuo geriau pasinaudoti.

Destrukcinės būsenos galimybė ir dažnumas verčia atsižvelgti į dar vieną žmogaus istoriškumo aspektą: buvimo pasaulyje prasmę. Anot Tomo Akviniečio, žmogus gyvendamas tarsi stovi ant laiko ir amžinybės pasaulių ribos. Laiko pasaulis – tai gamtinė kūniškoji tikrovė, amžinybės pasaulis – dvasios tikrovė. Žmoguje tie pasauliai turi būti vieningi. Negalima jų nei supriešinti, nei kurį nors vieną pervertinti. Jie vertingi tik kartu. Tuo turi remtis ir buvimo pasaulyje prasmė. Žmogus gimsta konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje: šeimoje, tautoje. Tai nulemia jo fizinį ir psichinį tipą, pasaulio sampratą. Žmogus įsilieja į aplinkinio pasaulio tėkmę, ir šis pasaulis yra natūrali jo gyvenamoji vieta. Joje žmonės vienaip ar kitaip reiškiasi bendraudami ir veikdami kartu su kitais. Veikdami jie išreiškia save, todėl tai susiję su prasmės klausimu, o prasmingumas priklauso nuo to, kiek žmogus veikia kitus, kiek yra jiems reikalingas ir t. t.

Objektyviai žmogus visada gyvena istorijoje ir save suvokia kaip istorinę būtybę. Jo gyvenimas susijęs su konkrečia epocha ir visuomene, lemiančiomis jo pasaulėžiūrą ir pasaulėjautą. Visuomenės raida suformuoja konkrečias istorines aplinkybes, į kurias patenka žmogus. Stebėdamas ir vertindamas įvykius, žmogus suvokia, kad jo gyvenimas yra nulemtas anksčiau gyvenusių kartų, o jo veikla veiks ateinančias kartas. Jis suvokia savo išskirtinumą, tačiau kartu įsisąmonina savo ryšius su kitais žmonėmis ir laikotarpiu, kuriuo gyvena, ir taip susisieja su istorija.

Kita vertus, pats žmogus kuria istoriją. Jo veikla yra varomoji istorijos jėga. Čia omenyje turima visų istorijos dalyvių veikla: ir socialinių grupių, organizacijų, ir atskirų individų ar žymių asmenybių. Dėl jų veiklos ir kaip tos veiklos padarinys rutuliojasi istorija. Istorija – tai rezultatas, o žmogus – jos kūrėjas. Ši nuostata ypač išryškėjo naujaisiais amžiais Apšvietos epochoje. Voltaire'o (tikrasis vardas – Francois Marie Arouetas, 1694–1778 m.),

Charles'o de Montesquieu (1689–1755 m.), Jeano Antoine'o Condorcet (1743–1794 m.) darbuose į istoriją žvelgiama kaip į priežasčių nulemtą procesą, o istoriniuose įvykiuose itin svarbi asmenybė. Filosofai seniai atkreipė dėmesį į tai, kad tikroji istorija ir žmogaus siekiai dažnai nesutampa. Tai natūraliai kelia klausimą, reikalaujantį atlikti išsamesnę analizę ir atsakyti į klausimą, kas yra istorija: determinuotas, t. y. objektyvių priežasčių nulemtas, būtinas vyksmas ar asmenybių laisvos valios išraiška?

Viena vertus, žmonijos istorija rutuliojasi laike ir erdvėje, ji yra pasaulio reiškinių dalis, todėl negali būti atplėšta nuo realybės ir šia prasme yra determinuota. Žmogus yra istorijos proceso dalis, kurios veiklą riboja konkrečios ir objektyvios sąlygos. Kita vertus, žmogaus esmė yra jo laisvė. Būdamas protinga, apsisprendžianti būtybė, jis yra laisvas. Kaip tai suderinti? Daugiausia šiuo klausimu kalbėjo vokiečių filosofai I. Kantas ir G. Hegelis. Jie teigė, kad istoriją kuria protingi individai. I. Kantas žmogų vertino kaip būtybę, kuri, kitaip nei kitos, vadovaujasi protu, o ne instinktais. Ilgainiui sukuriama žmogaus tobulėjimo sąlygos, auklėjančios ir ugdančios žmogų perduodant iš kartos į kartą visą žmonijos partitį. Šią mintį vėliau plėtojo G. Hegelis. Anot jo, laisvas yra tik žmogus. Gyvūnai nesupranta laisvės, nekuria institucijų, kurios padėtų ją įgyvendinti, todėl nekuria istorijos. G. Hegelis istoriją susiejo su savo laisvę įgyvendinti siekiančiu protu. Jis rėmėsi principu, kad pasaulyje viešpatauja protas, todėl ir pasaulio istorija vyksta protingai. Savo filosofijoje būtinumą jis įvardijo kaip pasaulinį protą, pripažino jį istorijos dėsniu. Veikale „Istorijos filosofija“ G. Hegelis rašo:

„Vienintelė mintis, kurią filosofija pateikia, yra ta paprasta mintis apie protą, kad protas valdo pasaulį, ir todėl viso pasaulio istorijos eiga yra protinga. <...> protas yra viso gamtinio ir dvasinio pasaulio begalinė medžiaga ir begalinė forma, to jos turinio pasireiškimas. Protas yra substancija, būtent tai, per ką ir kame visa tikrovė įgyja savo būtį ir patvarumą; jis yra begalinė jėga, nes protas nėra toks bejėgis, kad apsiribotų vien tik idealu, tik būtinumu ir pasiliktu kažkur už tikrovės, nežinia kur, kaip

kažkas nepaprasta kai kurių žmonių galvose; <...> Būdamas pats sau prielaida ir absoliutus galutinis tikslas, jis pats tą tikslą įgyvendina ir išveda iš vidinio pasaulio į reiškinių sritį – ne tik gamtos, bet ir dvasinio pasaulio – į pasaulio istorijos sritį.“⁸⁹

Iš pradinių G. Hegelio filosofijos pozicijų, kad visa ko pradys yra mintis, išplaukė išvada, jog tikra yra tik tai, kas protinga. Vadinasi, ne viskas, kas egzistuoja, yra tikrovė. Tai pritaikoma ir istorijai. Istorijoje, tikra, kartu ir svarbu, yra tik tai, kas protin-ga. Tai ne atsitiktiniai, praeinantys reiškiniai, o epochos raidą lemiantys įvykiai. Vadinasi, jei pasaulį valdo protas, tai jis valdo ir pasaulio istoriją. Pavieniai žmonės, įgyvendindami savo asmeni-nius tikslus, kartu siekia jiems nežinomo bendro istorijos tikslo, kurio kontūrai išryškėja tik žmonėms tikslingai veikiant. Anot G. Hegelio,

„pasaulio istorijoje žmonių veiklos dėka atsiranda iš viso kažkas kita, negu tai, ką jie užsibrėžia ir siekia, negu tai, ką jie betarpiškai žino ir trokšta; žmonės siekia savo interesų, bet kartu su tuo realizuojasi dar kažkas tolesnio, kažkas tokio, kas dar tuose interesuose tūno, bet ko nebuvo žmogaus sąmonėje ir siekimuose“⁹⁰.

Filosofas pateikia labai vaizdingą šią mintį iliustruojantį pa-vyzdį. Tarkim, žmogus iš keršto dėl jam padarytos skriaudos pa-dega kito žmogaus namą. Pats žmogaus veiksmas tėra liepsnelės prikišimas prie namo sienojų, tačiau to veiksmo rezultatas – ne-koks: vienas užsidegęs rąstas jungiasi su kitais namo rąstais, o už-sidegęs namas – su kitais namais. Kyla didelis gaisras, nukenčia niekuo dėti žmonės. Šito gaisrą sukėlęs žmogus nenorėjo, tačiau faktas tas, kad jis sukėlė bendruosius platesnius padarinius, per-žengiančius veikiančio asmens valios ribas⁹¹.

⁸⁹ HEGELIS, G. Istorijos filosofija. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1974, p. 42.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 53.

⁹¹ *Ibid.*, p. 53–54.

Žmogus nesugeba suvokti istorijos tikslo, todėl jį vertina kaip sau išorišką dalyką – būtinybę. Neperžengdamas šios būtinybės ribų, jis įgyvendina savo laisvę, kitaip tariant, veikia laisvai, pagal savo valią. Ne visi žmogaus tikslai ir veiksmai yra svarbūs istorijos eigai, todėl pasaulinis protas, kurį galima suprasti kaip objektyvią istorijos raidą, pasirenka tai, kas atitinka epochos poreikius. Istorijos raidoje visada atsiranda žmonių, kurių tikslai atitinka istorijos vystymosi eigą. Jie iškyla kaip asmenybės, tampa tautų ir valstybių vadais, istoriniais veikėjais, įkūnijančiais tikruosius istorijos tikslus. Tie žmonės nėra pasirenkami pagal subjektyvias savybes ar dorybes. Pasirinkimą nulemiantis kriterijus – epochos poreikių atitikimas, nes tos asmenybės veikdamos įgyvendina pasaulio protą, t. y. objektyvios istorijos raidos, tikslus.

Kita vertus, jų veikla yra laisvės įgyvendinimo būdas, nes ji yra laisva žmogausraiška. G. Hegelis tai iliustruoja pavyzdžiu apie Cezarį:

„Prie tokių žmonių priklausė Cezaris, kai jam grėsė pavojus prarasti savo padėtį, dėl kurios jis tapo jei ne pranašesnis už kitus, esančius valstybės valdžioje, tai bent jiems lygus, ir pavojus būti nugalėtam tų, kurie ruošėsi tapti jo priešais. Nors Cezario priešai vadovavosi ir savo asmeniniais tikslais, jų pusėje buvo formali konstitucija ir juridškai jie atrodė teisūs. Cezaris kovojo, norėdamas apsaugoti savo padėtį, garbę ir saugumą, ir jo pergalė prieš priešus reiškė kartu ir visos valstybės užkariavimą, nes anų galią sudarė Romos provincijų valdymas: tokiu būdu išlaikydamas konstitucijos formą, jis tapo vieninteliu valstybės valdovu. Tačiau visa tai, kas Cezariui padėjo įgyvendinti jo paties, ir dargi neigiamą, tikslą – Romos vienvaldystę, – buvo drauge ir būtinas Romos bei pasaulio istorijos determinantas, ir tai ne tik atnešė asmeninę naudą Cezariui, bet ir pasireiškė kaip instinktas, įgyvendinęs tai, kas savyje ir savaime buvo savalaikiška. Didieji žmonės istorijoje yra tie, kurių asmeniniai privatūs tikslai turi substancinį pradą, išreiškiantį pasaulinės dvasios valią. Jie verti didvyrio vardo tiek, kiek savo tikslus ir pašaukimą sėmė ne vien tik iš ramios, sutvarkytos įvykių eigos, kurią pašventino esamoji sistema, bet kiek jie sėmė juos iš

tokio šaltinio, kurio turinys dar yra paslėptas ir dar nepribrendęs, kad jau galėtų egzistuoti, iš vidinės dvasios, kuri dar požemyje, kuri beldžia į išorinį pasaulį lyg į kevalą ir susprogdina jį, nes ši dvasia yra kitokio turinio, negu tas, kuris yra kevale. Dėl to atrodo, kad didieji žmonės kuria patys iš savęs, kad jų veiksmai sukūrė esamą padėtį ir esamus santykius, kurie gali pasirodyti esą tik jų reikalu ir jų darbo rezultatu.

Tokie žmonės, vykdydami savo tikslus, visai nebuvo įsisąmoninę idėjos; tai buvo praktiški žmonės ir politikos veikėjai. Tačiau tai buvo kartu ir mąstantys žmonės, kurie suprato, kas būtina ir savalaikiška. Tai kaip tik ir yra jų laiko ir jų pasaulio tiesa, <...> Jų uždavinys buvo žinoti tą bendrybę, tą būtiną ir artimiausią jų pasaulio pakopą, paversti ją savo tikslu ir paskirti jai savo energiją. Todėl reikia pripažinti, kad istorinės reikšmės žmonės, epochos didvyriai yra įžvalgūs; jų darbai, jų kalbos yra geriausia, ką davė tas laikas. <...> jie patys geriausiai suprato situaciją, o visi kiti mokėsi iš jų, pripažino jų raciją arba bent pakludavo jiems. Juk į priekį pažengusi dvasia sudaro visų žmonių vidinę sielą, bet tai nesąmoningas vidinis turinys, kurį jiems išaiškina didieji žmonės. Todėl visi kiti seka paskui tokius sielų vadus, nes juose jaučia savo pačių nepalaužiamą dvasios jėgą, kurią jie čia sutinka.“⁹²

G. Hegelis istoriją laiko dėsningu procesu, kurio kiekviena pakopa yra būtina konkrečiomis sąlygomis. Ji nepriklauso nuo žmogaus valios ir yra tikslingos žmonių veiklos, t. y. jų laisvės realizacijos, rezultatas. Filosofas derina laisvę ir būtinybę, iš pirmo žvilgsnio nesuderinamus dalykus, ir mano, kad jie neprieštarauja vienas kitam. Konkrečiau tai galima nusakyti taip: žmogus yra laisvas, kuria savo istoriją, tačiau jo veikla turi savo prielaidas ir padarinius. Šį aspektą ėmėsi analizuoti vienas iš G. Hegelio mokinių – Karlas Marxas, kuris tikslingą žmogaus veiklą susiejo su gamybos raida, kaip žmogaus egzistenciją užtikrinančiu būtinybei neprieštarujančiu būdu. Anot jo, istoriją determinuoja tikslai ir priemonės, už kurių slypi objektyvūs visuomenės materialiniai

⁹² HEGELIS, G. Istorijos filosofija. Iš: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, 1974, p. 55–56.

interesai. Žmonių istorijos pamatas – materialus, pavaldus būties dėsniams, nepriklausantiems nuo žmonių valios. Daugiausia dėmesio K. Marxas skiria materialųjų gėrybių gamybos būdai ir jo suformuotiems visuomenės santykiams. Šitoks atsakymas nukreipė filosofijos dėmesį į visuomeninę žmogaus esmę, kitaip tariant, iškėlė žmogaus socialinės būties problemą.

Žmogaus socialinės būties analizė

Norint atlikti socialinės žmogaus būties analizę, būtina prielaida: visuomenė yra ne individų visuma, o savitas reiškiny. Visuomenė išreiškia tų individų savitarpio priklausomybės, ryšių ir santykių visumą. Gali pasirodyti, kad taip ignoruojamas žmogaus individualumas, tačiau taip nėra. Iš tikrųjų visuomenėje veikia atskiri individai, siekiantys savo tikslų, tačiau jie visada susiję su kitų žmonių veikla. Todėl vienu žmonių veiklą ir jos galimybes lemia kiti žmonės, su kuriais jie yra tiesiogiai arba netiesiogiai susiję. Žmonės paveldi ankstesnių kartų sukauptas materialias vertybes, žinias, patirtį ir pan., ir tai daug kuo lemia jų veiklą ir santykius. Todėl atskiros žmogaus būtis kartu yra istorinė, nulemta laiko ir istorinių sąlygų, ir socialinė, nulemta objektyvių visuomenės narių savitarpio santykių.

Žmogui, kaip individui, daro įtaką konkrečiai visuomenės ekonominei ir politinei struktūrai būdingi santykiai, kurie sudaro skirtingas žmonių veiklos ir saviraiškos sąlygas. Socialinė žmogaus būtis atsiskleidžia jam funkcionuojant tomis tiesiogiai nuo jo valios nepriklausančiomis objektyviomis sąlygomis. Keičiantis joms, keičiasi pati visuomenė, o kartu ir žmogaus santykis su ja. Žmogaus ir visuomenės santykiui apibūdinti filosofijoje dažnai vartojama susvetimėjimo sąvoka. Ši sąvoka siejama su ankstyvaisiais K. Marso darbais, bet ji vartojama ir kai kurių psichoanalitikų, egzistencialistų, sociologų darbuose. Kalbant apie žmonių socialinius santykius susvetimėjimas gali būti apibūdinamas kaip visuomenei būdinga savybė sukurti tokias socialines jėgas, kurių

žmogus negali kontroliuoti ir valdyti, netgi atvirkščiai: tos jėgos valdo žmones, nors yra svetimos jiems kaip individams.

Susvetimėjimas gali būti trejopo pobūdžio:

- ekonominis;
- politinis;
- ideologinis.

Ekonominį visuomenės susvetimėjimą išreiškia prekių ir pinigų pasaulis, kurį nulemia gamybos priemonių nuosavybės būdas. Pačios gamybos priemonės, t. y. įvairūs gamybai reikalingi daiktai, medžiagos ir pan., neišreiškia jokio socialinio santykio. Vis dėlto žmogaus ryšys su jomis yra socialinis, nes jo veikla, tos veiklos galimybės ir rezultatai priklauso nuo nuosavybės pobūdžio. Tos daiktinės priemonės yra būtinas pagrindas vykdyti gamybinę veiklą, ir šia prasme žmogus tampa priklausomas nuo jų. Ir ne tik nuo jų. Žmogus priklauso ir nuo paties darbo, ir nuo jo rezultato, t. y. kitiems žmonėms skirtų prekių ar paslaugų, nes jų mainais jis tam tikru būdu susisieja su kitais visuomenės nariais. Šiuos santykius analizavęs K. Marxas apibūdino kaip nuosavybę grindžiamus gamybinius ir juos, taip pat patį darbą vertino kaip išorinius dalykus dirbančiojo atžvilgiu. Anot jo, žmogus darbu neįtvirtina savęs, todėl savimi jaučiasi tik ne darbo metu, o dirbdamas tarsi atitrūksta nuo savęs. Darbas jam yra ne savanoriškas darbo poreikio patenkinimas, o tik priemonė kitiems, ne darbo poreikiams, tenkinti. Darbas žmogaus atžvilgiu reiškiasi kaip išorinė esatis, savarankiška, žmogui svetima jėga.

Gaminiai, virtę prekėmis, kurios yra mainomos, taip pat atitrūksta nuo gamintojo ir tampa jam svetimi, ypač įsiterpus pinigams, kai prekė mainoma ne į kitą prekę, kaip buvo natūrinių mainų laikais, o į piniginių ekvivalentą. Gamintojas nebekontroliuoja tolesnio prekių judėjimo, o nekontroliuojamas prekių judėjimas lemia pačių gamintojų socialinius santykius, kurie nepriklauso nuo jų norų, valios, individualių savybių. Tai reiškia, kad nuosavybės santykiai visuomenėje, kurie iš esmės yra žmonių veiklos rezultatas, tampa galingesni už žmogų, iškyla virš jo, tampa jam svetimi.

Politinio susvetimėjimo išraiška – valstybė kaip tam tikra visuomenės politinės organizacijos forma. Jos atsiradimą nulėmė žmonių interesų prieštaravimai. Dėl gamybos raidos žmonių interesai tapo privatūs, t. y. kiekvieno žmogaus gyvenimo sąlygos tapo labiau priklausomos nuo jo paties, nuo to, kiek jis turi privačios nuosavybės, o ne nuo bendrojo visuomenės turto. Atsisakyti privatiesiems interesams, prisireikė juos jungiančios grandies, nes nesant vidinio ryšio suirtų pati visuomenė. Reikalinga atskirų visuomenės narių atžvilgiu išorinė jėga, kuri galėtų derinti skirtingus ar net priešingus privačiuosius interesus ir saugotų bendrąjį visuomenės išlikimo ir vystymosi interesą. Tokia jėga tapo valstybė. Nesant tikrojo vidinio visuomenės narių interesų bendrumo, ji tapo to bendrumo pakaitalu. Valstybė iš esmės nesutampa su skirtingais privačiais žmonių interesais ir daugiau ar mažiau varžo jų valią. Ji yra išoriška žmogaus atžvilgiu, kita vertus, būtina jų bendro gyvenimo sąlyga. Ją galima apibūdinti kaip susvetimėjusį, t. y. nuo privačiųjų interesų atitrūkusį, bendrąjį interesą ir susvetimėjusią bendrąją visuomenės valią. Valstybė tapo jėga, prievarta pajungiančia privatųjį interesą bendrajam, o atskirą individą – visuomenei.

Anot K. Marxo, esant ekonominiam ir politiniam susvetimėjimui, kiekvienas žmogus savo gyvenimo sąlygomis yra savarankiškas kitų individų atžvilgiu, o jo socialinę padėtį, veiklą ir interesus daug kuo lemia išoriniai veiksniai, bet ne asmeninės savybės. Daiktai ir jų ekvivalentas – pinigai tampa kriterijumi, nulemiančiu skirtingą žmonių socialinę padėtį ir jų tarpusavio santykius. Kai atskiro nario padėties nenulemia visos visuomenės ekonominė padėtis, visuomenė susvetimėja, tačiau išlieka žmogui būtina, nors ir išoriška jo interesų atžvilgiu.

Trečia socialinė jėga, siejanti skirtingų privačiųjų interesų turinčius visuomenės narius, yra ideologija. Ji funkcionuoja kaip neprievartinė integruojanti jėga, kuri atlieka socialinio žmonių gyvenimo, jų visuomeninių santykių vertinimo ir jų teorinio norminimo funkciją. Kodėl ideologija pripažįstama žmonių santykių

susvetimėjimo išraiška? Pirmiausia todėl, kad ji formuoja bendrąją visuomenės interesą, kuris iš tikrųjų tėra iliuzija. Visuomenę sudaro individai su savo privačiais interesais, kurie nesutampa. Kita vertus, jų bendrabūviui reikalingos tam tikros visiems privatomos bendrosios socialinio gyvenimo normos. Kiekvienas individas suinteresuotas, kad jų laikytųsi kiti, tačiau dažnas save linkęs laikyti išimtimi. Jei tokia nuostata taptų bendrąja dominuojančia praktika, bendrosios normos ir taisyklės virstų fikcija. Jos nustotų bet kokios realios galios. Todėl žmonės yra priversti įsisąmoninti, kad socialinio gyvenimo taisyklės galioja tik tada, kai yra visuotinės. Atitrūkusios nuo privačiųjų žmonių interesų jos lieka svetimos žmogui. Jis jas priima kaip įpareigojimą, būtiną, bet svetimą.

Susvetimėjimas yra visada, kai individų privatieji interesai nesutampa su bendruoju visuomenės interesu, kai žmonės ir įvairios socialinės jėgos prieštariauja vieni kitiems, varžo ir riboja vieni kitus. Keičiasi tik jo apraiškos ir laipsnis. Susvetimėjimas – istorinis procesas. Jis kinta, tačiau žmogaus atžvilgiu reiškiasi kaip būtinybė, kuriai jis priverstas paklusti arba gali priešintis. Susvetimėjimas nereiškia dvasinės degradacijos, nepanaikina paprastų žmoniškųjų santykių. Žmogaus požiūriu jis reiškia, kad visuomenė ir istorija žmogui yra tarsi likimas, kuris gali būti jam arba palankus, arba nepalankus. Vadinasi, socialinė žmogaus būtis reiškiasi kaip būtinybė, į kurią atsižvelgdamas žmogus įgyvendina savo individualią laisvę.

Žmogaus vertybinės nuostatos ir vartotojiška visuomenė

Šiuolaikinėje žmogaus filosofijoje analizuojamas žmogaus santykio su pasauliu pobūdis, kuris nulemia asmens veiklos kryptingumą, tikslus, prioritetus, jo aktyvumą ir pan. Šį santykį faktiškai lemia žmogaus nuostata: turėti ar būti. Nuostatos pasirinkimas lemia žmogaus sąveiką su pasauliu ir tos sąveikos poveikį žmogaus savijautai bei laimei. Šias nuostatas analizavo žymus XX amžiaus

filosofas ir psichologas Erichas Seligmannas Frommas (1900–1980 m.). Jis darė prielaidą, kad turėjimas ir buvimas yra du esminiai ir priešingi pasaulio patyrimo būdai.

Nuostata „turėti“ susijusi su privačia nuosavybe, siekiant įgyti ir išlaikyti tai, kas įgyta. Ką apima nuosavybė arba kas gali būti turėjimo objektu? Savaime suprantama, įvairūs daiktai, žemė, pinigai, namai, gamybos priemonės ir pan., t. y. materialios gėrybės, ir ne tik jos. Turėjimo ribos gali būti išplėstos ir gali apimti kitus žmones: šeimos narius, draugus, pavaldinius ar viršininkus, kai kurių profesijų darbuotojus, pavyzdžiui, kirpėjus, gydytojus, advokatus ir pan., kaip turėjimo objektus. Taip žmonės tarsi su-daiktinami. Į turėjimo sritį įtraukiama sveikata, kelionės, sava-sis „aš“. Pastarasis gali tapti svarbiausiu nuosavybės ar turėjimo objektu, nes apima daugelį dalykų: kūną, vardą, socialinę padėtį, turimą nuosavybę, sugebėjimus, žinias, įpročius, potyrius, repu-taciją. Žmogus turėtų atkreipti dėmesį į savo kalbą, kai guodžiasi turintis problemų, rūpesčių, neturintis sveikatos ar laiko, kai linki kitiems gerai praleisti laiką ir pan., pamiršta ar, dar blogiau, netgi nesuvokia, kad minėtieji dalykai nėra nuo mūsų atsieti daiktai. Iš tikrųjų tai yra mūsų egzistencijos išraiška ir pasirinkimų padariniai.

Toks santykis su pasauliu išplečia nuosavybės ribas, tad žmo-nių tarpusavio santykiai tampa savininkiški ir nuasmeninti. Pa-vyzdžiui, žmonės kalba apie savo gydytoją, kirpėją, pavaldinius ir pan., juos nuasmenindami. Kaip savininkai jie aptaria savo sveika-tą, ligas, dietas, vaistus. Nuostata „turėti“ visada išreiškia susveti-mėjusį subjekto ir įvairių su juo susijusių dalykų ar asmenų, kurie sudaiktinami, nes suvokiami kaip objektai, ryšį. Toks ryšys nėra gyvas, nes ir objektas ar asmuo, kurį žmogus „turi“, suvokiamas kaip nuo jo priklausantis, ir pats „turėtojas“ tampa priklausomas nuo objektų, kuriuos jis „turi“. Kita vertus, kiekvienas žmogus daugiau ar mažiau yra linkęs žvelgti į kitus su nuostata „mano“: mano vyras (žmona), mano viršininkas ar pavaldiniai, mano gy-dytojas ar kirpėjas ir pan. Labai tikėtina, kad žmogus net neiši-sąmonina taip verbalizuojamo siekio pratęsti savo asmens ribas braudamasis į kito asmens privačią apsisprendimo erdvę.

E. Frommas analizuoja žmogaus nuostatą „turėti“ ir kildina ją iš saugumo poreikio. Tačiau jis kelia klausimą, ar tai nėra saviapgaulė, ar daiktiški, tiksliau, sudaiktinti žmonių santykiai iš tikrųjų užtikrina saugumą? Juk turėdamas žmogus darosi priklausomas nuo to, ką turi: pinigų, prestižo, savojo įvaizdžio, įpročių. Jo santykiai su aplinkiniais tampa labai pragmatiški. Iš tikrųjų žmogus bet kada gali prarasti tai, ką turi ir su kuo save tapatina, ar tai būtų materialūs dalykai (pinigai, namai, finansinis stabilumas), ar nematerialūs: socialinis statusas, draugai, įvaizdis, sveikata. Juk jeigu tai, kas žmogus yra, priklauso nuo to, ką jis turi, kyla klausimas, kas iš jo liks ar kuo jis taps, jeigu praras tai, ką turi? Toks žmogus priverstas nuolat nerimauti. Jis bijo vagių, revoliucijų, ligų, nežinomybės ir t. t., tampa atsargus, įtarus ir faktiškai vienišas. Baimė prarasti verčia kaupti, turėti vis daugiau siekiant apsisaugoti nuo praradimų. Žmogus, kuris nėra orientuotas į turėjimą, nepatiria to nerimo ir nesaugumo, kurį kelia pavojus prarasti tai, ką turi. Jeigu žmogui svarbiau, kas jis yra, o ne tai, ką jis turi, jokie išoriniai veiksniai negali to atimti. Juk tai, kas žmogus yra, t. y. jo gebėjimai, charakteris, patirtis, asmeninės savybės, priklauso nuo jo paties. Žinoma, čia omenyje turimos normalaus gyvenimo sąlygos. Išimtis būtų liga, kančia.

Kita vertus, negalima atmesti poreikio „turėti“, nes, kad galėtų egzistuoti, žmogus privalo turėti tai, kas yra būtina jo buvimui užtikrinti: maisto, drabužių, pastogę, darbo įrankių ir pan. Vis dėlto „turėtojas“ dažniausiai nesitenkina tuo, kas užtikrina jo būtinuosius poreikius, yra linkęs plėsti turėjimo ribas įtraukdamas vis daugiau įvairių materialių ir nematerialių dalykų. Žvelgiant į šiuolaikinę visuomenę susidaro įspūdis, kad svarbiausias žmogaus buvimo pasaulyje tikslas yra turėti. Kitaip tariant, kas tu esi, priklauso nuo to, ką tu turi, o jeigu nieko neturi, pats esi niekas. E. Frommas teigė, kad šiuolaikiniam vartotojiškos visuomenės žmogui labai artima „turėtojo“ pozicija gyvenime. Orientavimasis į nuosavybę ir vartotojiškas gyvenimo būdas skatina galios poreikį, troškimą valdyti kitus žmones. Žymiąją R. Descartes'o tezę

„mažtau, vadinasi, esu“ „turėtojo“ atžvilgiu galima perfrazuoti į žmogiškąjį kredo: „turiu, vadinasi, esu“.

Poreikiui „turėti“ priešinga yra nuostata „būti“, t. y. toks egzistavimo būdas, kai žmogus orientuotas į saviraišką, savo asmenybės ugdymą, solidarumą su kitais. Jis negeidžia turėti ir džiaugiasi būdamas pasaulyje ir kūrybiškai panaudodamas savo gebėjimus. Ši nuostata grindžiama nepriklausomybės ir laisvės poreikiu ir remiasi žmogaus patirtimi, nukreipta ne į kitus, o į save. Ji yra sunkiau aprašoma, nes visada išlieka subjektyvi. Galima nusakyti asmens psichinę struktūrą, jo charakterį, gebėjimus, konstituciją, bet tikrasis asmens individualumas yra unikalus kaip pirštų atspaudai. Nėra dviejų visiškai vienodų būtybių (net dvyniai nėra išimtis: tai patvirtina šiuolaikiniai genetiniai tyrimai), be to, kiekvienas žmogus – tai nuolatinis virsmas, kuris negali būti atskleistas iki galo.

Nuostatą „turėti“ lengviau aprašyti ir suvokti negu buvimą. Juk turėjimas nukreiptas į daiktus ar kitus objektus, kurie yra sudaiktinami, todėl gali būti aprašomi. Pagrindinė skiriamoji buvimo savybė – vidinis asmens aktyvumas naudojant savo žmogiškąsias galias. Ji pasireiškia žmogui atskleidžiant savo talentą, sugebėjimus, siekiant būti savimi, atiduoti save nesirūpinant, ką už tai gaus mainais. Buvimą sunkiau apibūdinti negu turėjimą, nes skirtinga jų prigimtis. Žmogiškąją patirtį sunku išreikšti žodžiais, nes ji nuolat kinta, vyksta, o žodžiai fiksuoja tai, kas pastovu. Todėl jie labiau tinka turėjimo nuostatai išreikšti. Be to, turėjimo patirtis yra daug dažnesnė. Daugumai žmonių šiandien turėjimas atrodo natūraliausias, priimtinausias gyvenimo būdas. Svarbiausia tampa įgyti turto, gauti pelno, nugalėti konkurencinėje kovoje, todėl žmonės retai susiduria su buvimo, kaip kito egzistavimo būdo, apraiškomis. Kartais netgi sunku įsisąmoninti, kad „turėti“ yra tik vienas, bet ne vienintelis galimas gyvenimo būdo pasirinkimas. Siekį „būti“ liudija vaikų iniciatyvumas ir aktyvumas užsiimant juos dominančia veikla, žmonių aukojimasis dėl kitų, dėl Tėvynės, noras dalytis, vienytis, gelbėti kitus ištikus ekstremalioms situacijoms ir pan.

Taigi žmonėms būdingos abi nuostatos: poreikis „turėti“ kyla iš biologinio poreikio išlikti, jį skatina saugumo ir nemirtingumo siekis; nuostatą „būti“ lemia saviraiškos ir vienybės su kitais, siekiant įveikti savo asmens izoliaciją, troškimas. „Turėtojai“ visada siekia turėti tai, kas jiems patinka, kuo žavisi. Tai atsiskleidžia žmonių santykiuose: tėvų ir vaikų, vyro ir moters, draugų. Nėgana džiaugtis, gėrėtis kitu žmogumi: vieni trokšta kitus turėti tik sau. Iš čia kyla pavydas, konfliktai, konkurencija, godumas ir baimė netekti, nes tai, ką turi, visada gali prarasti, tai gali būti atimta. Turėjimas nevienija žmonių, nekuria gyvų, išliekančių santykių.

Buvimo nuostata nureikšmina asmeninio turėjimo, nes kuo nors žavintis, mylint ar džiaugiantis, nesiekama valdyti ir turėti tik sau. Šiuo atveju galimas tikras žmonių bendrumas, gyvas jų tarpusavio ryšys. Tačiau buvimas gali skleisti tik tiek, kiek apriboja nuostatą „turėti“, kitaip tariant, jei žmogus netapatina savęs su tuo, ką turi, nesilaiko nei nuosavybe grįstų, nei daiktinių santykių su kitais, nei savojo „aš“ įvaizdžio, t. y. atsisako savanaudiškumo ir egocentiškumo. Tačiau daugeliui žmonių tai padaryti trukdo baimė. Kiekvienas bandymas „būti“ kelia nerimą. Be daiktų ir sudaiktintų santykių su kitais jie jaučiasi vieniši ir nesaugūs, stumiami į pražūtį. Juk buvimas su kitais reiškia tiesioginį santykį, reikalaujantį tam tikrų gebėjimų. Dialogas kuria erdvę, kurios negalima valdyti. Šioje erdvėje atsiskleidžia žmogus: jo mintys, jausmai, baimės ar ketinimai. Būdamas žmogus atsiveria pasauliui ir žmonėms ir turi būti pasiruošęs tam, kad jo asmenybė gali būti ir priimta, ir nepriimta, taip pat įvairioms reakcijoms į jo asmenį. Tam reikia nemenkos drąsos. Juk lengviau nudelbti žvilgsnį, „slėpti galvą smėlyje“. Vertėtų prisiminti, kaip daugelis elgiasi, kai užduodamas klausimas, į kurį atsakymas nežinomas arba nenorima atsakinėti: vengiama akių kontakto.

Kurios nors iš šių dviejų nuostatų pasirinkimo galimybė nereiškia, kad žmogaus gyvenimas yra absoliuti jos išraiška. Žodis „nuostata“ reiškia tam tikrą žmogaus gyvenimo kryptingumą, jo vertybinius prioritetus, o tai gyvenimo tėkmėje gali kisti. Kita

vertus, negali vienu metu vyrauti abi nuostatos: nei „turėti“, nei „būti“ negali būti vienodai ryškiai išreikštos. Vadinasi, kiekvienas turi pasirinkti vieną iš jų. Tai žmogaus teisė ir galbūt lemtis.

Analizuojant esmines žmogaus gyvenimiškas nuostatas kyla klausimas, kiek jos yra nulemtos visuomenės sandūros, kultūrinių tradicijų, vertybinių prioritetų. Kitaip tariant, ar skirtingos kultūros neskaitina skirtingų egzistavimo būdų, ar konkretus žmogus yra visai laisvas rinkdamasis ir apsispręsdamas? Šie klausimai kyla todėl, kad visuomenė savo bendrai palaikomais principais orientuoja žmonių, formuoja jo prioritetus. Pavyzdžiui, šiuolaikinė Vakarų visuomenė orientuoja žmonių turėti ir vartoti, todėl jis, nenorėdamas jaustis nepritampančiu nevykėliu, stengiasi prisitaikyti prie bendrosios tendencijos, prie daugumos. Išvalgus šiuolaikinės visuomenės ir žmogaus tyrėjas Zygmuntas Baumanas (g. 1925 m.) savo knygoje „Vartojamas gyvenimas“ analizuoja šiuolaikinės vartotojiškos visuomenės apraiškas ir tendencijas ir rašo:

„Galime sakyti, kad „vartotojiškumas“ yra socialinės sandūros tipas, susiklostantis perdirbant kasdienius, nuolatinius <...> žmogiškus norus, troškimus ir geismus į pagrindinę visuomenės varomąją jėgą; jėgą, kuri koordinuoja <...> žmogiškų individų formavimąsi, taip pat vaidina pagrindinį vaidmenį individų ir grupių saviidentifikacijos procesuose bei jiems renkantis ir įgyvendinant gyvenimo strategiją.“⁹³

Autorius aiškiai skiria du dalykus: vartojimą ir vartotojiškumą. Pirmasis iš jų apibūdina atskirus žmonių požymius ir tam tikra prasme yra neišvengiamas, o vartotojiškumas – visuomenės savybė, kuri tampa išorine jėga, t. y. susvetimėja atskiro individo atžvilgiu, bet apibrėžia to individo elgesį ir gyvenimo būdą. Vartotojiškumas formuoja požiūrį į pasaulį kaip į prekybos centrą, kuriame tarp žmonių formuojasi prekiniai santykiai, o pats subjektas virsta preke.

⁹³ BAUMAN, Z. Vartojamas gyvenimas. Vilnius: Apostrofa, 2011, p. 56.

„Rinkos dėsniai galioja lygiai ir pasirenkamiems daiktams, lygiai ir tiems, kurie juos renkasi. <...> Vartotojų visuomenės nariai patys yra suprekinimo produktai; jų savarankiškas, privatus persikėlimas į gyvenimo politikos suprekinimo sritį yra pagrindinė ypatybė, skirianti vartotojų visuomenę nuo kitų žmogiškojo bendrabūvio formų. <...>

Norėdami patekti į vartotojų visuomenę ir gauti leidimą joje nuolat gyventi, vyrai ir moterys privalo atitikti rinkos standartų nustatytas sąlygas. Tikimasi, jog jie pateiks save rinkai ir, konkuruodami su kitais veikėjais, sieks susikurti kuo didesnę „rinkos vertę“. Kai žmonės tyrinėja rinką ieškodami vartojimo prekių (toks yra oficialus buvimo joje tikslas), į parduotuves juos vilioja perspektyva rasti įrankių ir medžiagų, kuriuos jie galėtų (ir turėtų) naudoti paversdami save „tinkamais vartojimui“ – vertais būti rinkoje.“⁹⁴

Tai reiškia, kad asmuo turi investuoti į save, t. y. ugdyti paklausą turinčias savybes, keliančias jo „rinkos vertę“. Priešingu atveju jis rizikuoja būti išmestas už rinkos, sutapatintos su vartotojų visuomene, ribų, t. y. kyla pavojus tapti labdaros objektu, o ne apsisprendžiančiu ir savarankiškai (ar tikrai?) besirenkančiu subjektu. Taip, anot Z. Baumano, prekių rinka atskiria savus ir svetimus, gerus ir netinkamus vartotojus⁹⁵. Vartotojiška visuomenė suskirsto žmones į tuos, kurie aktyviai dalyvaus rinkoje ir dar labiau skatins vartojimą, didins monopolijų ir įvairių korporacijų pelnus, ir tuos, kurie turi per mažai išteklių (finansinių ar žmogiškųjų) tapti paklausūs rinkai. Būtent paties žmogaus tapimas preke, t. y. „susiprekinimas“, nulemia patekimą į vartotojų visuomenę. Tai savo ruožtu nulemia tam tikrą žmonių elgesį, santykius, pasirinkimus, prioritetus. Kodėl vienos ar kitos profesijos laikomos prestižinėmis, jas renkasi daugiau abiturientų, ne visada atsižvelgiančių į savo gebėjimus ir polinkius? Pirmiausia dėl jų padėties darbo rinkoje ir planuojamų pajamų iš pasirinktos veiklos, t. y. dėl savo būsimosios „prekinės vertės“.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 117.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 122.

Profesorius Leonidas Donskis (1962–2016 m.) šiandieninę visuomenę apibūdina kaip visuotinio skubėjimo ir visuotinės infliacijos epochą, kurioje visi skuba ir neturi laiko gyventi, greitai dirba keletą darbų vienu metu, nesusimąsto, kam ir kodėl tai daro. Tokį gyvenimą galima lyginti su maratono distancija, kurią kiekvienas stengiasi įveikti kaip galima greičiau, siekdamas tapti nugalėtoju ar bent vienu iš prizininkų, tačiau nesusimąsto, kodėl ir kur skuba ir kas jo laukia finišo tiesiojoje. O juk tai yra tie klausimai, į kuriuos žmogus turi sau atsakyti apsispręsdamas dėl savo gyvenimo prasmės, vietos pasaulyje, išpažindamas tam tikras vertybes ir rinkdamasis prioritetus. Priešingu atveju žmogus bėgs per gyvenimą jo neišsisąmonindamas ir neiprasmindamas, leisdamas kitiems juo manipuliuoti.

Z. Baumanas aprašo Prahos kino mokyklos studentų F. Remundos ir V. Klusako atliktą socialinį eksperimentą. Jie sukūrė filmą „Čekiška svajonė“, kuriame parodoma, kaip fikcija gali būti priimta kaip socialinė realybė. Buvo paskelbta, kad greitai bus atidarytas naujas prekybos centras. Reklamos kampanija prasidėjo nuo gandų apie nepaprastą netrukus duris atversiančią prekybos šventovę. Vėliau žmonės buvo raginami apgalvoti savo kasdienius pirkinius, atidėti pirkimo malonumą žadant daug didesnę malonumą ir jaudulio dozę sulaukusiesiems naujojo prekybos centro atidarymo. Visa ši kampanija tebuvo fikcija, tačiau jos keliamos emocijos ir lūkesčiai – tikri. Pagaliau buvo paskirta atidarymo diena, paskelbta daugybėje mieste išklijuotų plakatų. Ir štai:

„<...> susirinko tūkstančiai vartotojų, pasirengusių veiksmui; susirinko vien tam, kad pamatyti didelį plotą neprižiūrėtos, peraugusios ir nepjautos vejos su spalvingo, puošnaus pastato kontūrais kitame jos gale. Kiekvienam iš tūkstančių nekantrių klientų žūtbut bandant pasiekti vartus anksčiau negu kiti, minia šnopusdama bėgo per pievą vien tam, kad pasiektų didžiulių, akivaizdžiai tam kartui surinktų pastolių palaikomą išpieštą fasadą, už kurio nebuvo nieko, tik tokios pat nenupjautos, neprižiūrėtos, peraugusios žolės plotas <...>“⁹⁶.

⁹⁶ BAUMAN, Z. Vartojamas gyvenimas. Vilnius: Apostrofa, 2011, p. 268.

Vartotojiškumas dažnai grindžiamas apgaule ar daline informacijos transformacija, t. y. tam tikra dezinformacija. Taikomos šios priemonės: reklama, užsakomieji straipsniai arba laidos žiniasklaidoje, įvairios akcijos ir pan. Z. Baumanas pateikia pavyzdį, kaip gali būti ugdoma nauja vartotojų karta:

„Pavyzdžiui, kompanija „Mattel“, užtvindžiusi žaislų rinką lėlėmis Barbėmis ir vien tik 1996-aisiais pardavusi prekių už 1,7 milijardo dolerių, pažadėjo jauniems vartotojams, kad parduos naują Barbę su nuolaida, jeigu jie atneš turimą žaislą į parduotuvę, kai jis bus „sunaudotas“⁹⁷.

Panašiai mūsų prekybos centrai dalija įvairius „ufonautus“, „puponautus“ ir panašius niekus ir taip augina naująją vartotojų kartą, kuri pati dar negali savarankiškai dalyvauti vartojimo procese, bet gali veikti per savo artimuosius, norinčius suteikti jiems džiaugsmo ir tarsi veltui įsigyti naują niekniekį. Taigi vartotojiškam pasaulio ir savęs jame suvokimui visuomenės nariai yra renjami visą gyvenimą nuo pat gimimo. Anot Z. Baumano,

„Savo gyvenamą pasaulį vartotojai suvokia kaip didžiulę atsarginių dalių talpyklą. Šis atsarginių dalių sandėlis yra nuolat gausiai aprūpintas, ir tikima, jog jis bus nuolat papildomas, jei staiga ko pritrūktų. Niekas nebemano, jog reikia tiksliai nusištatyti, ką turi ir kas esi, ir apsieiti vien su šiais dalykais, susitaikius su alternatyvų trūkumu ir stengiantis geriausiai išnaudoti tai, ką davė likimas. Jei kuri dalis (iš kasdien naudojamų reikmenų, iš turimų žmogiškų kontaktų, iš savo paties kūno ar jo viešo pateikimo, iš asmens tapatybės ar viešai pateikiamo įvaizdžio) praranda savo viešąją žavesį ir rinkos vertę, ją reikia pašalinti, išmesti ir pakeisti „nauja, patobulinta“ ar tiesiog naujesne ir dar nenudėvėta atsargine dalimi <...>“⁹⁸.

Kokius žmonių bruožus ir santykių su aplinka ugdo tokie rinkodaros triukai? Pirma, neprisirišimo nei prie daiktų, nei prie žmonių, nei prie santykių jausmą; antra, vis naujų daiktų, naujų pasimėgavimo akimirkų poreikį, nulemiantį gyvenimą pagal

⁹⁷ *Ibid.*, p. 185.

⁹⁸ BAUMAN, Z. Vartojamas gyvenimas. Vilnius: Apostrofa, 2011, p. 184–185.

schema: „pirk – išmesk – vėl pirk“; trečia, skatina vadovautis emocijomis, o ne protu, priimti iracionalius, o ne racionalius sprendimus. Šiuolaikinėje visuomenėje vartotojiškumas tapo gyvenimo būdu ir savirealizacijos išraiška. Žmogus gyvena tarsi uždarame rate: dirba, kad galėtų vartoti, o vartodamas vėl kuria poreikį gaminti. Prekių ir paslaugų perteklius skatina nepabaigiamą vartojimo poreikį. Ir žmogus vartoja: daiktus, paslaugas, santykius, kitus žmones, sudaiktindamas visą jį supantį pasaulį, etinius vertybinius santykius keičia prekiniais rinkos santykiais ir, deja, praranda savo žmogiškąją esmę.

Baigiamosios pastabos

Visais laikais žmogus filosofuodamas siekė suprasti pasaulį ir save. Filosofija nėra kažkas objektyvaus, kas būtų už arba šalia žmogaus. Filosofijos klausimai ir atsakymai visada išreiškia žmogaus dvasios ir jo savimonės raidą, filosofo kaip kūrėjo individualybę, todėl filosofijoje neišvengiama subjektyvumo. Šia prasme filosofija artima menui, tačiau jie skiriasi savo taikomomis priemonėmis: filosofijoje tai – sąvokos, idėjos, mene – simboliai, vaizdiniai. Kita vertus, savo teoriniu pobūdžiu, logine minties seka ir būtinybe argumentuoti filosofija siejasi su mokslinė pasaulio įžvalga. Tačiau filosofija negali būti sutapatinta nė su vienu iš minėtųjų dalykų. Ji yra savita dvasinių žmogaus ieškojimų išraiška, pasaulio ir savęs pažinimo priemonė, būtina žmogiškosios kultūros dalis.

Filosofija padeda žmogui orientuotis pasaulyje ir gyvenime, bet nebūtinai turi atsakyti į konkrečius jo klausimus, pirmiausia dėl savo universalaus pobūdžio. Žmonijos istorijoje filosofija visada buvo ir tebėra bendrųjų pasaulio pagrindų ir amžinųjų žmogaus gyvenimo principų teorinė paieška. Bendrųjų pasaulio pagrindų ieškojimas skatina filosofiją sintetinti įvairias žinias ir istorinę patirtį, jas taikant ieškoti vis naujų atsakymų į tuos pačius amžinuosius klausimus. Siekis rasti tikruosius žmogaus gyvenimo tikslus ir atskleisti jo paskirtį leidžia žmogiškąją veiklą bei patirtį vertinti dorovinėmis kategorijomis ir taip jas įprasminti.

Filosofija visada yra autentiškas žmogaus kelias į išmintį, suprantamas kaip link pamatinių žmogiškųjų vertybių vedantis procesas. Ji negali būti vien sausas proto kūrinys, bet visada yra gyvas autentiškas minties vyksmas, kiekvieno žmogaus savarakiška kelionė pasaulio ir savęs paties pažinimo link. Tuo filosofija artima kiekvienam žmogui, bet kiekvienas pats turi rasti autentišką santykį su ja.

Filosofuojantis žmogus išgyvena nuolatinę paieškos procesą, kuriame gauti atsakymai tėra tik tolesnių ieškojimų atspirties

taškas. Filosofinės problemos — amžinos ir universalios. Filosofija gali tapti užuovėja žmogui, susidūrusiam su gyvenimo sunkumais, neteisybe ar netektimis, ji gali tapti kelrode žvaigžde, padedančia suprasti savo žmogiškąją prigimtį ir paskirtį, rasti savo vietą gyvenime, bet ji niekada nepateiks žmogui galutinių sprendimų ar atsakymų. Filosofija yra kelias, kuriuo kiekvienas žmogus turi eiti pats. Bet kuri knyga šiame kelyje viso labo tegali būti tarsi kompasas, kuriuo keliauninkas gali pasitikrinti galimas savo kelionės kryptis, bet pats turi nuspręsti, kuria linkme pasukti.

Sėkmingos savarankiškos kelionės, gerbiamasis skaitytojau.

Vardų rodyklė

Albertas Didysis	100	Descartes	11, 20, 80, 81, 95, 106, 108–110, 113, 203
Anaksimandras	47–49	Diderot	79
Anaksimenas	45–47, 52	Donskis	208
Anzelmas		Epiktetas	17, 144–146
Kenterberietis	71, 72, 97, 98, 100	Epikūras	142–144, 176
Aristotelis	11, 20, 45, 57, 64–66, 69, 73, 95, 96, 98, 103, 139, 140–142, 147, 148, 153	Eriugena	100
Aurelijus Augustinas		Fichtė	11
(šv. Augustinas)	20, 68, 74, 97, 98, 149, 192	Filolajus	50
Averojus		Franklis	179–181, 183, 184
(Abu'l Validas		Frommas	202, 203
ibn Rušdas)	98	Galileius	75, 76
Avicena		Girnius	13, 15, 16, 19, 22, 55, 63, 127, 130
(Abu Ali ibn Sina)	98	Gorgijas	89
Baconas	78, 80, 103– 106	Grigalius Nisietis	68
Baumanas	206–209	Hegelis	20, 28, 50, 165, 166, 194–197
Berkeley	90, 111, 112, 126	Heidegeris	20, 173
Bruno	75	Helvetius	79
Camus	30	Herakleitas	51–53, 57, 59, 60, 63, 86, 91
Carnapas	29, 119	Herderis	192
Cassireris	35, 36	Hipokratas	19
Cezaris	196	Hobbesas	78, 105, 106, 154–157
Condorcet	194	D'Holbachas	79
Copernicus	75		
Demokritas	57–60, 65, 87		

Humboldtas	192	Platonas	11, 17, 19, 20, 23, 50, 57, 59–61, 63–65, 69, 87–89, 91–95, 100, 136–140, 142, 147, 153, 156, 164
Hume'as	90, 111–113, 126	Protagoras	88, 89, 133
Jaspersas	12, 20, 30, 173, 176–178	Roscelinas	101
Kantas	114–118, 157– 163, 167, 173, 194	Russelas	119
Kepleris	75	Sartre'as	30, 165–167, 173, 175
Kierkegaard'as	173, 174	Schlickas	29, 119
Klemensas		Sekstas Empirikas	88
Aleksandrietis	68	Seneka	145, 146
La Mettrie	79	Sheldon	185
Laplace'as	114	Sokratas	10, 60, 87, 90, 91, 95, 103, 134–138, 141, 142, 145, 147, 148, 172, 176, 183
Leibnizas	20, 80, 82	Spinoza	80, 81
Locke'as	110, 111, 154, 155	Šliogeris	13, 170, 171
Lotmanas	192	Talis	44, 45
Maceina	164, 168, 169, 190	Telesius	75
Machiavellis	154	Tertulijonas	97
Markas Aurelijus	144	Tomas Akviniėtis	20, 71, 72, 99, 100, 150, 164, 193
Marxas	166, 197–200	Vernant'as	33, 34, 41
Millis	168	Voltaire'as	193
Mirandola	152	Wittgensteinas	12, 118–124
Montesquieu	194	Zenonas	87
Neurath	29		
Okamas	101		
Origenas	68, 73		
Paracelsus	75		
Parmenidas	55–57, 59, 63, 64, 87		
Pieperis	15		
Pitagoras	49–51		
Pjeras Abeliaras	101		

Summary

The textbook is designed for students to introduce them to the peculiarities of philosophical reflection as a specific form of theoretical thinking as well as historical development and propagation of philosophical ideas. The basic philosophical ideas are formulated and their different solutions, though concise, are presented, thus highlighting depth and diversity of this complicated problem.

The textbook is prepared on the basis of the structure and materials of the course of philosophy delivered by the author and is meant for the perception of the basics of general fundamentals of philosophical thought and ideas. It is not a highly comprehensive or detailed study of philosophical problems and solutions representing a wide and complex area of human cognition; however, it aims at highlighting a logical sequence, links and contradictions of ideas and developments of philosophical thought. The author's intention is to show a young person the ways how philosophical thinking is developing, without burdening him/her with intrinsic philosophical terms, and to help find a starting point to stimulate authentic thinking and plunge into the depths of philosophical thought.

The structure of the textbook consists of four sections: the core and the origin of philosophy, the problems of ontology, the problems of gnoseology and philosophical anthropology, where the essential problems are highlighted and the solutions of philosophers of different periods are presented; the solutions offered are analyzed, interpreted and generalized. The first section is focussed on specific features, importance and value of philosophy; the second and third sections are devoted to the analysis of the world and fundamentals of its cognition. The section of philosophical anthropology mainly covers moral and existential issues, which, according to the author, are the main landmarks for the young person in searching the path of life and making practical decisions.

Rekomenduojama literatūra

Vadovėliai, žinynai

1. ANZENBACHER, A. Filosofijos įvadas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992.
2. CARATINI, R. Filosofijos įvadas. Vilnius: Kronta, 2007.
3. FÜRST, M., TRINKSAS, J. Filosofija. Vilnius: Lumen leidykla, 1995.
4. HALDER, A. Filosofijos žodynas. Vilnius: Alma littera, 2002.
5. Metzlerio filosofų žinynas. Nuo ikisokratikų iki naujųjų laikų filosofų. Vilnius: Mintis, 2008.
6. NAGEL, T. Ką visa tai reiškia? Labai trumpas įvadas į filosofiją. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
7. NEKRAŠAS, E. Filosofijos įvadas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.

Kita literatūra

8. ARISTOTELIS. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1990.
9. AURELIJUS AUGUSTINAS. Pokalbiai su savimi. Vilnius: Aidai, 1994.
10. BACON, F. Naujasis organonas, arba teisingi nurodymai kaip aiškinti gamtą. Vilnius: Margi raštai, 2004.
11. BAUMAN, Z. Vartojamas gyvenimas. Vilnius: Apostrofa, 2011.
12. BERKLIS, Dž. Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus. Vilnius: Mintis, 1988.
13. CAMUS, A. Rinktiniai esė. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
14. CHALMERS, A. F. Kas yra mokslas? Vilnius: Apostrofa, 2005.
15. DEKARTAS, R. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1978.
16. Epiktetas. Pokalbiai. Fragmentai. Vadovėlis. Vilnius: Pradai, 2001.
17. Filosofijos istorijos chrestomatija. XIX ir XX amžių Vakarų Europos ir Amerikos filosofija. Vilnius: Mintis, 1974.
18. Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. Vilnius: Mintis, 1977.
19. Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai. Vilnius: Mintis, 1980.
20. Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas. T. 1. Vilnius: Mintis, 1984.

21. Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas. T. 2. Vilnius: Mintis, 1986.
22. Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji laikai. Vilnius: Mintis, 1987.
23. FRANKL, V. E. Žmogus prasmės akivaizdoje. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2010.
24. FROMM, E. Turėti ar būti? Kaunas: Verba vera, 2005.
25. FROMM, E. Pabėgimas iš laisvės. Kaunas: Verba vera, 2008.
26. HADOT, P. Antikos filosofija – kas tai? Vilnius: Aidai, 2005.
27. HOBBS, Th. Leviatanas, arba Bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia. Vilnius: Pradai, 1999.
28. HUME, D. Traktatas apie žmogaus prigimtį. Vilnius: Charibdė, 2007.
29. JASPERS, K. Filosofijos įvadas. Vilnius: Pradai, 1998.
30. KANIŠAUSKAS, S. Moralės filosofijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidykla, 2009.
31. KANTAS, I. Grynojo proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2013.
32. KANTAS, I. Praktinio proto kritika. Vilnius: Margi raštai, 2015.
33. KUNZMANN, P.; BURKARD, F.-P.; WIEDMANN, F. Filosofijos atlasas. Vilnius: Alma littera, 1999.
34. LOCKE, J. Esė apie žmogaus intelektą. Vilnius: Pradai, 2000.
35. LOKAS, Dž. Esė apie pilietinę valdžią. Vilnius: Mintis, 1992.
36. MACEINA, A. Raštai. T. 6. Vilnius: Mintis, 2000.
37. MACINTYRE, A. Trumpa etikos istorija. Dorovės filosofijos istorija nuo Homero iki dvidešimto amžiaus. Vilnius: Charibdė, 2014.
38. MACHIAVELLI, N. Valdovas. Vilnius: Vaga, 2015.
39. MILL, J. S. Apie laisvę. Vilnius: Pradai, 1995.
40. PIEPER, J. Kas yra filosofija? Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992.
41. PLATONAS. Valstybė. Vilnius: Pradai, 2000.
42. POPPER, K. R. Atviroji visuomenė ir jos priešai. Vilnius: Pradai, 1998.
43. RASELAS, B. Religija ir mokslas. Vilnius: Mintis, 1982.
44. ROUSSEAU, J.-J. Visuomenės sutartis, arba Politinės teisės principai. Vilnius: Vaga, 2015.
45. SABINE, G. H.; THORSTON, T. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995.

46. SARTRE, J.-P. Egzistencializmas — tai humanizmas. Vilnius: Vaga, 2016.
47. SAVATER, F. Gyvenimo klausimai. Vilnius: Tyto alba, 2002.
48. SENEKA, L. A. Laiškai Lucilijui. Vilnius: Tyto alba, 2009.
49. ŠLIOGERIS, A. Transcendencijos tyla: pamatiniai filosofijos klausimai. Vilnius: Margi raštai, 2011.
50. ŠLIOGERIS, A. Būtis ir pasaulis. Tyliojo gyvenimo fragmentai. Vilnius: Margi raštai, 2006.
51. STEINER, G. Tikrosios esatys. Vilnius: Aidai, 1998.
52. TATARKIEWICZ, W. Filosofijos istorija. T. 1–3. Vilnius: Alma littera, 2001–2003.
53. VITGENŠTEINAS, L. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995.
54. WELSCH, W. Mūsų postmodernioji modernybė. Vilnius: Alma littera, 2004.

Aukštuolytė, Nijolė

Au56 Filosofija : vadovėlis / Nijolė Aukštuolytė ; Mykolo Romerio universitetas. – Vilnius : Registrų centras, 2016. – 220 p.

Santr. angl. – Vardų r-klė: p. 213–214.

ISBN 978-9955-30-238-4

Šiame doc. dr. N. Aukštuolytės parengtame vadovėlyje supažindinama su filosofinės refleksijos ypatumais, filosofinių idėjų raida ir sklaida, atskleidžiamos svarbiausios filosofijos problemos ir jų sprendimo būdai, pabrėžiamas šios mokslo šakos sudėtingumas. Tai nėra išsami ir visapusiška filosofijos problemų ir jų sprendimų studija, veikiau pradmenys, skirti idėjoms atskleisti, bendriesiems filosofinės minties pagrindams suvokti. Knyga skirta nehumanitarinio profilio studentams, kuriems filosofijos disciplina yra vienas iš bendrųjų ne specialybės dalykų.

UDK 1(075.8)

Nijolė Aukštuolytė

FILOSOFIJA

Išleido VĮ Registrų centras

Redagavo Jurgita Marija Abraitytė, maketavo Janina Kaminskaitė

Viršelio dailininkė Jūratė Juozėnienė

Parengė leidybai Algis Švedas

SL 1613. 2016-12-14. 13,75 salyginio spaudos lanko

Tiražas 500 egz. Užsakymo Nr.

VĮ Registrų centro Teisinės informacijos departamentas

Žirmūnų g. 68A, 09124 Vilnius

tel./faksas (8 5) 261 2806

www.teisineliteratura.lt, leidyba@teisineliteratura.lt

Spausdino STANDARTŲ SPAUSTUVĖ

S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, 02189 Vilnius

Kaina sutartinė